

Die effek van toksiese godsdiens: Pastorale begeleiding van die geestelik verwonde persoon

D Louw

 orcid.org/0000-0003-1915-9786

Proefskrif aanvaar ter nakoming vir die graad
Philosophiae Doctor in *Pastorale Studies* aan die
Noordwes-Universiteit

Promotor: Prof W Coetzer

Gradeplegtigheid: Mei 2022

Studentenommer: 22293833

PROEFLESER – DR DIONÉ PRINSLOO

Na my aftrede in 2008 by UNISA as dosent in Geskiedenis is ek aangestel as die koördineerder van die Afrikaanse Taalraad (ATR) met prof Jacques van der Elst as die uitvoerende hoof. By my ander verpligtinge was ek en prof Van der Elst ook verantwoordelik vir publikasies, wat taalversorging, proefleeswerk en gereedmaak van manuskripte ingesluit het.

In 2012 is ek as opvolger van prof Van der Elst as hoof-uitvoerende beampete van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns (SAAWK) aangestel. Baie van my werksaamhede het ook proefleeswerk ingesluit. My kontrak het na 7 jaar verstryk en het ek by die SAAWK in Julie 2019 uitgetree.

Hierna het ek as vryskutproefleser deurlopend talle publikasies versorg. Die SAAWK publiseer 'n reeks huldigingsbundels oor Hertzogpryswenners en ek het dié wat handel oor Anna M Louw en Elsa Joubert afgehandel, en is tans besig met die bundel oor Bartho Smit. Ook het Protea-uitgewers my as keurder van twee manuskripte van Karel Schoeman gebruik en het ek ook die proefleeswerk gedoen. Die 700pp *Geskiedenis van die Afrikanerbond* deur prof ELP Stals, *Die Ossewaboeke* deur prof Erik Holm en al die klassikus prof Gerrit van Wyk Kruger se werk proeflees ek deurlopend. Ook proeflees ek al die skrywer Erika Murray-Theron se manuskripte.

Kontakbesonderhede:

Selfoon: 082 4646953

E-pos:prins.d@netactive.co.za

29 Oktober 2021

VOORWOORD – BEDANKINGS

Graag wil ek my dank betuig aan die ondergenoemde persone en instansies:

- Professor Wentzel Coetzer is ‘n inspirerende, kundige en vaardige akademikus, studieleier en promotor. Ook is professor Coetzer ‘n pastorale berader by uitnemendheid wat my toegerus en aangespoor het. Ek betuig my dank aan hom en dra hierdie studie aan hom op.
- Verskeie persone het oor die jare tot my akademiese vordering en vorming met groot dank en waardering insette gelewer naamlik professore Anton Pauw (RAU), Elbert de Kock (RAU), Johan Heyns (UP), Albertus van Zyl (UP), Wil Vosloo (UP), Dionne Crafford (UP), Dons Kritzinger (UP), Carel Boshoff (UP), Malan Nel (UP), Hoffie Hofmeyer (UP), A.B Du Toit (UP), Gert Steyn (UP), Kobus Kok (UP) en Jan Du Rand (UJ).
- Die proefleser, dr Dioné Prinsloo, vir haar taalkundige korreksies waar nodig.
- Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns vir die ruim finansiële ondersteuning.
- Die Noordwes-Universiteit vir ‘n studiebeurs.
- My ouers Christiaan Ernst Louw en Lizette Louw vir hul nalatenskap.
- My broer Ernest Louw wat ons vooruitgegaan het as oudste broer se leierskap en nalatenskap. Hy het altyd voorgeloop en ‘n voorbeeld gelaat om na te volg.
- My broer Jan Louw finansiële adviseur van Old Mutual as mentor, motiveerde en bestuurder van my persoonlike finansiële sake.
- My broer Marius Louw mede-valskermssoldaat as mentor met sy onwrikbare standvastigheid en lewenswysheid wat altyd my voortdurend motiveer.
- My vriende, Pieter Kruger Johann Engelbrecht, Renier du Toit, Wit Willem Pretorius, Christo Ackerman, Lizel Meyer en Evangelis K.B. Soko.

OPSOMMING

In hierdie studie is die tema: *Die effek van toksiese godsdiens: Pastorale begeleiding van die geestelik verwonde persoon*. Die oogmerk of doel is die uiteindelike formulering van 'n pastorale gespreksmodel vir die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens. Osmer (2008) se Prakties-teologiese benadering van vier onderskeie take binne die praktiese teologie is as basiese vertrekpunt en metode geneem.

Vanuit die **Beskrywende taak** is in hoofstuk 2 gefokus op 'n kort historiese oorsig met betrekking tot navorsing en literêre bydraes met betrekking tot die terrein van toksiese godsdiens. Genoegsame informasie is versamel ten einde toksiese godsdiens te kan definieer en die effek en omvang daarvan te beskryf. 'n Aantal merkers is geïdentifiseer vir die formulering van 'n voorgestelde gespreksmodel.

Vanuit die **Interpreterende taak** is in hoofstuk 3 gefokus op aanvullende riglyne en perspektiewe vanuit die aanverwante wetenskappe met betrekking tot die effek van toksiese godsdiens. In hierdie verband is daar onder andere gefokus op sinvolle bydraes en insigte vanuit die dissiplines van die mediese wetenskap, psigologie, sosiologie en opvoedkunde met betrekking tot belangrike tersaaklike fasette rakende emosionele wonde en trauma in die algemeen. Ook in hierdie hoofstuk is 'n aantal belangrike merkers geïdentifiseer wat aanvullend toegevoeg kan word tot 'n voorlopige pastorale model.

Vanuit die **Normatiewe taak** is in hoofstuk 4 gefokus op toepaslike Skrifgedeeltes wat in direkte verband staan met die onderwerp van hierdie studie. Aan die hand van 'n indiepte eksegese van die betrokke vier Skriftuurlike passasies is uiteindelik twaalf teologiese motiewe geïdentifiseer wat ook op 'n geïntegreerde wyse deel kan vorm van die voorgestelde pastorale model vir die begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens.

Vanuit die **Pragmatische taak** is in hoofstuk 5, die resultate van die voorafgaande drie take van Osmer se benadering soos hanteer in hoofstukke 2, 3 en 4, op geïntegreerde wyse saamgevoeg en uiteengesit. Op hierdie wyse is daar vervolgens 'n eie model saamgestel aan die hand van vier take, vier fases en twaalf stappe. Die

twaalf stappe kan ook beskryf word as strategiese merkers van prakties-teologiese bedieningsmodi. Die prakties-teologiese bedieningsmodi is as stappe skematis geset met die vier fases wat ooreenstem met die vier prakties-teologiese take van Osmer (2008). Die voorgestelde model sal met vrug aangewend kan word deur geestelike leiers en pastorale beraders in die pastorale begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens.

SLEUTEL TERME

- Pastoraat / Pastorale berading
- Toksiese godsdiens
- Krisis en trauma
- Emosionele wonde
- Heling en herstel
- Godsdiensverslawing

SUMMARY

In this study, the theme is: *The effect of toxic religion: Pastoral guidance of the spiritually wounded person*. The aim or goal is the ultimate formulation of a pastoral conversation model for the pastoral guidance of spiritually wounded persons as a result of toxic religion. Osmer's (2008) approach to four distinct tasks within practical theology was taken as a basic point of departure and method.

From the **Descriptive task** in Chapter 2, the focus is on a brief historical overview with regard to research and literary contributions related to the theme of toxic religion. Sufficient information was gathered in order to define toxic religion and describe its effect. A number of markers have been identified for the formulation of a proposed conversational model.

From the **Interpretive task** in Chapter 3, the focus is on supplementary guidelines and perspectives from the neighbouring sciences regarding the effect of toxic religion. In this regard, the emphasis is on important and meaningful contributions and insights from the disciplines of medical science, psychology, sociology and education with regard to emotional wounds as trauma in general. In this chapter a number of important markers have also been identified that can be supplemented to a preliminary pastoral model.

From the **Normative task** in Chapter 4, the focus is on relevant Scripture passages that are directly related to the topic of this study. On the basis of an in-depth exegesis of the four Scriptural passages in question, twelve theological motives were finally identified that has also been integrated into the proposed pastoral model for guiding victims of toxic religion.

From the **Pragmatic task** in Chapter 5, the results of the preceding three tasks of Osmer's approach as dealt with in chapters 2, 3 and 4, are put together and set out in an integrated manner. In this way an own model was subsequently compiled on the basis of four tasks, four phases and twelve steps. The twelve steps can also be described as strategic markers or practical-theological modes of ministry. The practical-theological modes are schematically integrated as steps with the four phases corresponding to the four practical-theological tasks of Osmer (2008). The

proposed model can be effectively applied by spiritual leaders and pastoral counsellors in the pastoral guidance of victims of toxic religion.

KEY TERMS

- Pastorate / Pastoral counselling
- Toxic religion
- Crisis and trauma
- Emotional wounds
- Healing and recovery
- Religious addiction

INHOUDSOPGawe

HOOFSTUK 1

INLEIDENDE EN ORIËNTERENDE PERSPEKTIEWE

1.1 TITEL.....	17
1.2 OPSOMMING.....	17
1.3 SLEUTELTERME.....	18
1.4 BESKRYWING VAN SLEUTELTERME.....	18
1.4.1 Toksiese godsdiens.....	18
1.4.2 Verwonding.....	19
1.4.3 Pastoraat.....	20
1.4.4 Pastorale berading.....	22
1.4.5 Pastoraatmodel.....	25
1.5 PROBLEEMSTELLING EN MOTIVERING.....	26
1.6 LEEMTES IN DIE NAVORSING.....	28
1.6.1 Databasisse.....	29
1.6.2 Sleutelterme.....	29
1.6.3 Proefskrifte en verhandelinge.....	29
1.6.4 Tydskrifartikels.....	31
1.7 NAVORSINGSVRAAG.....	33
1.7.1 Die oorkoepelende navorsingsvraag.....	33
1.7.2 Subvrae wat vanuit die oorkoepelende navorsingsvraag voortvloei....	34
1.8 DOEL EN DOELSTELLINGS.....	34
1.8.1 Doel.....	34

1.8.2 Doelstellings.....	34
1.9 SENTRALE TEORETIESE ARGUMENT.....	34
1.10 NAVORSINGSMETODE.....	35
1.10.1 Inleiding.....	35
Figuur 1: Osmer se model (Osmer, 2008:11).....	36
1.10.2 Osmer se beskrywende taak.....	37
1.10.3 Osmer se interpreterende taak.....	37
1.10.4 Osmer se normatiewe taak.....	38
1.10.5 Osmer se pragmatiese taak.....	39
1.10.6 Literatuurstudie.....	40
1.11 HOOFTUK INDELING.....	41
Hoofstuk 1 – Inleiding	
Hoofstuk 2 – Die Beskrywende taak	
Hoofstuk 3 – Die Interpreterende taak	
Hoofstuk 4 – Die Normatiewe taak	
Hoofstuk 5 – Die Pragmatiese taak	
Hoofstuk 6 – Samevatting: Gevolgtrekkings en Aanbevelings	
1.12 ETIESE OORWEGINGS.....	42

HOOFTUK 2

HUIDIGE SITUASIE MET BETREKKING TOT TOKSIESE GODSDIENS

2.1 INLEIDING.....	43
2.2 DEFINIËRING VAN TOKSIESE GODSDIENS.....	45
2.3 GEESTELIKE AFKNOUENDE SISTEME EN AANGETROKKENHEID TOT SPESIFIEKE KERKLIKE GROEPERINGE.....	49

2.3.1 Fundamentalisme teenoor liberalisme.....	49
2.3.2 Disfunksiionele kerklike sisteme.....	57
2.3.3 Aftakelende gedrag deur ouers.....	62
2.3.4 Aftakelende gedrag deur geestelike leiers.....	69
2.3.5 Bydraende faktore tot aangetrokkenheid tot 'n spesifieke tipe kerk....	70
2.4 DIE PROSES VAN GEESTELIKE MISBRUIK EN GEESTELIKE VERSLAWING.....	73
2.5 FAKTORE WAT BYDRA TOT KWESBAARHEID VIR TOKSIESE GODSDIENS.....	76
2.6 TIPIESE PROFIEL VAN DIE SLAGOFFER VAN TOKSIESE GODSDIENS.....	79
2.7 MOONTLIKE RIGLYNE MET DIE OOG OP DIE PROSES VAN WEGBREEK	
2.7.1 Die breek met 'n toksiese sisteem.....	80
2.7.2 Voorwaardes vir wegbreek.....	81
2.7.3 Tipiese probleme na die wegbreek.....	81
2.7.4 Areas wat aandag verg tydens die wegbreek- en beradingsproses....	83
2.8 MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL.....	83
2.8.1 Die proses.....	83
2.8.2 Fisieseherstel	84
2.8.3 Godsdienst- en omgewingsherstel.....	85
2.8.4 Herstel van persoonlikeverhoudings.....	86
2.8.5 Geestelike- en persoonlikegeloofsherstel.....	87
2.8.6 Emosioneel-kognitieweherstel en moraliteit.....	88
2.8.7 Kerkherstel.....	89
2.8.8 Herstel ten opsigte van sosialeverhoudings.....	91
2.8.9 Toekomsherstel.....	92

2.9 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL.....	93
2.10 SAMEVATTING.....	93

HOOFSTUK 3

PERSPEKTIEWE VANUIT AANVERWANTE WETENSKAPPE

3.1 INLEIDING.....	95
3.2 PERSPEKTIEWE VANUIT DIE AANVERWANTE WETENSKAPPE.....	97
3.2.1 Literatuurwetenskap.....	97
3.2.2 Mediese wetenskap.....	98
Figuur 2: Die limbiese sisteem (Brady, 2016).....	99
3.2.3 Psigologie.....	102
3.2.4 Sosiologie.....	104
3.2.5 Opvoedkunde.....	107
3.2.6 Teologie as sosiale wetenskap.....	109
3.3 KARAKTERISTIEKE VAN ONVOLWASSE- TEENOOR VOLWASSE LEIERSKAP	
3.3.1 Karakteristieke van onvolwasse leierskap.....	110
3.3.2 Karakteristieke van volwasse leierskap.....	116
3.4 KARAKTERISTIEKE VAN DISFUNKSIONELE- TEENOOR FUNKSIONELE SISTEME	
3.4.1 Inleiding.....	117
3.4.2 Karakteristieke van disfunktionele sisteme.....	118
3.4.3 Karakteristieke van funksionele sisteme.....	122
3.5 VERSLAWING EN VERWONDING TEENOOR GEESTESGESONDHEID	

3.5.1 Inleiding.....	123
3.5.2 Karakteristieke van prosesse van verslawing en verwonding.....	126
3.5.3 Karakteristieke van geestesgesondheid.....	123
3.6 AANVULLENDE MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL	
3.6.1 Belang van praat en luister	127
3.6.2 Onverwerkte liggaamlike trauma.....	130
3.6.3 Abnormale angs en vrese.....	133
3.6.4 Verontregting: Onvergewensgesindheid en bitterheid.....	133
3.6.5 Geestelike verwonding.....	134
3.6.6 Emosionele pyń.....	136
3.6.7 Groepstrauma: Diep gewortelde leuens, misbruiken, leuens en skaamtegebaseerde gedrag.....	137
3.6.8 Onverwerkte emosionele trauma: Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie.....	138
3.6.9 Ongesonde emosionele en intergeneratiewe traumabande.....	139
3.7 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL.....	141
3.8 SAMEVATTING.....	141

HOOFTUK 4

SKRIFTUURLIKE PERSPEKTIEWE VIR NORMATIEWE RIGLYNE

4.1 INLEIDING.....	145
4.2 KRISIS – TOKSIESE GODSDIENS.....	149
4.3 TRAUMA – GEESTELIKE VERWONDING.....	163
4.4 HELING – AANBID GOD.....	172
4.5 HERSTEL – BELÝ EN ERKEN DAT GOD GEËER EN GEVREES MOET	

WORD.....	180
4.6 NORMATIEWE MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL.....	189
4.6.1 Missiologie	
4.6.2 Antropologie	
4.6.3 Astronomie, kosmologie en ekologie	
4.6.4 Doksologie	
4.6.5 Christologie	
4.6.6 Pneumatologie	
4.6.7 Engelelogie	
4.6.8 Satanologie	
4.6.9 Soteriologie	
4.6.10 Ekklesiologie	
4.6.11 Diakonologie	
4.6.12 Eskatologie	
4.7 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL.....	190
4.8 SAMEVATTING.....	191

HOOFSTUK 5

FORMULERING VAN 'N STRATEGIES-TEORETIESE PASTORALE GESPREKSMODEL

5.1 INLEIDING.....	193
5.2 DEFINIËRING VAN DIE STRATEGIESE TAAK VAN DIE PASTORALE PRAKTYK	
5.2.1 Inleiding.....	195
5.2.2 Die Woord van God.....	198

5.2.3 Gebed.....	201
5.3 DIE STRATEGIESE BENADERING VAN DIE PASTORAAT.....	202
5.3.1 Die benadering in teorie.....	202
5.3.2 Die narratiewe pastorale fase en stappe benadering.....	207
5.4 STRUKTUUR VIR 'N EIE PASTORAATMODEL.....	210
5.4.1 Inleiding.....	210
5.4.2 Fase 1: Krisis – Toksiese godsdiens.....	211
5.4.3 Fase 2: Trauma – Geestelike verwonding.....	212
5.4.4 Fase 3: Heling – Verlossing en Bevryding (recovery).....	213
5.4.5 Fase 4: Herstel – Oorwinning (restoration).....	214
5.4.5 Twaalf strategiese stappe.....	216
5.5 STRATEGIESE MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL.....	218
5.5.1 Lewensverhaal.....	218
5.5.2 Opvoeding en onderrig.....	218
5.5.3 Genealogie.....	220
5.5.4 God en Godsdiens.....	221
5.5.5 Christelike getuienis.....	222
5.5.6 Geestelikheid.....	224
5.5.7 Moraliteitsvorming.....	225
5.5.8 Leierskap, regsapekte en geregtigheid.....	226
5.5.9 Verlossing en bevryding.....	227
5.5.10 Kerklike byeenkomste.....	228
5.5.11 Dienbaarheid.....	229
5.5.12 Toekomstige lewe.....	230
5.6 SKEMATIESE VOORSTELLING VAN EIE PASTORAATMODEL.....	231
5.7 SAMEVATTING.....	234

HOOFSTUK 6

SAMEVATTING: GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

6.1 INLEIDING.....	236
6.2 GEVOLGTREKKINGS.....	236
6.2.1 Hoofstuk 1 – Inleiding.....	236
6.2.2 Hoofstuk 2 – Die Beskrywende taak.....	237
6.2.3 Hoofstuk 3 – Die Interpreterende taak.....	238
6.2.4 Hoofstuk 4 – Die Normatiewe taak.....	241
6.2.5 Hoofstuk 5 – Die Pragmatiese taak.....	243
6.3 AANBEVELINGS.....	246
6.4 SLOT.....	246

BYLAES

A. TWAALF ELEMENTE VAN DIE ONSE VADER GEBED IN MATTEUS 6:9-15 EN LUKAS 11:1-12.....	249
B. TWAALF TEOLOGIESE MOTIEWE.....	250
C. TWAALF HEILSASPEKTE.....	251
D. TWAALF MODI VAN DIE PRAKTISE TEOLOGIE.....	252
E. POST-TRAUMATIESE STRESINDEKS.....	253
F. HOLMES-RAHE SKAAL.....	264
G. INVLOED VAN GODSDIENSTIGE SKAAMTE (<i>RELIGIOUS SHAME</i>).....	267
H. REMUDA RANCH SE GEESTELIKE INVENTARIS.....	270
I. TIPIESE PROFIEL VAN DIE EMOSIONEEL VERWONDE PERSOON AS GEVOLG VAN GODSDIENSVERSLAWING.....	281

J.	VYF FASES VAN DIE ROUPROSES VAN ELISABETH KÜBLER-ROSS MET LATERE UITBREIDINGS.....	282
K.	DIE TWAALF STAPPE VAN ALKOHOLISTE ANONIEM AANGEPAS VIR SEKSUEELVERSLAAFDES EN AANGEPAS VIR GODSDIENSVERSLAAFDES.....	283

BRONNELYS

HOOFSTUK 1

INLEIDENDE EN ORIËNTERENDE PERSPEKTIEWE

1.1 TITEL

Die effek van toksiese godsdiens: Pastorale begeleiding van die geestelik verwonde persoon.

1.2 OPSOMMING

Hierdie studie het ten doel om 'n pastorale gespreksmodel te skep vir die pastor vir die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens. Die gespreksmodel wat geskep word, word gerig op verwonde lidmate sowel as ampsdraers van die kerk, maar ook op buitekerklike mense wat geestelik en emosioneel verwond is deur ander persone en disfunksionele godsdienstige instansies, ongeag binne of buiten die kerk of deur die kerk self as instansie. Die persoon wat verwond is deur godsdiens se ervaring is dikwels dat die godsdienstige instansie die werklike pleger is van die verwonding. Die verwonde voel dus dat persone in die kerk en ook die kerk as instansie nie verder vertrou kan word nie en ook nie onbevooroordeeld as berader kan optree nie. Toksies verwonde persone voel dikwels dat die godsdienstige sisteem disfunksioneel is en die leiers geestelike onvolwasse mense is. Verantwoordelike hantering van die Skrif as norm sowel as betekenisvolle gebed en 'n gepaste gespreksmodel as riglyn tydens gespreksvoering sal gevolelik van kardinale belang wees. Die gepaste hantering van die situasie en ook fasilitering van 'n beradingsproses sonder enige onderskeiding en diskriminasie tydens krisis en trauma word ook beklemtoon. Nadat perspektiewe met betrekking tot toksiese godsdiens, geestelike en emosionele verwonding van persone, Skriftuurlike riglyne en vereistes tydens berading en die pastoraat hanteer is, word 'n strategiese pastorale beradingsmodel voorgestel. Dié pastoraatmodel is 'n vier take, vier fases en twaalf stappe model met 'n teologiese sowel as antropologiese onderhou en sal in die praktyk gebruik kan word deur leraars en pastorale beraders.

binne tipiese situasies waar persone emosioneel en geestelik verwond geraak het as gevolg van toksiese godsdiens.

1.3 SLEUTELTERME

Afrikaans: Toksiese godsdiens; verwonding; pastoraat; pastorale berading; pastoraatmodel.

Engels: Toxic religion; wounding; pastorate; pastoral counselling; pastoral model.

1.4 BESKRYWING VAN SLEUTELTERME

1.4.1 Toksiese godsdiens

Die probleem met betrekking tot toksiese godsdiens is alreeds sedert die sewentiger jare deur verskeie outeurs bespreek om hierdie saak vanuit verskillende kante te belig (vgl. Coetzer, 2020b). Bronne wat toksiese godsdiens omskryf sal geraadpleeg word wat betref die beskrywing en definiëring van toksiese godsdiens. Toksiese godsdiens word in die literatuur deur sommige as geestelike misbruik en deur ander ook as godsdienstige verslawing beskou en albei beskouings sal in ag geneem word. Daar word duidelik uitgewys dat wanneer godsdiens siek geword het, het God dikwels vir persone soos 'n 'dwelm' geword en het godsdiens die oorsaak geword van ernstige geestelike en emosionele verwonding. Die finale resultaat van so 'n proses kan dan ook godsdienstige verslawing impliseer. Dít gebeur wanneer 'n disfunksionele sisteem 'n siek sisteem word wat die totale funksionering van persone raak en hulle toksies beïnvloed.

Uiterste betrokkenheid by godsdiens en kerk wat beskryf kan word as 'n obsessiewe beheptheid met godsdiens kan ook lei tot vervreemding in die familie en ander sosiale kringe, onder ander die kerk. Persone kan ook in disfunksionele huise grootword waar daar dieperliggende, onverwerkte emosionele pyn aanwesig mag wees wat uiteindelik as dryfveer kan dien tot ontvlugting in oordrewe godsdienstige aktiwiteite. Toksiese godsdiens en leierskap het dikwels sy oorsprong by die diskloers met betrekking tot Skrifbeskouing, Skrifgesag en Skrifhantering en die argumentatiewe verskille daaroor. Die uitgangspunt is dat toksiese godsdiens dikwels die oorsaak is van ernstige geestelike en emosionele verwonding van mense. Daarom word Skriftuurlike uitgangspunte verantwoordelik-krities deeglik

nagegaan en toegepas (vgl. Nürnberger, 2009:11) in die ontwerp van 'n pastorale gespreksmodel.

1.4.2 Verwonding

Die aspekte van krisis en trauma en ook traumaberading (vgl. Lindeque, 2006) as verwonding (vgl. Wright, 2011) het die afgelope aantal jare in die navorsing toegespitste aandag gekry (vgl. Thesnaar, 2001). Die Afrikaanse woord 'wond' kan teruggevoer word na een van die betekenisse van die Griekse woord *τραῦμα* wat in drie tekste in die Nuwe Testament voorkom (vgl. Nestle-Aland, 1995, Luk 10:34; 20:12; Hand 19:16). Becker, Dochhorn en Holt (2014:17-18) verduidelik die ontwikkeling en gebruik van die term en begrip 'trauma' as verwonding soos volg:

... from Herodotus's time onwards (Hist. 2.63) it can be observed later in the Septuagint writings. Luke – who is the only New Testament author and one of the few earliest Christian writers to make use of this terminology – conceives of trauma first and foremost in terms of physical wounding. However, in Acts 19:16, he speaks of a wounding which was caused by a demon, here, the borderline between physical or somatic and psychic kinds of wounding is evidently crossed. And already in Herodotus, 'trauma', could, in a wider sense, be understood as defeat.

Coetzer (2017:30) gebruik die Afrikaanse terme 'wond' en 'verwond' ook as 'n aanduiding van geestelike en emosionele verwonding. In gevalle waar mense getraumatiseer word, word hulle geestelik en emosioneel verwond. In effek kan 'n mens verwond word op enige of al drie vlakke van menswees. As daar liggaamlike verwonding ontstaan, is dit op fisiese vlak. As daar godsdienstige verwonding ontstaan, is dit op geestelike vlak en indien daar emosionele verwonding plaasvind dan is dit op psigologiese en verhoudingsvlak. Gevolglik het 'n mens dan ook ná enige tipe verwonding genesing nodig op al drie hierdie vlakke, naamlik die fisiese, geestelike en emosionele dimensies. In alle gevalle waar mense deur godsdienst verwond is kom dit neer op geestelike verwonding (vgl. Aterburn & Felton, 2001) en behoort daar gefokus te word op hierdie vlak van berading en genesing, maar nie sonder om die ander in ag te neem nie.

Verwonding kan volgens Hicks (1996:16) ook 'n intrapersoonlike staat van ongemak, spanning en angs wees wat voortspruit vanuit herinneringe aan buitengewone, katastrofiese ervarings vanuit die verlede wat insluit gebroke verhoudings met mense. Belangrik in hierdie verband is verder die feit dat elke slagoffer ook 'n persoonlike belewenis en interpretasie het ten opsigte van dit wat met hom gebeur het en dit moet ook in ag geneem word tydens die begeleidingsproses. In die begeleiding van alle slagoffers moet daar gevolglik rekening gehou word met die persoon in sy/haar totaliteit van menswees naamlik liggaam, gees en (siel) emosies, asook die noue wisselwerking tussen hierdie drie onderskeie antropologiese dimensies van menslike bestaan wat insluit alle intieme vertroulike verhoudings en lewensverbande waarin mense staan (vgl. Louw, 2005).

1.4.3 Pastoraat

Besinning oor en rondom pastorale gespreksvoering het in die afgelope vyftig jaar in die navorsing oor die pastorale sorg 'n prominente tema geword (vgl. Venter, 1988:29). Die pastoraat behels onder andere gesprekke met mense net soos Christus dit gedoen het in die evangelie verhale (vgl. byvoorbeeld Johannes 4). Deur middel van gespreksvoering het Jesus persone begelei tot insig in hul eie nood en behoeftes en dan die nood verlig en heling gebring. Die Skrif as norm en uitgangspunt is van die vroegste eeue af al gebruik as medium in die pastoraat.

Vanuit die Suid-Afrikaanse vakgebied onderneem W.J. de Klerk (1963) reeds gedurende die sestigerjare 'n prinsipiële studie met betrekking tot die pastorale gespreksontmoeting. Hy ontleed verskillende gespreksmodelle en kom tot 'n selfstandige sintese waarin hy die waarheidsmomente van ander 'stelsels' uitlig en integreer. In 'n omvattende studie verken Smuts (1969) daarna onder meer die verhouding tussen praktiese teologie en die hulpwetenskappe asook wysgerige en psigologiese agtergronde van die pastorale gesprek en ten slotte ontwerp hy 'n waardevolle gespreksmodel (vgl. Smuts, 1969:316 e.v.). Müller (1981:11-12) is van mening dat die spesifieke van die pastoraat daarin geleë is dat die Skrif tydens die pastorale gesprek die sentrale inhoud van die gesprek behoort te wees en dat die gesprek ook op 'n Skrifuurlike wyse gefundeerd moet wees. Barnard e.a. (red.1982) definieer *Die diens van barmhartigheid in Skrif en paraktyk* waarin die pastoraat as krisisdiakonaat definieer word en traumaberading as pastorale gesprek sy

Skriftuurlike- en praktiese teologiese grondslag as diens van barmhartigheid vind in die NG Kerk (vgl. Prins, 1983).

Vanuit die Nederlandse vakgebied verwoord Firet (1982:24) sy uitgangspunt met betrekking tot die pastoraat soos volg: "Dat het pastoraal optreden intermediair is van het komen van God in zijn woord". Hy verduidelik verder dat pastoraat: "... is de 'agogiese moment' met betrekking tot de wijze van dat optreden: hoe is het geestelijk funktioneren van die pastor". Heitink (1984:75) sien die pastoraat as hulpverlening en definieer dit soos volg:

Onder pastoraat als hulpverlening verstaan wij, dat een pastor een helpende relatie aangaat met mensen om – in het licht van het evangelie en in verbondenheid met die Gemeente van Christus – met hen weg te zoeken in geloofs- en levensvragen.

Louw (1999:41 en 2014) definieer hedendaagse pastoraat – die tradisionele *cura animarum* – as 'n aanduiding van die teologiese karakter van hulpverlening met die oog op lidmate se geloofsvolwassenheid as deel van die *diakonia* van die kerk. Dit gaan dus onder andere ook oor 'n diens aan gelowiges met betrekking tot geloofs- en lewens-vrae binne 'n besef van die teenwoordigheid van die Drie-Enige God, Vader, Seun en Heilige Gees. Dit sluit egter nie evangelie bediening ook op 'n pastorale wyse as diens aan die kerklos en kerklose mense uit nie, soos Armstrong in sy publikasies (1979 en 1987) dit as *diensevangelisasie* en *getroue getuies* onder die loep neem.

Die pastoraat geskied egter heel dikwels en hoofsaaklik binne die verband van 'n gemeente van die kerk. Die Woord wat gehoor word, skep gemeenskaplike verbondenheid en geloof en moet dus binne die geloofsgemeenskap onderhou word (vgl. Matteus 18:19). In hierdie verband geskied die pastoraat volgens Nel (2015:70-78) soos al die bedieninge op gekoördineerde en geïntegreerde wyse in, van en deur die kerk in die Naam van God. Dit beteken dat God self lewend en aktief daarby betrokke is en daarin aan die Woord kom. Prinsipeel gaan dit oor 'n mens se lewende verhouding met 'n lewende God.

Clinton & Ohlschlager (2002:37) vanuit die Noord-Amerikaanse skool beskryf die hedendaagse pastoraat as Skrifgefundeerd samevattend soos volg: "Competent

Christian counselling is built on the sure foundation of God's truth as revealed in the Scriptures". Die groot en omvattende werk van Clinton & Ohlschlager (2002) wat 'n volle agt honderd en dertien bladsye beslaan en al die fasette van die pastoraat deeglik bestudeer behoort 'n kernbron van enige pastorale studie te wees.

1.4.4 Pastorale berading

Pastorale berading word reeds vir 'n geruime tyd as 'n theologiese dissipline in die vak praktiese teologie toegespits hanteer (vgl. Smuts, 1988). 'n Perspektief op die geskiedenis van die navorsing van pastorale berading met besondere verwysings na die ontwikkelingsgeskiedenis, waar sommige van die ouer bronne ook nagegaan is, sal in die bespreking wat volg aan die orde kom (vgl. Collins, 2005; Clinton & Ohlschlager, 2002; Louw, 1999:41; Smuts, 1988; De Klerk, 1974:3).

Pastorale berading se oogmerk is om die Bybel met alles wat dit insluit effektief te laat funksioneer in die lewe van die enkeling en ook van die kerklik-godsdiestige gemeenskap. Pastorale berading impliseer 'n lewende ontmoeting met die lewende God tydens die gesprek onder leiding van die pastor en/of berader as gespreks fasiliteerdeerder met 'n beradene en/of pastorant. Die gesprek word hoofsaaklik gevoer met lede van die kerk as enkel persoon as beradene en/of pastorant, maar kan tog ook in groepsverband plaasvind waar en wanneer soos nodig, maar in alle gevalle waardeur die volle mens en/of volle groep in hulle konkrete situasie en/of konteks ontmoet word.

Die doel van die pastorale gesprek is teologies van aard, naamlik dat God se verhouding met die enkeling en/of groep alle ander verhoudinge sal deurstraal. Die verwagte uitkoms is dat die lewensvernuwing in Christus bewerkstellig en instand gehou word as groei na geestelike, emosionele en materiële volwassenheid tot eer van God en Sy kerk met die oog op die volledige herstel van die verwonde – in so 'n mate dat die verwonde nou in staat sal wees om ander te help. Louw (1999:309) definieer pastorale beraad as 'n meer probleemgesentreerde asook gestruktureerde vorm van hulpverlening en gesprek met die oog op 'n professionele hantering van mense se probleme en konstruktiewe geloofsgroei. Pastorale beraad is dus daarop ingestel om die meer akademies-georiënteerde teorie rondom die terapeutiese hantering van menswees en persoonlikheid binne die raamwerk van die gemeentebediening toe te pas. In enige vorm van pastorale berading behoort die

volgende vier begrippe onderskei en omskryf te word, naamlik ontmoeting, sorg, beraad en terapie.

Pastorale **ontmoeting** bedoel die formele interaksie, kommunikasie en dialoog wat plaasvind tussen 'n pastorale berader (pastor) en 'n beradene (pastorant). Hierdie ontmoeting vind plaas onder leiding en begeleiding van die professionele geregistreerde pastorale berader, die pastor. Die reformatoriese kerke sien hierdie optrede as amptelike persoonlike besoek en toegespitste gesprekvoering op voetspoor van Jesus (vgl. Louw, 1999:28 & De Klerk, 1978:62). Louw (1999:306) argumenteer dat die gesprek as ontmoetingsgebeure binne die konteks van hulpverlening gestructureerd is, onder andere aan die hand van beproefde modelle, wat impliseer dat die funksie van die gesprek bepaal word deur 'n konteks, 'n netwerk van waardes en 'n spesifieke doel as verwagte uitkoms. Louw (1999:309) stel dit soos volg: "Die term pastorale gesprek verwys na die breër konteks van kommunikasie en ontmoeting in die bediening". Ontmoeting in die bediening as ontmoetingsgebeure bedoel 'n gemeenskaplikheid kom tot stand tussen pastor en pastorant. Dié gemeenskaplikheid vind sy Skriftuurlike begronding in die gemeenskaplike aanbidding van God in Christus deur die werk van die Gees soos Openbaring 19:10 dit aandui: "*Aanbid God, want dit is Jesus wat die getuenis gelewer het, en dit is die Gees wat die profesie gegee het*". Louw (1999:298) konstateer dat die pastorale ontmoeting onder andere 'n trialoog is waarin God as gespreksgenoot die sprekende Here is via die Skrif terwyl die pastor 'n vertolkingsfunksie vervul en die pastorant deur selfoorgawe die fokuspunt is.

Pastorale **sorg** bedoel die vertroostende en hulpverlenende dade soos dit gedoen word deur die gesprekke van die pastor sowel as deur die diakonaat van die kerk. Die diakonaat van die kerk behels van vroeg af die transformerende en bemagtigende teenwoordigheid en werking van God met betrekking tot die beradene as behoeftige en of noodlydende (vgl. Du Toit, 1955:9; De Klerk, 1978:2-3). Louw (1999:41) sien later jare pastorale sorg nog steeds as deel van die 'diakonia' en as bediening van die kerk wat dienslewering beoog aan alle mense met betrekking tot geloofs- en levensvrae. Louw (1999:41) stel dit soos volg: "Pastorale sorg is 'n aanduiding van die theologiese karakter van hulpverlening met die oog op lidmate se geloofsvolwassenheid". Die pastorale sorg as diakonia besit 'n priesterlike dimensie

wat in liefde na alle mense en gemeenskappe uitreik (vgl. Prins, 1983). Pastorale sorg beoog dus hulpverlening aan gelowiges met die oog op lidmate se geloofsvolwassenheid en inskakeling by die liefdesgemeenskap van die gelowiges.

Tereg wys Breed en Semenza (2015) op die feit dat die gemeenskap met mekaar – koinonia – as ontmoetingsgebeure “... has its origins in the koinonia between the Father, the Son and the Holy Spirit.” Die Christelik-geestelike fokus van pastorale sorg soos wat dit na vore kom in die diakonaat word tereg deur Breed en Semenza (2015) meer volledig soos volg beskryf:

Diakonia can be described as service to another person or to the congregation under the command of God and to the honour of God (Mk. 10:45). This service is done with the gifts of the Holy Spirit and is used by God to show his grace and power that exceeds all that we can think of (1 Cor 12:1-5).

Pastorale **beraad** bedoel die hantering van alle nood deur 'n religieus-professionele persoon deur middel van 'n gestructureerde vorm van gesprek met 'n beradene (vgl. Louw, 1999:41). Pastorale berading gaan ook oor 'n helpende en ook helende verhouding (Sien Du Toit, 1978) waar die berader deur middel van 'n reeks gestructureerde gesprekke soos onderhoude, probeer om 'n beradene se probleme te hanteer en hom/haar te begelei tot heling en herkonstrukturering van volledige menswees met betrekking tot alle verhoudings vanuit die Woord van God. Pastorale berading verwys verder ook na die tegniese struktuur van gespreksvoering asook na die breër verband van kommunikasie en ontmoeting tussen pastor en pastoorant. Die Skrif dien egter as die breë basis en vertrekpunt vir die gesprek wat ook onder leiding van die Heilige Gees plaasvind (vgl. Louw, 1999:309).

Pastorale **terapie** bedoel die professionele beradingsproses op alle vlakke van verwonding, heling, transformasie en groei as uitvloeisel van die kommunikasie onder begeleiding van die terapeut/berader/pastor as professionele persoon, en die verwonde/beradene/pastoorant as noodlydende persoon (vgl. Jones & Butman, 2011). Volgens Louw (1999:28) behels pastorale terapie die helende dimensie van herstel en groei met transformerende effek. Die theologiese aard van pastorale terapie gaan van die voorveronderstelling uit dat Skrifgebruik en gebed as middele 'n bepaalde effek in die oog het, naamlik om die beradene te laat fokus op singewende

waardes sowel as op sinontvangende lewensbronne. In teologiese terme word die teenwoordigheid en werking van God impliseer wat geestelike groei en geestelike volwassenheid stimuleer (vgl. Louw, 1999:13-14).

Die kommunikasiemiddelle samevattend volgens Louw (1999:307) in die pastoraatmodel van ontmoeting, sorg, berading en terapie, is die Woord en die Gees, en dit gee aan die model 'n teologiese onderbou. Sekere vaardigheds vereistes ten opsigte van Skrifgebruik en gebed sowel as die geestelike en emosionele volwassenheid van die berader in die beradingsmodel as aksente tydens die pastoraat spreek dus vanself. Netso kan 'n goed gestruktureerde en verantwoordelike gespreksraamwerk as getoetste model ook nie gering geskat word nie.

1.4.5 Pastoraatmodel

Die algemene voorkoms van verwonding van mense binne die hedendaagse samelewing vra steeds en toenemend na 'n verantwoordelike toepassing van Skriftuurlike riglyne tydens die pastorale gesprek met mense tydens krisis en trauma. Ten einde die effektiwiteit hiervan te verseker is 'n sinvolle teoretiese skema en gestruktureerde vertrekpunte vir die pastorale gesprek nodig – daar moet dus 'n spesifieke raamwerk (model) wees waarvolgens dit hanteer word. In die onderhawige studie sal die breë raamwerk van die narratiewe benadering as basiese vertrekpunt geneem word vir die skepping van 'n eie pastoraatmodel.

Die trajek van narratiewe pastorale berading word gewoonlik aangegee as: 1) Ricoeur (1990) se narratiewe teorie as die grondslag waarop 2) narratiewe terapie modelle soos dié van Nieu-Seelanders White en Epston (1990) en Freedman en Combs (2002) gebou is, waarop 3) narratiewe pastoraatmodelle gebou is. In Suid-Afrika is die pastoraatmodelle veral uitgewerk deur Dirk Kotzé en 'n aantal medewerkers (1991; 1993; 1997) en Julian Müller (1991a; 1991b; 1993; 1994; 2001; 2005).

Met betrekking tot hierdie tema moet daar egter ook kennis geneem word van die Noord-Amerikaanse *American Psychological Association* se narratiewe terapie – *narrative therapy* – waaruit die narratiewe pastorale gespreksraamwerk van die *American Association of Christian Counsellors* (AACC) ontwikkel het (Sien Clinton &

Ohlschlager, 2002:69-90). Binne hierdie konteks definieer Clarke (2019:1) narratiewe terapie soos volg: “An empowering approach to counselling that is non-blaming and non-pathological in nature”.

Madigan (2019:421) beskryf baie onlangs die narratiewe terapeutiese model soos volg:

At the heart of narrative therapy is an answering commitment to a relational/contextual/anti-individualistic therapeutic understanding of persons, problems and relationships. Narrative therapy practice has moved in the direction of specific post structural theories that made the move toward ideas about the ‘self’ as a rational identity.

In die narratiewe benadering met betrekking tot pastorale berading is dit dus die taak van die berader om die persoon se narratief te vertolk in terme van God se narratief, en omgekeerd, met die oog op geestelike en emosionele heling. Die oogmerk met so ’n benadering is dat God se narratief en die betrokke persoon se narratief uiteindelik geïntegreer sal word (vgl. O’Connor, 2011:210-227). Die teoretiese uitgangspunt vir die skep van ’n narratiewe pastorale gesprek sluit dus aan by die teorieë van die narratiewe pastoraat (vgl. Garber, 2014:346-357 & 2015:24-44).

Wright (2011:143-159) se teoretiese uitgangspunt met betrekking tot die pastorale gesprek tydens krisis en trauma is dat dit prosesmatig in vier fases gebeur. Wright self hanteer trauma dus as sodanig volgens ’n skema van vier fases. Hy stel dit soos volg: “Sometimes, models of grief are used to describe crisis stages, stages such as shock, denial, disorganization and reorganization”. Clarke (2019:5) se skema van ’n pastorale gesprek volg ook ’n vier fase model wat soos volg ingedeel is: “The narrative, externalization, deconstruction, and unique outcomes”. Louw (1999:411-412) identifiseer die vier fases van pastorale berading as die kognitiewe, affektiewe, normatiewe en konatiewe. In hierdie onderhawige studie word vir die skep van ’n eie pastoraatmodel dus ook ’n narratiewe fasemodel gevolg.

1.5 PROBLEEMSTELLING EN MOTIVERING

Die motivering vir hierdie studie vind sy begronding in die toenemende aantal persone wat verwond word deur godsdienstige instansies, geestelike leiers sowel as

kultusse en kultiese leiers. Wanneer iemand deur middel van godsdiens of 'n godsdienstige leier verwond word, dan word daar in die literatuur, afgesien van liggaamlike en emosionele verwonding, ook verwys na geestelike verwonding. Die probleemstelling is dat geestelike verwonding dikwels misgekyk word en vele beraders nie vaardig genoeg is om geestelike verwonding te kan hanteer nie.

Die rampspoedige nagevolge vir ook die reformatoriële kerke in die breë is die feit dat meeste slagoffers van geestelike verwonding, ná verwonding deur verkeerde en of natalige gedrag van 'n geloofsgemeenskap en sy mense, bloot die kerk verlaat en dikwels ook van God vervreemd raak. Verskeie publikasies wat díe verskynsel hanteer het sedert post-2000 verskyn, onder andere Botha (2001), Cilliers (2001), Nel (2003), Pelser (2005), Van den Heever (2017) en Coetzer (2020a en 2015). Die publieke getuienis van die kerk ly ook ernstige skade wanneer die kerk nie sy eie interne reëls nakom nie en des te meer waar opsetlike verkeerde en natalige gedrag van sy ampsdraers en lidmate voorkom, met groot skades en skandes as nadelige gevolge (vgl. Scholtz, 2001:185 en Coertzen, 2003).

Cook (2007:10) wys in sy studie gefokus op die belangrike plek en belang van die 'pastor pastorum' (die pastorale versorging van geestelike leiers deur geestelike leiers) in die kerk, onder ander op die onderbenutting van hierdie funksie en ook op die dikwels growwe nataligheid hiervan. Dit verg uiteraard 'n geestelike leier om 'n geestelike leier te versorg en netso ook spesialis kennis en beradingsvaardigheid om die slagoffers van toksies-godsdienstige gedrag tot heling en herstel te begelei, veral in gevalle waar dit ook gaan om geestelike leiers wat in die proses verwond geraak het en die werklike pleger van die verwonding self ook 'n geestelike leier is (vgl. Cook, 2007:113). Die situasie is gewoonlik ook meer gekompliseerd wanneer oortreders hul eie godsdienstige gemeenskap se reëls en regulasies (vgl. Coertzen, 2007, 1998 en 1991) oortree het of met opset nie nakom nie en dus word spesialis vaardigheid in sulke gevalle vereis (vgl. Scholtz, 2001:189).

Berading en begeleiding word verder bemoeilik in gevalle waar 'n geliefde, familielid of die geloofsgemeenskap die werklike pleger van die verwonding is of betrokke is daarby (vgl. Müller, 1994:26). In alle gevalle waar geestelike leiers ook werknemers is van die kerk en dit dan hulle is wat verwond (met spesifieke verwysings na byvoorbeeld gebeure soos afdanking en egskeiding), kan die kerk volgens sy eie

kerkordelike reëls en natuurlik die Skrif, nie pastoraal natalig optree teenoor die slagoffer nie (vgl. Coertzen, 1991:175-200; 1998:29-39; 2003:38-46; 2003:248-257; 2007:60-66).

Verder is daar ook altyd twee partye in 'n saak betrokke naamlik die werklike pleger en/of oortreder en die verwonde en die onderskeid moet altyd getref kan word en albei partye het berading nodig (vgl. Oppenshaw, Nel & Louw, 2018:3). 'n Gespreksraamwerk met die oog op vergifnis en versoening moet gevvolglik van toepassing gemaak kan word op albei partye. Hierdie studie fokus op die skep van 'n gespreksraamwerk as uitkoms vir gevallen waar die verwonding van 'n persoon verband hou met godsdiens, kerk en geloof – die fokus is dus op die behoefté wat in sulke situasies bestaan aan pastorale begeleiding met die oog op versoening (vgl. König, 1995). Die verwonde persoon self sou 'n kerklike lidmaat kan wees terwyl die pleger van die verwonding ook 'n lid of geestelike leier van dieselfde denominasie kan wees en versoening eventueel behoort te geskied.

Geestelike verwonding sou die gevolg kan wees van verkeerde, toksiese of verslawende godsdienstige praktyke by of die verwonde persoon of die pleger van die verwonding of albei. Daar is ook persone wat betrokke raak by kulties-godsdienstige groepe en rituele en dan deur die kultusleiers in uiterste vorms misbruik of mishandel word met erge geestelike en emosionele verwonding tot gevolg en ook hulle moet gehelp kan word (vgl. Marx, 2019:10). Hierdie studie is gevvolglik 'n poging om die pastorale berading van geestelik verwonde persone as gevolg van toksies godsdienstige praktyke normatief te hanteer aan die hand van Skriftuurlike riglyne met behulp van 'n pastorale gespreksmodel.

1.6 LEEMTES IN BESTAANDE NAVORSING

1.6.1 Databasesse

Uitgebreide bibliografiese soektogte is gedoen in diepte en 'n volledige bronnellys is saamgestel. Die persoonlike biblioteek en argief van die navorsers self is deeglik deurgegaan en onder andere sluit dit in verskeie publikasies waaronder theologiese en ander woordeboeke, kommentare en theologiese tydskrifte. Met behulp van me. Hester Lombard is 'n soektog in die Ferdinand Postma biblioteek gedoen aan die

hand van sleutelterme. Dit is gedoen op die NEXUS-databasis op beide die ou- en nuwe koppelvlakke asook die ETD Portal. Met behulp van Christine Nel is ook toegang verkry tot die elektroniese biblioteek ‘Theology & Religion: Postgraduate Studies: Home’ van die Merensky biblioteek van die Universiteit Pretoria. Soektogte aan die hand van sleutelterme is gedoen terwyl die katalogusse van teologie in die Merensky biblioteek ook nagegaan is met betrekking tot alle moontlike tersaaklike bronne.

1.6.2 Sleutelterme

Die volgende sleutelterme is in die soektogte gebruik:

- Godsdiens verwonde persoon / religious abuse;
- toksiese godsdiens en kerke / toxic faith and churches;
- geestelik- en emosionele verwonding / spiritual abuse, emotional wounding;
- pastorale sorg / pastoral care.

1.6.3 Proefskrifte en verhandelinge

'n Aantal relevante proefskrifte en verhandelinge wat betrekking het op hierdie studie is gevind en die titels daarvan is die volgende:

Ackermann, T. 2016. 'n Narratiewe alternatief op die konsep van afhanklikheidsidentiteit. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

Baston, G.A. 2005. Rediscovering pastoral identity: the influence of church role expectations in undermining a pastor's personal ministry identity. Pretoria: UP (Dissertation – MTh).

Bester, A. 2017. Corporate chaplaincy, spirituality and wellness: a post-foundational practical theological exploration. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

Botha, A. 2012. 'n Transformatiewe pastoraat vir die huwelik en kerk in krisis. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

Bothé-Smith, M.S. 2014. Rousmart en ritueel: 'n pastorale perspektief. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

Bothma, J.D. 1996. Die Teodisee-probleem in die boek Job. Pretoria: UNISA (Proefskrif – DTh).

- Cook, F.T. 2007. Die gebruik van die pastor pastorum in die pastorale versorging van die predikante van die Nederduitse Gereformeerde Kerk. Pretoria: UP (Proefskrif – DD).
- Davies, P.J. 2014. Domestic violence and pastoral counselling. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Du Preez, J. 2018. Pastorale begeleiding van getraumatiseerde Koevoet veterane in hul geestelike herstel. Potchefstroom: NWU (Proefskrif – PhD).
- Human, H. 2015. A narrative practical theological perspective on the spirituality of female adult survivors of childhood sexual abuse. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Kok, J. 2008. Siekte en gebrokenheid teenoor genesing en restourasie. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Louw, D. 2015. Sending in Openbaring. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Magama, C.H. 2016. Divorce in Post-apartheid South-Africa: a pastoral challenge. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Mkhatini, M.M. 2016. A critical analysis of the chaplaincy in the South-African services after 1994. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Nickols, L. 2019. Equipping pastors to give pastoral counselling to emotionally wounded children aged between six and twelve. Potchefstroom NWU (Proefskrif – PhD).
- Nolte, S.P. 2007. Pastors as gewonde genesers: emosionele intelligensie en pastoraat. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Nthali, M.M. 2016. The ANC chaplaincy: a religio-political perspective. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Schoeman, R.P.G. 2008. Dreigende werksverlies: ‘n Multi-dissiplinêre uitdaging vir die pastoraat. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Schoeman, R.P.G. 2019. Post-Apartheid veterane se soeke na afsluiting: ‘n Outo-ethnografiese pastorale benadering. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Smuts, A.J. 1969. *Die pastorale gespreksvoering*. Pretoria: UP (Proefskrif – DD).

Venter, P.P. 2006. Vroulikheid by die Skeppergod: 'n liggaamskritisiese ontleiding van geselekteerde skeppingstekste in die Ou Testament. Johannesburg: UJ (Proefskrif - DLit et Phil).

Visser, R.A. 2012. Abuse in the church: An appeal and challenge to pastoral ministry. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

1.6.4 Tydskrifartikels

'n Aantal tersaaklike artikels is gevind aan die hand van die sleutelwoorde en die titels daarvan is die volgende:

Bent-Goodley, T.B. & Fowler, D.N. 2006. Spiritual and religious abuse. *Journal of women & social work*, 21(3):282-295.

Brueggemann, W. 2016. Not in God's name: Confronting religious violence. *The Christian century*, 133(2):36-37.

Byssym, D.M. 2013. How does woundedness – of patients and clinicians – impact spiritual care. *Journal of Christian nursing*. 30(4):249-249.

Cashwell, C.S; Swindle, P.J. 2018. When religion hurts: supervising cases of religious abuse. *The clinical supervisor*. 37(1):182-203.

Coetzer, W. 2010. Godsdiens: Middel tot verslawing of tot heling. *Acta Theologica*, 30(1):19-83.

Dreyer, Y. 2014. Geestelike veerkragtigheid as reaksie op kerkskeuring. *HTS teologiese studies* 70(1) Art. #2808, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.

Dreyer, Y, 2011. Women's spirituality and feminist theology: a hermeneutic suspicion applied to "patriarchal marriage". *HTS teologiese studies* 67(3), Art. #1104, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.

March, F. 2007. How to counter religion's toxic effects. *Humanist*. 67(3):35-37.

Masango, M.J. 2018. Religion, violence and abuse. *Hervormde teologiese studies* 74(3):1-6.

Meylahn, J.A. 2014. Imitatio Christi and the holy folly of divine violence: the church as ultimate criminal. *Acta theologica* 34(2):44-59.

- Morse, J.K. 2015. Toxic church leadership. *Priest*, 71(6):37-39.
- Nel, M. 2004. Bevrydingshermeneutiek en postkoloniale kritiek: 'n evaluering. *NGTT*, 45(3&4):631-641.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2010. The Paradox of being a wounded healer: Henri J.M. Nouwen's contribution to pastoral theology. *HTS theological studies* 66(2) Art. #861, 8 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2009. Pastors as gewonde genesers: outobiografiese pastoraat as heelmiddel vir emosionele verwonding en verlamming by pastors. *HTS teologiese studies* 65(1), Art. #158, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2009. Intrapersoonlike transformasie by pastors – die paradoks van emosionele verwonding as bron tot genesing. *HTS teologiese studies* 65(1). Art. #146, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2008. Pastors as gewonde genesers: die emosionele uitwerking van kognitiewe dissonansie. *HTS teologiese studies* 64(2):1005-1020.
- Novsak, R; Mandelj, T; Simonic.B. 2012. Therapeutic implications of religious-related emotional abuse. *Journal of aggression, maltreatment & trauma*, 21(1):31-44.
- Pretorius, H.P. 2007a. Establishing mutual ground that enables counselling of religious cult victims. *Tydskrif vir christelike wetenskap*, 43(4):201-216.
- Pretorius, H.P. 2007b. Seemingly harmless new Christian religious movements in South Africa pose serious threats of spiritual abuse. *Hervormde teologiese studies*, 63(1):261-281.
- Thesnaar, C.H. 2009. Heling en heil is nie moontlik sonder die waarheid nie. *NGTT*, 50(1&2):242-253.
- Vaino, O. 2011. Searching for non-toxic religion. *International journal of public theology*, 5(4):476-487.
- Ward, D.J. 2011. The lived experience of spiritual abuse. *Mental health, religion, & culture*, 14(9):899-915.
- Voorhawige ondersoek as oorsig oor die bestaande literatuur gee 'n goeie aanduiding van wat reeds gedoen is sowel as wat die tendense is in die vakgebied

ten opsigte van die spesifieke tema van die ondersoek. Dit stel die navorsing in staat om 'n gepaste navorsingsvraag op die tafel te sit en te bepaal wat gedoen gaan word deur 'n doel met bepaalde doelstellings te kan formuleer.

1.7 NAVORSINGSVRAAG

1.7.1 Die oorkoepelende navorsingsvraag

Die oorkoepelende navorsingsvraag word soos volg formuleer: Watter pastorale riglyne sou 'n helende basis kan skep vir die begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens?

1.7.2 Subvrae wat vanuit die oorkoepelende navorsingsvraag voortvloei is:

- Wat openbaar 'n beskrywende studie aangaande die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens? (Aansluitend by Osmer (2008:4) se beskrywende vraag: *Wat is besig om te gebeur?*).
- Watter navorsingsresultate vanuit die aanverwante wetenskappe kan van hulp wees met betrekking tot die begeleiding van die persoon wat vanweë toksiese godsdiens verwond is? (Aansluitend by Osmer (2008:4) se interpreterende vraag: *Waarom het dit gebeur?*).
- Watter Skriftuurlike perspektiewe kan van toepassing gemaak word op die pastorale begeleiding van die persoon wat geestelik verwond is as gevolg van toksiese godsdiens? (Aansluitend by Osmer (2008:4) se normatiewe vraag: *Wat behoort hier te gebeur?*).
- Watter pastorale riglyne vanuit die navorsing rakende die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens kan as strategiese merkers gebruik word in die formulering van 'n pastorale model vir die begeleiding van geestelik verwonde persone? (Aansluitend by Osmer (2008:4) se pragmatiese vraag: *Wat behoort te verander?*).

1.8 DOEL EN DOELSTELLINGS

1.8.1 Doel

Die doel van hierdie studie is om 'n pastorale gespreksraamwerk as modelgesprek te skep. Ten einde die doel te bereik word vier toepaslike doelstellings geformuleer aan die hand van die praktiese teoloog Richard Osmer (2008:4-9) se vier take en vier vrae wat as vertrekpunt geneem word.

1.8.2 Doelstellings

- ***Die beskrywende taak:*** Om deur 'n beskrywende studie die situasie te beskryf van diegene wat geestelik en emosioneel verwond is as gevolg van toksiese godsdiens (Osmer, 2008:4).
- ***Die interpreterende taak:*** Om met behulp van 'n literatuurstudie perspektiewe aangaande die aftakelende effek van toksiese godsdiens vanuit die aanverwante wetenskappe te identifiseer. Verder gaan dit oor hoe hierdie perspektiewe geïnkorporeer kan word in die formulering van 'n pastorale model vir die begeleiding van slagoffers (Osmer, 2008:6-8).
- ***Die normatiewe taak:*** Om vas te stel watter Skriftuurlike perspektiewe as normatiewe riglyne identifiseer kan word met betrekking tot die begeleiding van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens (Osmer, 2008:8-10).
- ***Die pragmatische taak:*** Om deur 'n kritiese sintese van die voorafgaande navorsing in interaksie met mekaar, as 'n strategies-teoretiese moment, 'n pastorale teoretiese raamwerk te formuleer vir die begeleiding van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens (Osmer, 2008:10-11).

1.9 SENTRALE TEORETIESE ARGUMENT

Die sentrale teoretiese argument van hierdie studie is dat die pastorale begeleiding met behulp van 'n gespreksraamwerk met diegene wat emosioneel en geestelik verwond is deur toksiese godsdiens, kan bydra tot beter lewenskwaliteit op emosionele, fisiese en geestelike vlakke vir die beradene.

1.10 NAVORSINGSMETODE

1.10.1 Inleiding

Wat betref benaderings binne die veld van Praktiese Teologie is besluit om in hierdie studie gebruik te maak van Richard Osmer (2008:4) se vier-take-benadering as 'n prakties-teologiese hermeneutiese proses as metode. Die motivering vir hierdie besluit is die volgende:

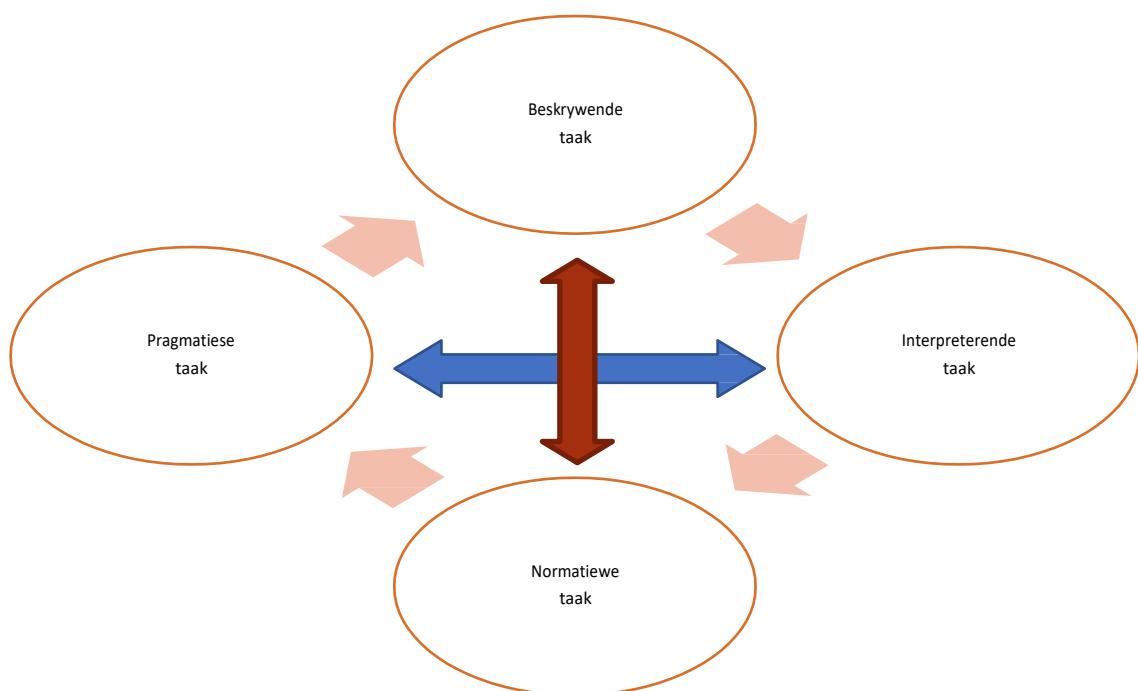
- Osmer se hermeneutiese interpretasie blyk tans een van die toonaangewende metodologiese modelle te wees (vgl. De Klerk en De Wet, 2013:288-289; Miller-McLemore, 2012:502).
- Osmer se benadering tot die beskrywende empiriese taak is veral prakties haalbaar en toepaslik binne die pastoraat. In vergelyking met standaard handboeke binne die terrein van die pastoraat is Osmer se boek verrassend lesersvriendelik.
- Osmer slaag daarin om 'n gesonde balans te handhaaf deur enersyds die leser nie te oorlaai met ingewikkeldtegniese en akademiese terminologie en filosofie nie, en andersyds, die daarstel van stewige akademiese vertrek punte.
- Sy viervoudige benadering van prakties-teologiese denke is op sigself 'n eenvoudige en verstaanbare tegniek. Selfs sonder formele theologiese opleiding sou kerklike lidmate en leiers grootliks kan baat deur grondige besinning oor Osmer se vier basiese vrae: Wat is aan die gebeur? Waarom is dit besig om te gebeur? Wat behoort te gebeur? Wat moet verander?
- Osmer se strategie om kerklike leiers te betrek in die prakties-teologiese interpretasie van situasies, episodes en kontekste wat van toepassing is op kerklike gemeentes en lede is insiggewend en prakties uitvoerbaar. "This model of doing theology 'in ministry' would be an invaluable skill for all pastors to master" (vgl. Smith, 2010:107).
- Elke model beskik wel oor sterk- en swakpunte, soos benadruk deur Babbie (2011:91). 'n Sterkpunt van Osmer hou in hierdie opsig verband met sy

praktiese benadering van te verklaar en daarna te verstaan – daar mee saam ook die formulering van etiese norme waarop verandering kan volg wat regverdigbaar is. Die Priesterlike- Koninklike- en Profetiese roeping van Christus dien vervolgens as riglyn vir hierdie verandering wat nagestreef behoort te word (vgl. Osmer, 2008:29).

- Ondersteuning kan gebied word aan Osmer se pleidooi aan die teologie vir 'n wegbrek vanaf 'n 'silo-mentaliteit' – waar daar 'n oorbeklemtoning is van gespesialiseerde subdissiplines. Die uitdaging is gevvolglik tot 'n meer geïntegreerde model van theologiese interpretasie, "... training thinking practitioners who can serve the church effectively as exegetes of the world and the word" (vgl. Smith, 2010:107).
- Die navorsingsfokus asook die gerigtheid van die onderhawige studie bring vervolgens mee dat Osmer se model met die klem op 'n hermeneutiese wisselwerking tussen die onderskeie fases as die mees toepaslike geag word.

Die volgende vloeidiagram bied 'n goeiebeeld van die samestelling en wisselwerking van Osmer (2008:11) se model aan:

Figuur 1: Osmer se model (Osmer, 2008:11).

Daar is voortdurend interaksie tussen die vier take terwyl die primêre doel is om op hierdie wyse pastorale leiers toe te rus vir hul praktiese werk (Osmer, 2008:15).

1.10.2. Osmer se beskrywende taak

Die eerste taak volgens Osmer (2008:4) se model, is die beskrywende taak:

Gathering information that helps us discern patterns and dynamics in particular episodes, situations, or contexts.

Hier gaan dit basies om die probleemstelling en kan saamgevat word met die vraag: *Wat is aan die gebeur?* (Osmer, 2008:4; De Macedo, 2018:19-22). Die beskrywende taak van praktiese teologie kan verder gedefinieer word as 'n voortdurende proses van ontwikkeling om werklik by die waarheid van praktiese teologie uit te kom (vgl. Dreyer, 2009:23). Hierdie voortdurende leerproses sluit betrokkenheid sowel as distansiëring in terwyl daar ook gereelde interaksie tussen die navorser en die betrokke persoon/persone nodig is.

Wat betref die tema van geestelike verwonding as gevolg van toksiese godsdiens sal hier gefokus word op 'n oorkoepelende definiërende beskrywing van toksiese godsdiens. Die situasie van slagoffers binne geestelike afknouende sisteme en/of binne toksies-godsdiestige groeperinge en aangetrokkenheid tot spesifieke kerklike groeperinge sal beskryf word. Hier sal ook gefokus word op definierings van geestelike misbruik asook geestelike verslawing. Verder sal faktore wat bydra tot kwesbaarheid vir 'n geestelik afknouende sisteem geïdentifiseer word asook redes waarom mense aangetrokke raak tot 'n spesifieke tipe kerk. Die tipiese profiel van die slagoffer van toksiese godsdiens en moontlike riglyne met die oog op die proses van wegbreek word ook ondersoek.

1.10.3 Osmer se interpreterende taak

Die volgende navorsingstaak is dié van interpretasie. Hier word daar gesteun op 'n literatuurstudie vanuit aangrensende wetenskappe vir moontlike bydraes tot die tema van hierdie studie. Dissiplines soos die ander teologiese vakke, die literatuurwetenskap, mediewetenskap, psigologie, sosiologie, opvoedkunde en ook die teologie as sosiale wetenskap sal veral hier aan die orde kom. Die belangrike vraag wat Osmer (2008:4) met betrekking tot die interpretiewe taak vra,

is: *Waarom het dit gebeur?* Die doel is gevvolglik om die aanleidende oorsake te kan verstaan en te identifiseer – dit gaan dus om 'n soeke na die redes vir die fenomeen waarop gefokus word. In hierdie verband beklemtoon Osmer (2008: 20-22) die aspek van verstandige wysheid (*sagely wisdom*) wat benodig word tydens die soeke na redes. Volgens Osmer vertoon hierdie tipe wysheid drie karaktereienskappe naamlik: bedagsaamheid, teoretiese interpretasie en wyse oordeel.

Wat betref die belangrikheid van 'n metateoretiese vertrekpunt formuleer De Klerk en De Wet (2013:7) dit soos volg:

Sonder 'n uitdruklike regverdigende verduideliking ten opsigte van die metateoretiese onderbou van die werklikheidsbeskoulike vertrekpunte waarmee gewerk word, kan die navorser ten opsigte van invalshoeke en die navorsingsdoel in ankerloosheid ronddryf.

Wat die onderhawige studie betref sal as deel van hierdie tweede taak onder andere gefokus word op perspektiewe vanuit die aanverwante wetenskappe, karakteristieke van onvolwasse teenoor volwasse leierskap, disfunksiionele teenoor funksionele sisteme asook die proses van verslawing en verwonding teenoor geestes gesondheid.

1.10.4 Osmer se normatiewe taak

Die derde navorsingstaak van Osmer is die normatiewe taak (Osmer, 2008:129). Osmer beskryf die normatiewe taak soos volg:

Using theological concepts to interpret particular episodes, situations, or contexts, constructing ethical norms to guide our response, and learning from good practice (2008:4).

Die vraag wat met hierdie derde fase beantwoord word, is: *Wat behoort te gebeur?* (vgl. De Klerk & De Wet, 2013:278; De Macedo, 2018:91). Hierdie taak se vertrekpunt is vanuit 'n Skriftuurlike basis, alhoewel Osmer (2008:170) ook ander dissiplines bytrek. Wanneer hy egter ander dissiplines bytrek dan is dit steeds met die verstandhouding dat die normatiewe fase in die breë, verband hou met die stem van die kerk deur die eue (Bybel, Belydenisskrifte, Kerkordes, dogmatiek, etiek,

ens.). Dit laat die moontlikheid oop om naas die Skrif ook parallelle etiese beginsels neer te lê (De Macedo, 2018:14).

Volgens Breed (2013:3) verander Skriftuurlike beginsels nooit nie – dit moet egter steeds verder in die Christelike teologie uitgewerk word om vas te stel watter norme van toepassing is ten einde die verlangde of korrekte situasie – die konteks – eers te beskryf en dan te interpreteer. Wat slagoffers van toksiese godsdiens betref sal die bespreking van die normatiewe taak aspekte insluit soos onder andere die pastorale riglyne wat sal geld wanneer daar 'n begeleidingspad met die slagoffer gestap word. Insigte, konsepte en vertrekpunte vanuit die Skrif sal hier prominent figureer. Daar sal ook eksegese gedoen word van 'n aantal gepaste en belangrike Skriftuurplase wat verband hou met die onderhawige tema en dit sluit die volgende in:

- Matteus 5:17-26
- 1 Johannes 1:8-2:3
- Openbaring 19:9-10
- Daniël 6:26-29

Eksegese sal volgens die grammatis-heilshistories-kritiese metode gedoen word, terwyl die Reformatoriiese kerkliketradisie – paradigma – as agtergrond en vertrekpunt vir hierdie studie sal geld (vgl. Coetzee, 1990:17). Vertrekpunte ten opsigte van 'n eksegetiese verkenning van bovermelde Skrifgedeeltes sal veral berus op die bundels, *Preekgeboorte* (De Klerk & Van Rensburg, 2011); *Focusing on the message* (Du Toit, 2009); *New Testament Interpretation: Essays on Principles and Methods* (Marshall, 1991); en 'n ABC van Bybeluitleg (Deist & Burden, 1980). Vir die woordstudies sal daar van woordeboeke, veral Teologiese woerdeboeke, en ook kommentare gebruik gemaak word.

1.10.5 Osmer se pragmatiese taak

Die vierde navorsingstaak van Osmer (Osmer, 2008:175) is die pragmatiese of duideliker gestel, die strategies-teoretiese, taak. Die tersaaklike vraag hier is: *Wat moet verander of dan meer strategies geformuleer Hoe behoort daar gereageer te word?* (De Macedo, 2018:11). Osmer (2008:4) beskryf hierdie taak soos volg:

Determining strategies of action that will influence situations in ways that are desirable and entering into a reflective conversation with the ‘talk back’ emerging when they re-enacted.

Die pragmatiese taak behels die formulering en implementering van 'n strategie of aksieplan vir die oplossing van die probleem soos wat dit in die beskrywende taak geformuleer is. Die klem is dus hier op die terapeutiese proses wat nodig is om by oplossings uit te kom. Ten einde hierdie oogmerk te bereik sal perspektiewe vanuit die Skrif, theologiese literatuur asook aanverwante wetenskappe saamgevoeg en geïntegreer word. Die uiteindelike doel is dus om volgens Osmer verandering of vernuwing tot gevolg te hê en dit alles kan in sy beskrywing van die frase “dienende leierskap” (vgl. Johannes 13) saamgevat word. In hoofstuk 5 sal aandag gegee word aan die vierde navorsingstaak en praktiese riglyne as strategie voorgelê word vir die begeleiding van godsdiensverwonde persone ten einde sodanig te herstel dat met 'n gebalanseerde lewe voortgegaan kan word en selfs weer sonder vrees by 'n kerklike gemeenskap ingeskakel kan word.

1.10.6 Literatuurstudie

Die navorsing binne die onderhawige studie vind plaas deur middel van 'n literatuurstudie. 'n Literatuurstudie tesame met kritiese beredenering en bespreking word deur Louw (2014:75) as 'n aanvaarbare navorsingsbenadering binne die veld van die praktiese teologie beskou. Volgens De Vos, Strydom, Fouche & Delpot (2011:123) en Strydom (1999) is 'n literatuurstudie volledig 'n integrale deel van navorsing. Die volgende aspekte dien ook verder toeligtend vermeld te word rakende 'n literatuurstudie:

- 'n Logiese raamwerk word gebied waar die navorsing tesame met tersaaklike literatuur hanteer word binne die konteks van verwante studies asook binne 'n tradisie van ondersoek (Marshall & Rossman, 1999:43).
- Die basis vir effektiewe navorsing word gewoonlik aanvanklik deur 'n literatuurstudie gelê (Rubin & Babbie, 2001:120).
- Die nodige kredietwaardigheid word aan navorsing gebied deur middel van 'n literatuurstudie (Neuman, 2000:446).

- Deur middel van 'n literatuurstudie word kundiges en oueriteite binne 'n bepaalde studieveld gewoonlik deur 'n literatuurstudie geïdentifiseer. Op hierdie wyse raak die navorsing ook bekend met gesaghebbende publikasies, teorieë, bestaande kennis, definierings en sleutelkonsepte binne die onderskeie studieveld (Marshall & Rossman, 1999:43).

1.11 HOOFTUK INDELING

Hoofstuk 1 – Inleiding

In hierdie hoofstuk word die tema by wyse van die titel aangekondig, 'n aantal sleutelsterme kortliks beskryf, die navorsingsmetode hanteer en die verwagte uitkoms voorgehou.

Hoofstuk 2 – Die Beskrywende taak van die praktiese teologie

Hier word gefokus word op 'n beschrywing van die huidige situasie met betrekking tot die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens.

Hoofstuk 3 – Die Interpreterende taak van die praktiese teologie

Hier is die fokus op 'n literatuurstudie van die aanverwante wetenskappe met betrekking tot wat van hulp kan wees met die interpretasie van die werklike situasie van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens.

Hoofstuk 4 – Die Normatiewe taak van die praktiese teologie

Hier is die klem op die identifisering van Skriftuurlike perspektiewe sowel as die toepassing daarvan met betrekking tot die pastorale begeleiding van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens.

Hoofstuk 5 – Die Pragmatiese taak van die praktiese teologie

Hier gaan dit oor die riglyne vir 'n strategies-teoretiese model met betrekking tot die pastorale begeleiding van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens.

Hoofstuk 6 – Samevatting

Hier word spesifieke gevolgtrekkings hoofstuk vir hoofstuk en enkele aanbevelings gemaak.

1.12 ETIESE OORWEGINGS

Daar is 'n lae risiko aan hierdie studie verbonde aangesien dit 'n literatuurstudie is en die risiko minimaal is.

HOOFSTUK 2

HUIDIGE SITUASIE MET BETREKKING TOT TOKSIESE GODSDIENS

2.1 INLEIDING

Hierdie hoofstuk word gedoen aan die hand van die eerste taak van die praktiese-teologiese model van Osmer (2008:4), naamlik die *beskrywende taak*. Die doel van hierdie hoofstuk is om aan die hand van Osmer (2008:4) se eerste taak – die beskrywende taak – oorkoepelend die situasie te beskryf van diegene wat geestelik verwond is as gevolg van die effek van toksiese godsdiens. Die fokus van hierdie hoofstuk is dus om genoegsaam informasie te versamel om toksiese godsdiens te kan definieer sowel as te kan omskryf. Teoreties hou dit dan ook verband met die volgende stelling van Osmer (2008:11):

“Gathering information that helps us discern patterns and dynamics in particular episodes, situations, or contexts”.

Dié stelling kan ook in ‘n navorsingsvraag geformuleer word volgens die rigting gewende vraag van Osmer (2008:11): *Wat is aan die gebeur?* (vgl. De Macedo, 2018:19-22). Osmer (2008:11) argumenteer vervolgens dat hierdie vraag aan die hermeneutiese praktiese teoloog die uitdaging stel: “... to interpret the texts of contemporary lives and practices”. Osmer (2008:7-9) vra ook twee vrae wat uit die praktyk na vore kom en verdere rigting aandui van waaroor die beskrywende taak gaan en waarop gefokus moet word naamlik:

- Hoe kan ‘n mens konflik in die kerk beskryf om dit te kan interpreteer?
- Hoe kan ‘n mens families in die kerk wat onder druk en spanning verkeer beter ondersteun?

Hierdie twee vroegtes fokus dan ook op die twee keuses wat gemaak word met betrekking tot ‘n grens afbakening van hierdie studie. Dit gaan veral oor die aspekte van konflik en families in die kerk in verhouding tot toksiese godsdiens – waarby geestelike volwasse leierskap ingesluit is. Osmer (2008:12-13) identifiseer vyf

vaardighede waaraan die pastorale berader moet voldoen om bogenoemde twee probleemstellings te kan hanteer in die praktyk naamlik:

- Teenwoordigheid van gees
- Priesterlike luister
- Aandag besteding
- Voorbereiding en begeleiding
- Benutting en aanwending van navorsingsresultate

Osmer (2008:11) verduidelik hoe die pastorale berader die saak behoort te benader:

The average counsellor makes observations while trying to draw as much information from the counselee as possible to understand and analyze the problem or to refer the counselee to a mental health professional to answer the question: what is going on?

Met betrekking tot toksiese godsdiens word sekere gebeurlike patronen – reekse gebeurtenisse – en dinamiese beginsels wat deel is van persone se lewensverhaal (Sien Du Toit, 2011; Nel, 1999) of kerke se historiese verhaal (Sien Du Toit, 2010; Louw, 2000) ondersoek en beskryf. Die beskrywende taak van praktiese teologie kan met die oog hierop verder gedefinieer word as 'n voortdurende proses van ontwikkeling om werklik by die waarheid van praktiese teologie uit te kom (vgl. Nolte & Dreyer 2009:23). Hierdie voortdurende leerproses sluit betrokkenheid sowel as professionele distansiëring in terwyl daar ook gereelde interaksie tussen die navorser en die betrokke persoon/persone en/of kerklike instansies nodig is.

Daar word verder spesifiek gefokus op 'n oorkoepelende beskrywing van die situasie van slagoffers binne toksies-godsdiestige groeperinge – die rol van ouers en geestelike leiers sal ook hier verdiskonter word. Definiërings van toksiese godsdiens, geestelike misbruik en verslawing sal uiteraard ook hier aan die orde kom. Bydraende faktore tot 'n geestelik afknouende sisteem, faktore wat bydra tot kwesbaarheid asook redes waarom mense aangetrokke raak tot 'n spesifieke tipe kerk word ook bespreek. Dan sal die prosesse van geestelike misbruik asook geestelike verslawing sowel as faktore wat daartoe bydra ook onder die loep kom.

Daar word ook aandag gegee aan moontlike riglyne met die oog op die proses van wegbrek vanuit so 'n toksies-godsdiestige verslawende sisteem. Aan die einde van hierdie hoofstuk word voorlopige merkers geïdentifiseer met die oog op 'n gespreksmodel vir die pastorale begeleiding van persone wat geestelik verwond geraak het as gevolg van toksiese godsdiens.

Hierdie taak hou in die praktyk in besonder verband met die spesifieke taak en opdrag van die pastorale berader. Met betrekking tot die onderhawige studie behels dit om aan die hand van 'n pastorale gespreksmodel die verwonde persone met betrekking tot die effek van toksiese godsdiens te begelei tot herstel. 'n Model vir die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van die effek van toksiese godsdiens sal uiteindelik geformuleer word in die voorlaaste hoofstuk, nadat al vier die metodologiese take van die praktiese teologie volgens Osmer se benadering hanteer is.

2.2 DEFINIËRING VAN TOKSIESE GODSDIENS

Wat betref die definiëring van toksiese godsdiens – wat gewoonlik ook verband hou met geestelike verwonding – kan daar kortliks gelet word op die volgende aantal omskrywings van enkele navorsers:

- Wayne Oats (1970:16) verwys reeds in die sewentiger jare in sy boek, *When religion gets sick*, na die feit dat godsdiens by geleentheid siek kan raak. Dit gebeur volgens hom wanneer godsdiens 'n aparte bestaan verkry en eintlik dan geheel en al los van die totale uitdrukking van die persoon se lewe begin funksioneer.
- Die psigiater Scott Peck (1978:222) kom in sy boek, *The Road Less Travelled*, tot die gevolg trekking dat talle psigiaters en psigoterapeute die standpunt huldig dat 'godsdien' die vyand is. In sy tweede boek (1983:305), *People of the Lie*, wys Peck daarop dat 'kwaad' in werklikheid die werklike vyand is. In sy derde boek (1993:129), *A world waiting to be born – the search for civility*, wys hy daarop dat die afwesigheid van 'civility' – bedagsaamheid – die vyand is. Hierin wys hy 'narsissisme' uit as die voorloper van

onbeleefdheid as teenoorgestelde van bedagsaamheid met gevoglike toksiese verhoudings.

- Volgens Johnson & VanVonderen (1991:20) impliseer geestelike misbruik die nadelige hantering van 'n persoon wat hulp, ondersteuning of groter geestelike bekragtiging benodig, met die gevolg dat die persoon se geestelike status verswak, ondermyn of afgetakel is.
- Volgens Blue (1993:12) vind geestelike misbruik plaas wanneer leiers hul geestelike ouoriteit misbruik om volgelinge te dwing, te kontroleer of uit te buit.
- Father Leo Booth (1998:51) verwys in sy boek, *When God becomes a drug*, na die geval van 'n persoon, genaamd Charles, wat in 'n disfunkionele, nie-godsdiensige huis grootgeword het. As gevolg van die pastorale begeleiding deur Father Booth kon Charles insig verkry dat hy ontvlugting gesoek het vanaf onverwerkte emosionele pyn by wyse van 'n obsessiewe beheptheid met godsdiens.
- Arterburn & Felton (2001:83) stel dat persone verslaaf kan raak aan gevoelens van eiegergtigheid en/of die gevoel dat hulle alleen reg is met betrekking tot 'n sekere saak en so kan dan 'n godsdienstige obsessie en verslawing ontstaan. Hulle omskryf verslawing as die gevolg van 'n psigologiese en fisiologiese afhanklikheid van 'n substans, verhouding of gedrag. Hulle (2001:98-99) wys verder op die feit dat die beoefening van geloof en betrokkenheid by godsdiens talle potensieel verslawende komponente bied. Verslawing tree in wanneer emosies die doel van die godsdiens beoefening word eerder as die aanbidding van God. Wanneer daar dus fokus verloor word en die gevoelens en ervarings eerder as God die sentrale fokus van aanbidding word, dan het godsdiens verslawend en toksies geraak.
- DuPont (2004:39) verwys na toksiese geloof as 'n afbrekende en gevaelike verhouding met 'n godsdiens waarin die godsdiens die lewe van die persoon beheer en nie die verhouding met God nie. DuPont (2004:40) beskryf

geestelike strukture wat geneig is om mense te misbruik as 'n groep of beweging by wie daar uiterste toewyding is aan 'n persoon, saak of ding. In die proses maak hulle gebruik van onetiese manipulerende tegnieke en dwangmaatreëls ten einde die oogmerke van die groepleiers te bevorder. Deurgaans is daar die moontlike of werklike benadering van lede of hul gesinne of die gemeenskap.

- Pretorius (2007:64) beskryf geestelike misbruik as die proses wat plaasvind wanneer leiers hul amp of gesag gebruik om ander te beheer of oorheers. Die meeste geestelike misbruikers gebruik emosies soos skaamte, skuld en vrees om hul volgelinge se onvolwasse geestelike toestand te beklemtoon ten einde hulle te probeer oorhaal na dit wat die leier van hulle verwag en wat basies dan gaan om die bereiking van sy eie selfsugtige oogmerke.
- Gibson (2009) toon aan dat net soos wat emosionele misbruik negatiewe emosionele gevolge het, en fisiese misbruik dikwels pyn en fisiese gevolge inhoud vir die slagoffer, net so het geestelike misbruik 'n negatiewe effek op die persoon se gees. Dit is oor die algemeen die gevolg van 'n geestelike leier of sisteem wat poog om die persoon te domineer, kontroleer en te manipuleer – hierdie kontrole word gewoonlik deur middel van vrees uitgeoefen.
- De Klerk en De Wet (2013:13) beskryf die huidige theologiese uitgangspunte tussen behoudendheid en vernuwing binne die gereformeerde teologie en kerke albei as teenstrydig met die reformatoriële benadering van die teologie en sekere aspekte van toksiese godsdiens in die kerke kom dan hierin na vore.

Die eerste uitgangspunt volgens hulle is die bedekte motiewe vir die behoud van die rasioneel-reformatoriële benadering en dit sien hulle as 'n uiterste konserwatisme wat nie rekening hou met die reformatoriële krities-verantwoordelike benadering van vandag nie en wat eventueel tot 'n ideologie verhard en oorgaan in 'n toksiese teologie en godsdiens en sodoende hoofsaaklik 'n vorm van fundamentalisme en uitsluiting aanneem.

Die tweede uitgangspunt volgens hulle is die bedekte motiewe vir die

progressiewe vernuwing en/of radikale transformasie van die reformatoriese krities-verantwoordelike benadering en dit sien hulle as 'n uiterste vorm van radikalisme wat nie rekening hou met die rasioneel-krities-reformatoriese benadering van die normatiewe identiteit van die Bybel sowel as bestaande geloofsgemeenskappe nie. Ook het hul nie 'n historiese bewussyn nie en volg dus nie 'n heils-histories-kritiese benadering nie en dit kan dus tipeer word as 'n vorm van revolutionêre liberalisme wat die werklike geskiedenis wil herskryf en/of deur 'n eiegerigte lens lees.

Hulle wys dus daarop dat albei hierdie twee uitgangspunte toksiese afmetings kan aanneem. Hierdie teenoormekaargesteldheid skep ten minste 'n definitiewe spanningsveld aan die een kant tussen die bedekte motiewe vir die behoud van die rasioneel-reformatoriese benadering, en aan die anderkant die bedekte motiewe vir die vernuwing en verwerping daarvan. In albei gevalle kan dit dus ook oorgaan tot 'n utopiese ontvlugting en 'n toksiese teologie en godsdiens. Toksiese godsdiens kan uiteindelik ook 'n kultiese en of selfs 'n okkultiese karakter verkry (vgl. Stoker, 2011; Huisamen, 1982).

- Coetzer (2021a; 2020b; 2015; 2010a; 2010b; 2004) fokus op die oënskynlike paradoks van godsdiens wat enersyds binne sekere kontekste 'n helende en bevrydende rol kan vervul en andersyds fokus hy op die gevarkant van godsdiens bedoelende dat daar diepliggende, onverwerkte emosionele pyn aanwesig mag wees wat uiteindelik as dryfveer kan dien tot ontvlugting in oordrewe godsdiestige aktiwiteite. Die finale resultaat van so 'n proses kan dan godsdiestige verslawing impliseer wat ooreenkoms vertoon met ander vorms van verslawing, byvoorbeeld seksuele verslawing (vgl. Coetzer 2021a). Coetzer (2010:19-22) in sy artikel, *Godsdiens: Middel tot verslawing of tot heling*, beskryf sekere aspekte van toksiese godsdiens deur te verwys na 'n aantal gesaghebbende bronne wat hierdie probleem vanuit verskillende kante belig.

Die gevolgtrekking is dus dat wanneer godsdiens verkeerd hanteer is, was die uiteindelike gevolg daarvan ernstige geestelike en emosionele verwonding deur die effek van toksiese godsdiens. Dit is nodig dat geestelike en emosionele

slaggate soos hierdie baie duidelik geïdentifiseer en gedefinieer sal word aangesien die toenemende getal persone wat slagoffers is van die effek van toksiese godsdiens, kundige pastorale beraders benodig wat ten volle op hoogte is rakende hierdie problematiek en dus vaardig kan omgaan met toepaslike gespreksmodelle. Teen die agtergrond van die voorafgaande definierings en omskrywings van hierdie vernietigende effekte van toksiese godsdiens word daar vervolgens gefokus op verskillende geestelik afknouende sisteme asook aangetrokkenheid tot spesifieke kerklike groeperinge soos dit vandag voorkom.

2.3 GEESTELIK AFKNOUENDE SISTEME EN AANGETROKKENHEID TOT SPESIFIEKE KERKLIKE GROEPERINGE

2.3.1 Fundamentalisme teenoor liberalisme

Die terme ‘verslawing’ en ‘verwonding’ word onder andere ook gebruik met verwysing na gevalle waar godsdiens die oorsaak is van geestelike en emosionele verwonding. Godsdiens wat verwrone geraak het kan gevvolglik onder die noemer van ‘toksiese godsdiens’ tuisgebring word. Toksiese godsdiens kom na vore in veral die sporadiese opkoms van verskeie aktivistiese bewegings en kultiese groepe wat godsdienstige groeperinge van mense onder hul beheer en mag wil verkry (Sien Rowe, 1985; Cumbey, 1986; Verkuyl, 1989; Gardiner & Gardiner, 1990; Du Toit, 2000; Giddens 2000; Spong 2001). Die gevegsterrein speel sigself veral af in sosiale mediablaaie, die elektroniese media en selfs ook binne godsdienstige instansies self en funksioneer sodanig dan as die kommunikasie medium en versnellende voertuig van hierdie traumatiese insidente en gebeurlikhede met die effek van geestelike verwonding as die gevolg daarvan.

Botha (2003:34) maak die volgende belangrike stelling: “Baie mense kry die woord ‘kerk’ baie moeilik oor hul lippe, so asof die woord vir hulle ‘n ‘house of pain’ is”. Hierdie metafoor ontleen hy vanuit die sportmileu en spesifiek met betrekking tot ‘n bekende rugbyveld in Christchurch, Nieu-Seeland, wat bekend staan as ‘*the house of pain*’. Rugbyliefhebbers verstaan die metafoor in terme daarvan dat besoekende rugbyspanne baie selde die tuisspan daar klop en dat menige spelers van besoekende spanne oor die jare heen pynigende emosionele herinneringe het gekoppel aan hul wedstryde daar. Binne ‘n geestelike konteks word hierdie metafoor

dan toegepas op die geestelike en emosionele pyn wat sommige persone beleef as gevolg van hul interaksie met die kerk – vir talle het dit tiperend geword van verwonding, aftakeling en die verloorder.

Reglynig hierteenoor en as antitese beskryf Matteus 4:23-24 die volgende situasie:

Jesus het in die hele Galilea rondgegaan en die mense in die sinagoges geleer, die evangelie van die koninkryk verkondig en elke soort siekte en kwaal onder die volk gesond gemaak. Die mense het die siekes met allerhande kwale en pyne, dié wat in die mag van duiwels was, geestelik versteurdes en verlamdes na Hom toe gebring en Hy het hulle gesond gemaak.

Teologiesgesproke behoort die kerk dus nie ‘n ‘huis van pyn’ te wees nie, maar van genesing (vgl. Kok, 2008). Indien die kerk wel afknouend is, is dit ‘n toksiese omgewing terwyl dit veronderstel is om veel eerder ‘n plek van geestelike genesing en versorging te wees (vgl. ook Lukas 4:18-20). Twee van die baie bekende afknouende bewegings in die kerk vandag, soos voorhawig uitgewys, is aan die eenkant die radikale fundamentalisme soos dit manifesteer in die patriargie en kreasionisme wat baie sterk afwysend staan teenoor die humanisme, evolusionisme en enige voorkoms van natuurlike teologie (vgl. Pelser, 2005:272; Besorgde lidmate en leraars, 2010:109; Buchan, 2012:136,146). Die paradoksale direk teenoorstaande groepering is weer die liberalisme soos dit manifesteer in die humanisme, evolusionisme, feminisme en die radikale transformasiebeweging van die kerk wat aansluiting vind by die sekulêr- radikale polities-ekonomiese transformasie bewegings wat die Bybel hoofsaaklik lees deur die lens van bevrydingshermeneutiek en natuurteologie (vgl. Barna 2006:9; Van den Heever, 2017:122).

Tussen hierdie twee strydende magte verkeer die kerk basies binne die ‘perfekte storm’, enersyds soos verwoord deur Joubert (2007:7), en andersyds soos verwoord deur König (2002:3), is die Evangelie basies op die spel. Daar moet beslis van hierdie twee uitlopende bewegings (wat heel dikwels toksiese elemente bevat) kennis geneem word. König (2002:14-18) hanteer in sy publikasie die kwessie van liberalisme en fundamentalisme as twee paradoksale uiteenlopende bewegings en bied die weg van ‘verantwoordelike kritiek’ aan as die alternatief en rasionele middeweg om in op te gaan. Vir pastorale beraders is dit belangrik om kennis te

neem van hierdie twee uitlopende en toksiese bewegings ten einde hulself daarvolgens te posisioneer.

Die hele saak raak steeds al meer gekompliseer deur die volhoubare verskynsel van aktivistiese fundamentalisme aan die eenkant en aktivistiese liberalisme aan die anderkant in die politieke omgewing wat oorspoel na die kerk omgewings. 'n Verdere gevolg van hierdie proses is die feit dat hierdie twee polariserende kante voortdurend deur die openbare sosiale media antiteties teenoor mekaar opgestel word binne die sosio-politieke arena en ook binne die kerke. Aktivisme kom nie net in die sosio-politieke kringe alleen voor nie, maar kom ook almeer voor binne godsdienstige groeperinge en afskeidings waarvan hul oorsprong direk verband hou met toksiese godsdienstige onderstrominge. Die reformatoriële teoloog behoort standvastig te volhard op die weg van kritiese verantwoordelikheid as die middeweg met betrekking tot beide bewegings soos deur König (2002:14-18) voorgestel word.

Hierdie studie gaan verder uit vanaf die vertrekpunt dat die ontleding, interpretasie en toepassing van tersaaklike Skriftuurphase nie 'n eenvoudige en voor die handliggende saak is nie. As voorbeeld verwys John Collins (2001:1) na die problematiek en krisis met betrekking tot die verantwoordelike ontleding van die boek Daniël. Hy motiveer hierdie krisis deur te wys op die verdeeldheid binne die Protestantisme wat veroorsaak is deur die Noord-Amerikaanse fundamentalistiese beweging. Hierdie krisis en problematiek word veral uitgespel in populêre publikasies soos onder andere die van Hal Lindsey (1972) *Die groot planeet aarde – wat is sy toekoms* en (1977) *Die bevryding van planeet aarde*, en John Haggee (2006) *Jerusalem Countdown*.

Collins (2001:2) is egter van mening dat die fundamentalistiese beweging wel gestuit is in akademiese kringe deur die nuutste navorsingsresultate. Of dit so bevind sou kon word in die praktyk van die pastoraat is egter 'n logiese volgende vraag. Op die vraag of aktivistiese liberalisme (vgl. Du Toit 2009:3) as teenpool van die fundamentalisme die regstellende antwoord sou kon bied, is volgens De Klerk en De Wet (2013:40-49) ook nie die antwoord nie, maar daarteenoor wel eerder 'n post-fundamentalistiese (vgl. Müller, 2005) benadering en/of soos Nel (2004) dit stel 'n benadering van bevrydingshermeneutiek ook bekend as post-koloniale kritiek. Dit is egter 'n ope vraag of radikalisme en aktivisme wat paradoksaal te staan kom teenoor

die reformatories-kritiese benadering, die aangewese weg sou wees om in te slaan. Nel (2004:636) wys juis in hierdie verband in sy evaluering van hierdie uitgangspunt en benadering dat dit neerkom op bevrydingsteologie en dat die toksiese element daarvan “... nie die nuwe agent geword het van God se voortgaande werk in die wêreld nie, maar eerder tyd spandeer om te besin oor Bybelse bevryding”. König (2002:14-18) stel wel die reformatoriese benadering van verantwoordelike kritiek voor as die rasionele gebalanceerde middeweg om te volg.

Hierdie studie gaan verder van die voorveronderstelling uit, soos in meeste ander lande, dat albei die pole van aktivistiese fundamentalisme en aktivistiese liberalisme ook binne die Suid-Afrikaanse Christelike geloofsgemeenskappe baie diep gesetel is en toksies van aard is. Toksiese godsdiens gee maklik daartoe aanleiding dat persone wat reeds aan die worstel is met ernstige trauma net verder getraumatiseer kan word wanneer die Woord op 'n onverantwoordelike wyse aan hulle bedien word. Onverantwoordelike aktualisering van Bybelse literatuur en kontekste deur geestelike leiers en geloofsgebaseerde bewegings vanweë verwronge interpretasies vanuit veral die Apokaliptiese literatuur en tekste is dikwels die rede daarvoor. Nel (2004:639) wys spesifiek daarop dat beide bevrydingshermeneutiek en postkolonialisme, wat hulle beywer vir die bemagtiging van onderdrukte en gemarginaliseerde mense en minderhede, gebuk gaan onder Biblisisme wat slegs met die huidige te make het en wat dus enige apokaliptiese toekomsverwagtinge uitsluit. Du Rand (2013) beklemtoon juis die belangrikheid van 'n toekomsverwagting as die eskatologiese motief in die teologie vir die Christendom in een van sy finale werke wat getuig van sy jarelange navorsing oor Openbaring en 'die einde'.

Vervolgens kan die twee teenkante se toksiese elemente blootgestel word deur op die bedekte motiewe van elk te wys (vgl. De Klerk & De Wet 2013:13). Die bedekte motiewe vir die behoud van die reformatoriese benadering word gesien as 'n uiterste konserwatisme – wat as fundamentalisme getypeer kan word – wat nie rekening hou met die huidige reformatoriese benadering nie en tot 'n ideologie verhard wat dan dikwels oorgaan in 'n toksiese teologie en godsdiens. Die bedekte motiewe vir die vernuwing van die reformatoriese benadering word gesien as uiterste vorm van radikalisme – wat ook as liberalisme getypeer kan word – wat nie rekening hou met die reformatoriese benadering van die normatiwiteit en gesag van die Bybel nie

sowel as die gesag van die bestaande geloofsgemeenskap nie. Radikale godsdienstige liberalisme gaan dikwels oor in 'n volledige ateïsme, utopiese ontvlugting of afsondering en kan ook 'n kultiese, selfs okkultiese, karakter verkry. Daar kan ook 'n vermenging wees van vele godsdienstige idees wat aanleiding gee tot nuwe vreemde ontluikende kerke en godsdienstige strominge (vgl. Stoker, 2011).

Steyn (2006:661-676) hanteer die NG kerk as reformatoriese kerk se huidige identiteitskrisis – vanweë die teenoorgestelde en opponerende groeperinge – onder die opskrif *Huidige bewegings, tendense of mutasies* en hy identifiseer vyf groeperinge as bewegings in die kerk soos volg:

- Tradisionalistiese beweging: Ek beskerm my identiteit, daarom glo ek.
- Evangeliese/Charismatiese beweging: Ek ervaar, daarom glo ek.
- Reformataries-rasionalistiese beweging: Ek verstaan (nie), daarom glo ek (nie).
- Mistiese beweging: Ek beleef, daarom glo ek
- Sinkretistiese beweging: Ek ontwerp self, daarom glo ek.

Die volgende gevolgtrekkings sou hieruit gemaak kan word as werkbare teorie waarvolgens hedendaagse toksiese bewegings geïdentifiseer en beskryf kan word:

- Die Tradisionalistiese beweging is dikwels 'n radikale volkskerk beweging wat gestagneerde patriargale/matriargale en kreasionistiese ideologieë in stand hou en tot die dood toe beskerm. Almal wat van hul verskil of 'n ander mening toegedaan is, is in hul oë 'n teenstander (vgl. Pelser, 2005; Buchan, 2009). Tolmay (2020:357-360) beskryf hierdie beweging as 'n pessimistiese scenario – *Missing the Point*.
- Die Evangeliese/Charismatiese beweging is 'n reformatoriese beweging met 'n monisties-spiritualistiese fokus op die werking en die gawes van die Gees (vgl. Van der Spuy, 1996). Hierdie groep beweeg terug na die kenmerke van die vroeë Christelike kerk soos vermeld word in Handelinge 1-3 en ontken die historiese ontwikkeling en volwassewording van die kerk, alles wat gebeur sien hulle as wonderwerke. Tolmay (2020:357-360) beskryf hierdie beweging

as 'n 'terug kyk na die goeie ou dae' of 'niks nuuts' scenario – *Time Travellers*.

- Die Rasionalistiese beweging, bekend as die reformatoriese beweging – semper reformanda – is na my mening op die regte midde weg met as fokus en vertrekpunt enkel en alleen die Bybel as gesagvolle bron van die Christelike geloof en godsdiens (vgl. König, 1998:16). Tolmay (2020:357-360) beskryf hierdie beweging, *Dinamies en Verrassend*, 'n veerkrachtige en vernuwende beweging gekenmerk deur 'n krities-verantwoordelike scenario.
- Die Mistiese beweging as 'n sogenaamde eietydse beweging van geestelike verdieping impliseer 'n terugval op die mistiek van die ortodokse kerk verbande wat sterk ooreenkoms vertoon met 'n asketiese spiritualiteit van afsondering, meditasie, reïnkarnasie en 'karma' – tipies kenmerkend van Oosterse godsdiens (vgl. Conradie, 2006; Du Toit, 2000:170-171). Binne hierdie beweging word ook gepraat van 'n kontemplatiewe spiritualiteit en ontluikende kerk (vgl. Goetz 2008:9). Tolmay (2020:357-360) beskryf hierdie beweging as 'n opportunistiese en optimistiese scenario – *Dinosaur*.
- Die Sinkretistiese beweging is 'n radikale liberalisme wat almal probeer bevry van enige vorm van gesag en ouoriteit en almal probeer meesleur. In die geval van God self en die Woord van God probeer die liberalisme mense bevry van God, die gesag van die Bybel, geloof en godsdiens sowel as van kerklike gesagstrukture. Hierdie beweging probeer om die aanbidding van God te vervang met of ateïsme of natuurteologie as aanbidding van die kosmos of enige iets anders solank as wat dit net 'bevrydend' van aard is (vgl. Klaasing & Mouton, 2010). Die Sinkretisme is sistemies vaag en ongedefinieerd en versmelt en vermeng verskeie aspekte uit talle godsdiens, filosofieë, ideologieë en skeppingsteorieë in een nuwe godsdiens wat as wêreldwye beweging panteïsties plooibaar van aard is (vgl. Naude, 2004:166). Die Nuwe-era kultus en Satanisme wat wel duidelik kulties van aard is, word ook hierby ingesluit en geakkommodeer (vgl. in hierdie verband Cumbey, 1986; Huisamen, 1982; Gardiner & Gardiner, 1990;

Gardiner, 1991; Smit, 1992). Tolmay (2020:357-360) beskryf hierdie beweging, as chaotiese scenario – *Connecting the Dots*.

Steyn (2006:672) argumenteer dat die ontwikkeling en verloop van die prosesse van beweging van mense vanaf die een beweging na die ander of selfs van een kerk na 'n ander, verstaan kan word binne die paradigmateorie van Thomas Kuhn (1970). 'n Eie interpretasie en toepassing met in-agneming van die jongste ontwikkelinge wat hierin bygereken word om die toksiese aard daarvan te kan beskryf, word vervolgens gedoen. Dié proses word, soos dit deur Du Toit (2000:48-49) beskryf is, soos volg geïnterpreteer en saamgevat in eie woorde:

- Die liberale paradigma kan die fundamentalistiese paradigma verstaan aangesien dit rasioneel is. Die aanhangers van die fundamentele beweging kan egter nie die liberale beweging verstaan nie aangesien dit irrasioneel is.
- Die liberale paradigma is inderdaad vir die fundamentele beweging 'n bedreiging en hulle reageer reaksionêr en radikaal daarteen.
- Die fundamentele paradigma kan die liberale paradigma se vernietiging van historiese bewussyn en feite, sisteme en gesagsinstitute verstaan want dit is rasioneel. Die aanhangers van die liberale bewegings kan egter nie die fundamentele beweging se historiese bewussyn – die feite daarvan as die wrede werklikheid – behoudendheid en bewaringsgeorienteerdheid verstaan nie aangesien dit vir hulle irrasioneel was en nog steeds is.
- Die fundamentele paradigma is in werklikheid vir die liberale bewegings 'n hindernis en steen des aanstoots en moet daarom vernietig word, die geskiedenis herskryf word en historiese erfenis en simbole, onder andere ook kerkgeboue, vernietig en vervang word met hul eie bevrydingsverhaal, ikone en erfenis.
- Die fundamentele paradigma se houding teenoor die liberale beweging is ongenaakbaar en moet daarom, volgens die liberalisme, uitgesluit, geïsoleer en geëlimineer en van dissosieer word.
- Albei dié twee paradigmas probeer inklusief wees deur mekaar te opponeer en te probeer oortuig terwyl albei paradigmas ook eksklusief is deur hul af te

skei van die ‘andersdenkendes’ – dit het tot gevolg hewige en voortdurende konflik tussen voorstanders van die twee bewegings en verwond mense geestelik en emosioneel – byna soos burgerlikes wat gedood word tydens oorlog.

Teen hierdie agtergrond kan gestel word dat die reformatoriële paradigma en kerke as gebalanseerde rasionalistiese beweging, met hierdie twee sterk uiteenlopende gepolariseerde groeperinge in hul boesem, ‘n groot risiko loop om in mindere of meerdere mate geestelik afknouend te wees met betrekking tot sy lidmate. Vele van die reformatoriële kerke se predikante assosieer hulself na een of ander kant toe betreffende hierdie twee groeperinge. Hierdie situasie het gevvolglik ‘n afknouende effek op lidmate van wie verwag word om ‘n keuse te maak ten opsigte van een van hierdie twee groeperinge en hul beweging.

Dit is Pieterse (1993) wat hierdie oënskynlike teenstrydigheid van normatiwiteit teenoor rasionaliteit in die beoefening van die praktiese teologie ontlont. Pieterse (1993:201) argumenteer dat met die verbreding van die rasionaliteitsbegrip en die omarming daarvan norme en waardes nie meer as irrasioneel uitgefilter word in die wetenskaplike proses nie, maar op ‘n rationele wyse – argumentatief – verreken word. Pieterse konkludeer dat: “In alle praxis normatiewe elemente funksioneer, trouens, die praxis word deur norme gerig”. Die kritiese vraag wat dus gestel moet word is of die navorsers óók normatiewe waardes as geloofsoortuigings huldig en hoe hy/sy daarmee omgaan.

Die moontlikheid van skeuring in die NG Kerk as gevolg van hierdie twee paradoksale teenstrydighede met die vanselfsprekende geestelike verwonding van lidmate is tans ‘n baie aktuele gesprek, selfs in die openbare media (vgl. Malan 2005:3; Eybers 2020:1; 2022:8). Afgesien van die polariserende en strydende magte is bloot die feit van die gesprek as gevolg van die konflik ‘n aanduiding van toksiese godsdiens in die boesem van die kerk waarvan die lidmate die slagoffers is. Tans heers daar ‘n venynige vyandigheid tussen die Algemene Moderatuur van die NG Kerk en die Kairos Netwerk beweging as drukgroep binne die NG kerk wat hulself bemark as Dolerend (vgl. Nuusbriewe van albei die Algemene Sinodale Moderatuur en die Kairos Netwerk en die koerantberigte in hierdie verband). Hierdie ongemaklikheid het ‘n voortstuwendes proses van kerkverlating en kerkvervreemding

tot gevolg wat 'n goeie aanduiding kan wees van moontlike kerkskeuring en/of inploffing soos dit dikwels al in die verlede voorgekom het by liberale politieke bewegings.

Die rasionele reformatoriële beweging bly onwrikbaar sy progressiewe benadering volg en probeer albei groeperinge insluit en akkommodeer maar akkommodeer daarmee dus ook die toksiese aspekte van albei sowel as die konflik tussen hierdie twee uiterste bewegings. Sinvolle kommunikasie tussen die twee opponerende bewegings is feitlik onmoontlik en beslis nie konflik vry nie. Gesprek met een van die twee deur die reformatoriële kerk verloor vinnig veld en daarom word gepraat van 'n kommunikasie-dissonansie tussen die twee paradigmas wat vir voorstanders van die reformatoriële beweging vinnig besig is om in 'n vyandige omgewing te ontwikkel.

Konflik en praatjies van skeuring as gevolg van hierdie stryd, met die gevolg van ernstige geestelike verwonding van lidmate as gevolg van al die toksiese elemente daarin, is tans aan die orde van die dag binne kerklike sisteme en in die openbaar. König (1998:9) bevestig die benadering van die rasionele reformatoriële beweging as die krities verantwoordelike benadering wanneer hy die stelling maak dat as mense aanhou om vernuwing teen te staan, die kerke wel moontlik kan doodbloei. Daarteenoor sal kerke wel moet vernuwe en verander maar almal sal nog steeds saam die Here moet kan aanbid op verantwoordelike en regverdigbare wyse bevry van toksiese elemente en nie vervreem van mekaar nie. Kerklike afskeidings gaan net meer disfunksiionele kerklike sisteme skep met die nadelige gevolg van verdeelde en disfunksiionele families.

2.3.2 Disfunksiionele kerklike sisteme

Wanneer godsdienstige en kerklike instansies onder die loep geneem word dan is die dilemma uiteraard dat daar geen perfekte sisteem of kerk is nie. Die groot aantal godsdienstige instansies en strominge se suksesverhale is ongelukkig ook nie so 'n rooskleurige prentjie soos wat dit oor die algemeen voorgehou word nie. Verdeeldheid, spanning, konflik en toksiese godsdienst blyk aan die orde van die dag te wees, dikwels gekoppel aan ongesonde groepvorming binne kerke en ook kultiese groeperinge. Onverantwoordelike en onregverdigbare aktualisering van Bybelse literatuur en toepassing van tekste deur geestelike leiers en geloofsgebaseerde

bewegings vanweë verwronge interpretasies, vanuit veral die Apokaliptiese literatuur en tekste, is grootliks aanleidend tot hierdie tendens.

Navorsing met betrekking tot verskille en konflik in die kerk wat aanleiding gegee het tot spanning, verdeeldheid, afsplitsing en nuwe kerkstigtings wat gepaardgaan met die vorming van nuwe belydenisskrifte en geloofsverklarings, blyk duidelik uit die geskiedenis van die Protestantse reformasie en hervormingsbeweging wat voortgekom het vanuit die *Renaissance* beweging van die dertiende eeu (vgl. Pillay & Hofmeyer, 1991:123-152; Dankbaar, 1974:109-156). Die Reformatoriese kerk vind dit nodig om in die jare 1618 en 1619 tydens die Nasionale Sinode van die Gereformeerde Kerke van die Verenigde Nederlande te Dordrecht, *Die Dordtse Leerreëls* op te stel en as Belydenisskrif te aanvaar – en wat handel oor die bekende vyf leerstellings waaroor verskil ontstaan het. Latere jare op Suid-Afrikaanse bodem verskyn die deeglike studie en bekende publikasie, *Die Christelike sektewese*, van Müller (1935) wat ‘n herdruk beleef in die sewentigerjare vanweë die hernude opbloei van dwalinge gedurende dié tydperk. Ook in die sewentigerjare verskyn Barnard (1971) se handige en bruikbare publikasie *In gesprek met sektes*. Met die aanvang van die een en twintigste eeu verskyn König (2009) se *Die Evangelie is op die spel* wat handel oor die verwarring oor die Bybel, en oor Jesus se lewe, sterwe, en opstanding en hy bied dit aan as ‘n alternatief op beide die liberalisme en fundamentalisme van die opkomende post-modernistiese beweging sedert die sewentigerjare van die vorige eeu en is nou bekend as die bevrydingshermeneutiek.

Susek (1999:5) hanteer in sy boek die algemene voorkoms van ernstige konflik in die kerk en motiveer die keuse vir die titel van sy boek soos volg: “*This book is about church conflict – the kind that is so destructive I’ve selected the title: Firestorm: Preventing and Overcoming Church Conflicts.*” Hy beskryf konflik in die kerk as disfunksionaliteit en dui die afwesigheid van die Gees van God in die kerklike sisteem aan as die oorsaak van kerklike konflik. Hy beskryf dit soos volg: “*While conflict within the church does not always indicate that Satan is active, it is a clear evidence that the Holy Spirit is absent*”. Louw (1993:83-94) stel diagnostiese kriteria saam vir die evaluering van satanisme in die pastorale bediening. Theron (1994:201-216) tree vervolgens met Louw in gesprek ten einde te kan vasstel in watter mate die konsepte, hipotesis, teorieë en kriteria wat Louw hanteer, asook die gevolgtrekking

wat hy maak, bruikbaar is met die oog op die ontwikkeling van 'n prakties-teologiese teorie vir die hantering van die verskynsel van Satanisme. Smit (1992) stel ook 'n bruikbare model aan die orde vir *Die Evangeliebediening aan demonies (okkult) gekweldes*. Sekere beginsels in hierdie voorgestelde model sou ook benut kan word vir berading van geestelik en emosioneel verwonde persone wat veral beïnvloed is deur die toksiese elemente van Satanisme.

Daarteenoor stel Johannes 4:24 dit duidelik: "*God is Gees en die wat Hom aanbid, moet Hom deur die Gees en in waarheid aanbid*". Die implikasie is dus dat die afwesigheid van die Heilige Gees enersyds, en 'n fokus op die Heilige Gees alleen sonder die Woord andersyds, binne die kerklike sisteem 'n disfunksiionele situasie tot gevolg kan hê. Sodanige kerklike sisteem kan gevolglik as disfunksiionele sisteem toksies gediagnoseer word. In dieselfde verband verwys Van der Watt (2002:80) na die aanhaling wat in verskeie variasies voorkom en wat as rasionele korrektief kan dien op sodanige disfunksiionele sisteme:

"If you have the Spirit without the Word, you blow up" – dit is liberalisme; *"If you have the Word without the Spirit, you dry up"* – dit is fundamentalisme; *"If you have both the Spirit and the Word, you grow up"* – dit is rasioneel en reformatories.

Becker (1999:17-20) het by geleentheid konflik in 23 kerke in die groter Chicago gebied bestudeer en ontleed en die gevolgtrekking gemaak dat die aard en oorsake van konflik, verskil ten opsigte van die grootte van kerke en hul spesifieke model. Die grootste konflikte volgens haar kom voor in kerke wat beweeg tussen twee alternatiewe modelle en/of paradigma of verdeeld is oor watter model/paradigma om te volg en te implementeer. Sy maak in hierdie verband die volgende belangrike bevinding:

The family church model is dominant and the long term members are expressing dissatisfaction with the 'outsiders' who are disrupting the ways the church family has always done things.

Wat die onderhawige studie betref word daar gekyk na die kerk as menslike instansie en word daar in menslike taal en in antropologiese terme van die kerk gepraat. Dit sluit aan by Burger (1991:27-30) se benadering waar hy die kerk as

geestelike dimensie onderskei maar dit nie skei van die menslike en antropologiese dimensie nie. In menslike terme word die kerk wel as skepping van die Gees (dit is die geestelike/pneumatologiese dimensie) verstaan. Daar is 'n groot aantal beelde of metafore waarvolgens die kerk as antropologiese sowel as pneumatologiese instansie in die Bybel beskryf word en daarom behoort 'n gepaste en toepaslike metafoor en beeld gebruik te word as 'n werkbare teorie in enige studie. Dit is Burger (1995:1-12) wat die metafoor van die kerk as familie van God diskusseer en die winspunte van 'n sterker gebruik van die familiemetafoor bepleit soos volg:

- Dit aksentueer die koinoniale basis van die christelike geloofsgemeenskap
- Dit kan ons leer om ons lotsverbondenheid en lojaliteit aan 'n groter saak te verstaan
- Dit kan ons help om helder te praat oor beide die genadekant en eiskant van die Evangelie
- Dit beklemtoon die radikaliteit van 'n keuse vir Christus
- Dit hou voordele in vir die ekumene

Die familiemodel is bevind die oorwegende model binne die reformatoriese kerke te wees en die risiko is daar dat as gevolg van konflik in die een of die ander, die kerklike sisteem sowel as die familie sisteem albei mekaar gelyktydig en wedersyds disfunksioneel kan beïnvloed. Die feit is egter dat die toepassing van hierdie model beide die kerk en familie funksioneel opbouend kan dien. Wright (2010) byvoorbeeld het vir die onderwerp en tema van sy publikasie oor 'n Bybelse teologie vir die sending van die kerk, ook die familie metafoor gekies met die titel, *The Mission of God's people*, en dit deeglik gemotiveer. Vir doeleindes van hierdie studie en veral die beskrywing van toksiese godsdiens word die beeld en model van die kerk as familie van God (*familia Dei*) hoofsaaklik en oorkoepelend toegepas en kan ook gesien word as 'n spesifieke paradigma.

Sedert die skepping van die Nuwe-Testamentiese kerk in die boek, *Die Handelinge van die Apostels*, was daar 'n duidelike wisselwerking tussen natuurlike genealogiese families en die kerk as geestelike instansie. Volgens 1 Timoteus 3:3-4 en 11 kon byvoorbeeld slegs ouderlinge en diakens wat reeds hulle eie huise goed versorg het as leiers verkies word in die familie van God. Oor die algemeen was die

familiesisteem destyds die primêre netwerk vir die versorging van mense wat deur bloed en huwelik aan mekaar verwant was. Die eerste brief aan Timoteus beklemtoon hierdie aspek baie duidelik soos volg: “*As iemand nie vir sy eie mense en veral nie vir sy huisgesin sorg nie, het hy die geloof verloën en is hy slechter as 'n ongelowige*” (vgl. 1 Timoteus 5:8). Die groter familie het ook diegene versorg en selfs ingeneem wat tydelik of marginaal deel daarvan was, soos weduwees, weeskinders, swerwers, slawe en selfs vreemdelinge – aspekte soos hierdie blyk byvoorbeeld ook duidelik uit Romeine 16:1-23 waar die skrywer Paulus sy ‘familie’ beskryf.

Küng (1981:125-132) as teoloog binne die Rooms-Katolieke Kerk hanteer die beeld van *The People of God today*, in sy waterskeidingsboek, *The Church*, in diepte. Küng hanteer vier aspekte van die kerk as familie van God en stel die Bybelse tese en dan die toksiese antitese telkens teenoor mekaar soos volg:

- *All the faithful belong to the people of God – there must be no clerification of the church.*
- *Everyone belongs to the people of God through God's call – there must be no attempt to make the church private and exclusive.*
- *We all belong to the people of God through our human decision – there must be no hypostatization of the church.*
- *The people of God are an historical people – there must be no idealization of the church.*

Toksiese elemente binne die kerk, veral binne die konteks van kerk as familie van God, kan dus volgens Küng (1981:125-132) breedweg beskryf word as klerikalisering, privatisering, hipostatisering, en idealisering. Bovermelde beskrywing van toksiese tendense kan wel die Reformatoriese beweging van hulp wees om toksiese sisteme sowel as bewegings te kan identifiseer en te kan interpreteer. Barnard (1971:27-47) omskryf ‘n sewetal kenmerkende dwalinge van ‘n sekte ten opsigte van die Skrif, die kerk, die ampte en magsmisbruik, die persoon en werk van Jesus Christus, die regverdiging, die heiligung, en die opstanding en wederkoms van Christus. Heyns (1975:44-54) sluit hierby aan in sy kritiese beoordeling van

opkomende teologiese leerstellings wat die pad byster kan raak, naamlik sekularisering, humanisering, etisering, ideologisering, politisering en futurisering van die teologie.

Tipiese kenmerke, strategieë en tegnieke van 'n geestelik aftakelende sisteem soos dit hanteer word deur verskeie navorsers kan soos volg saamgevat word:

- 'n Dwaalgees en gesindheid van entoesiasme soos byvoorbeeld 'n obsessiewe koorsagtige evangeliserings- en sendingywer (Barnard, 1971)
- Laste word op mense gelaai (VanVonderen, 1989:64).
- Emosionele en geestelike bloedskande kom voor (VanVonderen, 1989:65).
- Ontkenning van die werklikheid (Sloat, 1990:127; Booth, 1991:39).
- Outokratiese beheer, kontrole en oorheersing (Enroth, 1993:77).
- Leiers is aan niemand rekenskap verskuldig nie. (Enroth, 1993:203).
- 'n Onbuigsame en rigiede benadering (Enroth, 1993:223).
- Mense word eerder gebruik as gedien (Blue, 1993:48).
- Deur middel van reëls word die werklike pyn van mense gesystap (Van der Westhuizen, 2000:8)
- Die misbruik van eksklusiwiteit (Wright, 2001:95).
- Misbruik van die rol van afsondering en vertroulikheid (DuPont, 2004:28).
- Uit voeling met mense se innerlike emosies en werklike probleme (DuPont, 2004:76).

2.3.3 Aftakelende gedrag deur ouers

Wanneer die rangorde van menslike verhoudings deur God vasgestel word, is Efesiërs 6:2 die *locus classicus standi*: “*Eer jou vader en jou moeder*” is ‘n baie belangrike gebod en daar is nog ‘n belofte by: ‘*sodat dit met jou goed mag gaan en jy lank mag lewe op die aarde*’. Die rol van ouers binne hierdie konteks is om kinders op te voed en te begelei tot fisiese, geestelike en emosionele volwassenheid. Dit

behoort te geskied volgens God se orde van menslike verhoudings binne die Christelike gesinsopset. Christenson (1989:13) verwys in hierdie verband na “*God se rangorde vir die gesin*” en verduidelik dit aan die hand van die volgende hoofde:

- God se rangorde vir die huwelikspaar
- Die Goddelike roeping van die vrou
- God se plan vir kinders
- God se plan vir ouers
- God se plan vir mans

God se bedoeling is uiteraard nie dat kinders slegs ‘n moeder sal hê nie en daarom is ‘n man nodig om kinders te verwek en ook die krities belangrike rol van ‘n vader in hul lewens te vervul. Albei ouers vul mekaar dan ook aan met betrekking tot die opvoeding van hul kind en daarvoor is ‘n gesonde volwasse huweliksverhouding tussen man en vrou van kritiese belang (vgl. Lahaye, 1979; Linde, 1983; 1981; Louw, 1983; 1986; 1993). God se plan vir mans in terme van die man se rol en verantwoordelikheid in die huwelik sal deur die berader verstaan moet word. Veral soos dit voorkom in meeste Christelike huwelike waar die man in meeste gevalle die primêre broodwinner is, behoort beraders God se plan vir mans te verstaan, in die besonder in die werkplek en in verband met rolle in die spesifieke huwelik van die pastorant (vgl. Feldhahn, 2009).

Die vrou en man behoort in hul huwelik en ouerskap ‘n helende uitwerking te hê op mekaar en die moontlikheid van die oordraagbaarheid van hul eie wonde op kinders met alle erns en toewyding te probeer verhoed. Efesiërs 5:21 verwoord hierdie aspek treffend en kompak soos volg: “*Wees uit eerbied vir Christus aan mekaar onderdanig*”. Die moeder en vader van ‘n kind wat binne die lering van Christus aan mekaar onderdanig is in hul huwelik volgens Skriftuurlike uitgangspunte en norme (vgl. Linde, 1982 en 1981) en hul familie en gesinsopset volgens Skriftuurlike uitgangspunte struktureer (vgl. Van Rensburg & Simpson, 2003; Dobson, 2001; Instituut vir Reformatoriese Studies, 1983), kan saam ‘n geestelik en godsdienstige gesonde kind as volwassene die lewe laat betree.

Wat betref kinders – dit impliseer uiteraard ook alle mense wat eens kinders was – se emosionele volwassewording leer hulle by hul ouers alles met betrekking tot verhoudings. Veral die volgende twee belangrike aspekte hou hiermee verband: “*How we were mothered*” en “*How we have responded to that mothering*” (vgl. Cloud & Townsend, 1996:12-13). Cloud & Townsend (1996:12-13) beskryf hierdie aspek soos volg:

A fundamental truth: Our relationship with our mother either in the past or present has not left us where we want to be and it also drastically impacts all areas of our life. Not only do we learn our patterns of intimacy, relating and separateness from mother, but we also learn about how to handle failure, troublesome emotions, expectations and ideals, grief and loss and many of the other components that make up our ‘emotional coefficient’.

Moeders vervul ‘n uiters belangrike rol ten opsigte van enige persoon se lewe rakende lewe, voeding, groei en ontwikkeling. Coetzer (2016:7) bevestig hierdie uitgangspunt soos volg: “Moeders is belangrike rolspelers binne ons ontwikkeling as kind en hulle het die basis gelê vir ons geestelike en emosionele groei en volwassewording”. Al sou moeders hul uiterste bes doen, sal haar kinders nogtans onwillekeurig ten nouste beïnvloed wees deur haar geestelikheid, haar gevoelens en haar eie opvoeding, hetsy opbouend en gesond of aftakelend en toksies – in hierdie verband verwys Coetzer (2016:7) dan heeltemal tereg na die ‘moederwond’ daar waar daar probleme is. Luna (2016:6) beskryf die ‘moederwond’ as traumas wat vanaf generasie na generasie deurgegee is en wat ‘n deurslaggewende impak op kinders se lewens het. Coetzer is van mening dat diep gesetelde pyn gewoonlik die natuurlike gevolg van onversorgde kernwonde (*core wounds*) is wat vanaf generasie na generasie oorgedra word. Moederwonde het gevvolglik sy ontstaan in verkeerde en toksiese beskouinge, ideale, persepsies en lewenskeuses van die moeder self wat weer ‘n oordraagbare toksiese uitwerking op haar kinders het.

Cloud en Townsend (1996:8) in hul publikasie, *Our mothers ourselves*, beskryf ses profiel tipes van die verwonde moeder, wat weer verband hou met verwonding deur haar verwonde moeder. Hierdie ses tipes van verwonde moeders wat gesamentlik bykans ‘n volledige prent skets van die effek van moontlike moederwonde is die

volgende: *phantom mom*, *china doll mom*, *controlling mom*, *trophy mom*, *still-the-boss mom* en *American express mom*. Hulle onderskeiding en beskrywing van die onderskeie kategorieë is insiggewend en in hul publikasie wys hulle op hierdie belangrike maar verwaarloosde onderwerp in die sielkundige navorsing soos volg:

Yet, we also need to be honest, tell the truth, take responsibility, heal forgive and grieve at the same time that we honor mom. Much has been written about mothering on a professional level, yet very little addresses the problems and solutions on a general level. Even fewer writings show the spiritual side of mothering dynamics.

Die kwessie van 'n eie seksuele oriëntasie en die seksuele verhouding van ouers met betrekking tot die seksuele ontwaking van 'n kind is van kritieke belang in kinderopvoeding en vir die kind se seksuele verhoudings later in hul lewe. Avna en Waltz (1994) het 'n ondersoek gedoen met betrekking tot die veranderende seksuele oriëntasie by sommige ouer wordende vroue wat dikwels eers na vore kom kort nadat die laaste kind die huis verlaat het. Die tema van hul ondersoek het hulle genoem: *Celibate wives, breaking the silence, why a marriage becomes celibate*. Dit wil voorkom vanuit hul studie asof jarelange seksuele probleme, wat so ver kan terug gaan as hul eie seksuele ontwaking, en hul moeders se rol daarin, eers na vore kom op 'n baie laat stadium in hul lewens. Die feit is dat dit 'n effek gehad het op die opvoeding van haar kinders en hulle seksuele oriëntasie.

In alle gevalle waar moeders hul eie kinders seksueel molesteer, seksueel losbandig lewe en/of hul seksuele oriëntasie sou verander en 'n selibaat oriëntasie aanneem, het dit verreikende implikasies vir haar huwelik en haar kinders. Seksuele oriëntasie opsigself is 'n baie komplekse saak en vir jong kinders tydens seksuele ontwaking en opvoeding soveel te meer (vgl. Barnard, 2000). Wanneer die moeder van 'n kind haar seksuele oriëntasie verander en dit lei tot egskeiding en gebroke verhoudings, word die betrokke kinders ernstig verwond, selfs al is hulle al volwasse. Ouers dra hulle eie verwonding weer baie maklik op hulle eie kinders oor en verwond hulle ook weer daardeur. Wanneer die gelowige vrou as verwonde persoon haar man en haar kinders ergerlik afknou, waarby seksuele mishandeling ingesluit is, kan haar gedrag as gesinsgeweld geïnterpreteer word en haar geloof en godsdiens inderdaad ook as toksies (vgl. Sheppard & Cleary, 2007). Wanneer ouers en hul kerklike sisteme se

Skrifbeskouing aangaande seksuele oriëntasie, die huwelik en egskeiding wanneer dit wel gebeur toksies van aard is, dan is gevolglike probleme rakende die gesin, God se plan vir kinders en seksuele oriëntasie by kinders 'n groot moontlikheid.

Net soos in die geval van moeders is daar ook geen perfekte vader nie. Coetzer (2015:70) bring die bespreking van die emosionele wonde van vaders tuis onder die noemer 'Pa-honger en Pa-wonde'. Talle persone het emosioneel verwond geraak in hul verhoudings met hul eie vaders en hierdie tema word dan behandel onder die breë en algemene beskrywing van 'die afwesige-pa'. Daar word voorts betoog dat meeste persone se persepsies omtrent God hul oorsprong het vanuit die ervarings en belewenisse met hul aardse Pa's, hetsy opbouend of aftakelend. Wat ook al die aard van die verwonding is deur vaders op hul kinders, stel McGlasson (2013) die feit van heling van vaderwonde deur God die Vader aan die orde in sy publikasie *The Father you always wanted*.

Die Bybel stel God onder andere konsekwent metafories voor in terme van Vader (vgl. Joh 14:6 – "*In die huis van my Vader is daar baie woonplek*"). Die bekende Bybelverhaal in Lukas 15:11-31 is 'n baie goeie voorbeeld waar die verhouding tussen vader en seun uitgebeeld word – God as Vader van sy eie Seun Jesus Christus, God as Vader van sy aardse kinders en die verhouding van die aardse vader teenoor sy kinders. Die verhaal gaan in besonder oor 'n gebroke verhouding tussen pa en seun maar met dan die uiteindelike kulminasie in die herstel van hul verhouding. McGlasson (2013) hanteer Skriftuurlike belangrikheid van 'n Pa-en-God ontmoeting en stel dat indien 'n vader nie 'n persoonlike ontmoeting met God die Vader gehad het nie en God nie ken binne 'n persoonlike verhouding nie dan bevorder dit die oordrag van die pynlike bagasie van 'n gebroke vaderlike figuur oor op sy kinders met gevolge van geestelike verwonding (vgl. Coetzer, 2015:72).

Wanneer 'n vader sy eie kind misbruik en/of molesteer spreek die konflik wat dit met die Bybelse beeld van God as Vader het, vanself (vgl. Coetzer, 2021a). Bloedskande, waar nabye familielede wat volgens wet nie in die huwelik met mekaar in die huwelik mag tree nie dan wel seksueel met mekaar omgaan, het dikwels familie geheimhouding tot gevolg wat gewoonlik vernietigende effekte inhoud vir sulke families en hul onderlinge sowel as toekomstige verhoudings (vgl. Cloud *et all*, 2011). Daar is uiteraard verskeie vorme van kindermisbruik en kindermolestering,

maar vanuit Bybelse perspektief gesien is geestelike en godsdienstige misbruik inderdaad van die mees vernietigende aangesien dit gewoonlik 'n aftakelende effek het op die individu se verhouding met God – dit kan ook getypeer word as toksiese godsdiens in die uiterste vorm.

Draper (1996:112-148), Langberg (1999:5-32) en Coetzer (2021a:53-66) hanteer in hierdie verband met betrekking tot albei ouers die kwessies van enersyds kindermisbruik en kindermishandeling en andersyds seksuele kindermolestering as kritieke faktor. Die outeurs beklemtoon dat sodanige verwonding 'n verwoestende uitwerking het op die kind se toekomstige verhoudinge en veral bloedskande 'n werklike skande kan wees vir almal betrokke. Die problematiek rakende misbruik en molestering en die ernstige en diepliggende verwonding wat dit gewoonlik tot gevolg het is 'n veelkantige gekompliseerde saak.

Volgens Coetzer (2021b:1-34) is seksuele verslaving dikwels die oorsaak van misbruik, molestering, verkragting en bloedskande. Ten minste behoort die berader misbruik en molestering te kan onderskei en afsonderlik definieer. Met misbruik word bedoel enige handeling van volwasse persone wat 'n kind fisies, geestelik en emosioneel verwond sonder dat dit 'n besondere gerigtheid het op die seksuele. Met molestering word bedoel seksuele kontak – waarby seksuele gemeenskap dikwels ingesluit is – van 'n volwassene met 'n minderjarige kind ná manipulasie of onder dwang. Soms word dit ook pedofilie genoem (vgl. De Bruyn, 1991; Robertson, 1989) en die berader moet verstaan dat kindermisbruik en kindermolestering by uitstek 'n statutêre oortreding is en dien ooreenkomsdig op getree te word deur statutêre instansies.

Draper (1996:129-137) beskryf hierdie problematiek ook vanuit 'n sielkundige oogpunt en kom tot die gevolgtrekking, dat in gevalle waar die emosionele en geestelike verwonding so oorweldigend en vernietigend was, die gedrag van die slagoffer selfs by geleentheid geïdentifiseer en gediagnoseer sou kon word as 'n dissosiatiewe identiteitsversteuring. Draper (1996:137-142) argumenteer voorts dat die gevolge van kindermishandeling en molestering binne godsdienstige konteks selfs beskryf sou kon word as 'n geestelik-godsdienstige-versteuring wat parallel loop met 'n persoonlikheidsversteuring. Sulke persone se anti-sosiale en toksiese

gedrag kan nie volkome geakkommodeer word met die term ‘toksies’ nie en moet gevolglik wyer omskryf word.

Net soos met betrekking tot die individuele vader en moeder moet daar ten slotte ook gekonstateer word dat daar geen perfekte ouerpare en familiesisteme is nie (vgl. Cloud *et al.*, 2011). John & Linda Friel (2000) beklemtoon hierdie aspek in besonder in hul boek, *Die sewe grootste foute wat (goeie) ouers maak terwyl Terry Powell (1986) die vraagstuk, Wie is dan volmaak? hanteer. ’n Aantal sinvolle en praktiese wenke hoe om foute te voorkom en uit te skakel word deur beide uteurs aan die hand gedoen. VanVonderen (1989:65) vestig die aandag op ‘n toksiese verskynsel binne gesinsisteme wat dikwels parallel loop met ‘n soortgelyke verskynsel in geestelike familiesisteme, naamlik bloedskande. Die ooreenkoms tussen geestelike misbruik en bloedskande is besonder opvallend en albei is toksies van aard en met ernstige geestelike en emosionele verwonding as die gevolg.*

Die karakteristieke van volwasse kinders wat kom vanuit disfunksionele gesinne volgens Fred en Florence Littauer (1988) – *The promise of healing your hurts and your feelings* – kan soos volg identifiseer en puntsgewys saamgevat word:

- ‘n Ongesonde siening van wat normaal is
- ‘n Behoefte aan kontrole
- Rigiede verwagtinge
- Vrees vir mislukking
- ‘n verdraaide opvatting van die waarheid
- Lae eiewaarde
- Voortdurende verskonings
- Persoonlikheidsmaskers en reaksies
- Oormatige sensitiwiteit
- Selfregverdiging
- Vlak verhoudings
- ‘n Drang na erkenning
- Sosiaal ongemaklik

- Onrealistiese persepsies betreffende eie vermoëns
- Irrasionele lojaliteit
- Impulsiewe aftakelende gedrag

Fred en Florence Littaur (1988; 1994; 1996) kom in hul publikasies wel na vore met voorstelle hoe om mense wat uit disfunksiionele families kom te kan help en wat bruikbaar is vir die skep van 'n eie pastorale gesreksmodel.

2.3.4 Aftakelende gedrag deur geestelike leiers

Geestelike leiers is daar om lede toe te rus vir hulle dienswerk, in lede se geestelike behoeftes te voorsien en verhoudings te vestig en te bou, net soos ouers daar is vir kinders (vgl. in hierdie verband Roberts, 1982:108-128, se kommentaar op Efesiërs 4:12). Ongelukkig is daar geestelike leiers wat lede misbruik net om in hul eie selfsugtige behoeftes en belang te voorsien – dit kan selfs tipeer word as geestelike bloedskande. Aftakelende gedrag kom dikwels voor by persone wat duidelike narsistiese en/of psigopatiiese karakteristieke vertoon (vgl. Le Roux, 2017; Erikson, 2017). Aftakelende gedrag deur geestelike leiers behels geestelike verraad, sistematiese en gestruktureerde aanvalle, lafhartigheid en die oorsake van verdeeldheid, vrese, verwarring, onsekerhede en gebroke verhoudings.

Die agtergrond van geestelike leiers wat self binne 'n disfunksiionale gesinsisteem opgegroei het en geestelik en emosioneel verwond geraak het, of later op enige ander wyse ernstige emosionele letsels toegedien is, dra dikwels by tot hul aandadigheid aan 'n geestelik-toksiese sisteem. Kenmerke van aftakelende gedrag deur geestelike leiers word deur Greco (2014), Hammond (2015) en Stanley (2007) gelys en bespreek. Greco (2014:1) wat 'n ondersoek gedoen het na militêre middelvlak leiers in Irak, lys en analyseer 'n aantal kenmerke van toksiese leierskap as 'n kombinasie van 'n uiters selfgesentreerde houding, uiters selfsugtige belang, motivering en gedrag (narsisme, narsissisme – sieklike liefde vir die self), 'n gebrek aan omgee vir ondergeskiktes en die klimaat van die organisasie, 'n verwaande gevoel van eiewaarde en gebruik en misbruik van mag en aftakelende leierskap om ondergeskiktes mee te beïnvloed. Sy kom tot die volgende algemene oorhoofse gevolgtrekking: "*Their tendency is to hoard power and shun accountability. Power tends to corrupt, and absolute power absolutely corrupts*".

Hammond (2015:1) beskryf geestelike leiers wat hul skuldig maak aan aftakelende gedrag as kerklike terroriste, patologiese antagoniste en karakter moordenaars. Stanley (2007:VII) lys en bespreek 'n aantal aspekte wat hy as 'landmyne op die pad van die gelowige' beskryf. Hy verwys na 'landmyne' as aspekte wat geestelike leiers kan vernietig wanneer hulle hulself skuldig maak aan immorele gedragspatrone soos hoogmoed, jaloesie, afguns, angs, vrees, onsekerheid, kompromitering, traagheid, nalatigheid, luiheid, trots, losbandigheid en onvergewinsgesindheid.

Faktore wat daartoe bydra dat leiers geestelik aftakelende gedrag openbaar word soos volg saamgevat deur Brawand (2011:217-218):

- Verskuilde of onderdrukte woede wat dikwels verband hou met konflikte uit die verlede wat nie hanteer is nie.
- Voortdurend vasgevang te wees in die vinnige baan van die lewe.
- Die superster sindroom.
- Gereeld eie behoeftes te verberg.
- Funksioneer sonder 'n persoonlike ondersteuningstelsel.
- Die vestiging van oppervlakkige verhoudinge met ander.
- Die verwagtinge van jouself en ander toe te laat om jouself te dryf tot by die punt van uitputting en uitbranding.

Teen die agtergrond van die kontras tussen ener syds geestelike leierskap se opbouende gedrag teenoor andersyds toksiese leierskap se afbrekende disfunksionele gedrag, is die metafoor van Johannes 10 'n baie gepaste en toepaslike metafoor (vgl. Joh 10:7 en 10:11). Hiervolgens word Jesus voorgestel as die Ingang vir die skape en as die Goeie Herder wat deur God die Vader aangestel is. Dit staan in kontras met vreemdelinge en diewe wat net kom om te steel en te slag. Meylahn (2014:44) beklemtoon dat die kerk sowel as die kerklike leierskap geroep is om te luister na die stem van Jesus Christus net soos skape luister na die stem van hul herder en hom dan volg – Skriftuurlik gesproke moet Christus dan gevolg word – *imitatio Christi*. Cook (2007:38) beklemtoon dieselfde gedagte as hy pleit vir die implementering van die konsep van *pastor pastorum* in die kerk en hy in sy proefskrif die term 'herder-leier' gebruik na aanleiding van Johannes 10 met betrekking tot 'n spesialis tipe leraar wat verantwoordelikheid kan aanvaar vir die pastorale versorging van geestelike leiers.

2.3.5 Bydraende faktore tot aangetrokkenheid tot 'n spesifieke tipe kerk

Daar is twee oorsake vanuit die opvoeding van 'n mens en die huis waaruit hul kom waarom hulle as volwassenes aangetrokke sou voel tot 'n spesifieke tipe (toksiese) kerk en dan dieselfde (toksiese) gedrag openbaar. Die oorsake kom meestal neer op *onafgehandelde sake* en *onvervulde behoeftes* soos Coetzer (2015:21-23) dit stel:

Heel dikwels sal onafgehandelde sake vanuit die gesin van oorsprong uitgereageer word binne die kerklike familie. 'n Individu vanuit 'n disfunksionele gesin ervaar dikwels 'n innerlike vakuum en ook onsekerheid oor gesinsverhoudinge.

Vanuit hierdie waarneming kom na vore dat konflik in die kerk en families wat onder druk verkeer maklik kan aanleiding gee tot 'n toksiese omgewing vir die een of die ander en/of vir albei en as sodanig die perfekte situasie van verwonding deur toksiese godsdiens kan skep. Die algemene uitgangspunt is dat mense aangetrokke raak tot 'n spesifieke tipe kerk, ongeag of dit gesond of aftakelend is en die algemene tendens is dat mense aangetrokke is tot die spesifieke kerk waarin hul groot geword het. Die wyse waarop gesinslede in verhouding tot mekaar en hulle kerk staan is dus deurslaggewend met betrekking tot die tipe kerk waartoe die persoon aangetrokke is. Indien die Bybels-teologiese vertrekpunte vir die familie en die kerk dieselfde is en gesond is, behoort die persoon sonder enige krisis en konflik in 'n spesifieke tipe en gesonde kerk tuis te wees.

Met betrekking tot gesinne en families kan die volgende aantal normatiewe vertrekpunte wat normaalweg mense na die kerk van Christus sal aantrek formuleer word (vgl. Marais, 2004:84-90):

- Die teologiese vertrekpunt van die Drie-Enige God, Vader, Seun en Heilige Gees weerspieël eenheid en verskeidenheid in verhoudings (vgl. Joh 17 en Openb 19:10).
- Die Ekklesiologiese onderbou van kerk en familie verhoudings as metateorie (vgl. 1 Petrus 2:1-10) gaan oor die inklusiewe karakter van familiale denke en moraliteit asook die uitskakeling en voorkoming van immoraliteit en wanpraktyke.

- Die onderlinge Bybelse verhoudinge van 'n selfverloënende lewensverbintenis van die gesin en familie groei vanuit die verbondenheid met mekaar en gekoppel aan die verbintenis van God aan sy volk en van Christus aan sy kerk (vgl. 1 Joh 4:10).
- Christene se denke en moraliteit met betrekking tot die gesin en familie is dié van onvoorwaardelike liefde wat uitgeleef word teenoor alle mense (vgl. 1 Joh 4:7-5:5).
- Relativering van alle vorme van ouoritêre gesag waar een persoon gesag op so 'n wyse oor 'n ander persoon uitoefen dat dit die ander persoon se regte, vryheid en groei ontmoedig, inhibeer of die persoon opstandig maak (vgl. Ef 5:25 en 6:4).
- Die antropologiese perspektief van geslagtelikheid soos die Bybel dit ook leer is dat dit te make het met verskil, uniekheid en gelykheid. Man en vrou verskil van mekaar en is ook uniek verskillend maar is tog wel as gelyke persone geskape na diebeeld van God (vgl. Gen 2:27). Dit is ook belangrik dat geslagtelikheid nie op 'n fundamentalistiese wyse gekoppel word aan spesifieke eienskappe en rolle nie, maar slegs sal dui op wedersydse aangetrokkenheid tot mekaar weens die andersheid maar weens liefde met onderdanigheid aan mekaar (vgl. Ef 5:21). Dit is ewe belangrik dat seksuele verhoudings en oriëntasie nie op 'n liberalistiese wyse sogenaamd bevry sal word van Bybelse beskouinge nie – dit sou maklik aanleiding kon gee tot 'n immorele losbandigheid en verwronge seksuele oriëntasies.
- Die antropologiese perspektief soos die Bybel dit ook leer dat kinders 'n vader en moeder het en vanaf konsepsie volledig mens is en dus ook geskape is na diebeeld van God moet beklemtoon word. Kinders is dus nie minder mens omdat hulle minder funksioneel en/of volledig afhanklik van hul ouers is nie (vgl. Matt 18:1-9).
- Die Bybelse perspektief dat die gesin die *sina quo non* in die algemene opvoeding en moraliteitsvorming van die kind is, dien as onontbeerlike

integrasiepunt vir godsdienst en morele opvoeding wat ook praktiese toepassingsgeleenthede skep (vgl. Matt 19:13-15).

- Die Bybel is sensitief ten opsigte van die impak van sosiale kontekste op die gesin en sien dit as 'n taak van die geloofsfamilie om na mekaar om te sien, mekaar te versorg en mekaar ook te beskerm teen enige vorm van sosiale en ekonomiese uitbuiting en valsheid (vgl. Gal 5:13-6:6 en 1 Tim 5:1-2).
- Die Bybelse perspektief dat die huwelik 'n lewenslange kontraktuele verhoudingsverbintenis tussen een man en een vrou is, sluit in dat die kerk 'n verantwoordelikheid het om lidmate se huwelike te versorg en te beskerm. Daarby benadruk die Bybel dat geen persoon gestigmatiser en teen gediskrimineer mag word nie soos onder andere enkellopendes, enkelouers, geskeides, wese en wewenaars/weduwees (vgl. 1 Tim 5:3-16).
- Volgens Eksodus 18 word leierskap posisies in die volk van God geskep en volgens Efesiërs 6:1-2 leierskap posisies in gesinne en families. Geregtigheid en uitvoering van leierskap in families sowel as die kerk en samelewing behoort dus gereguleer en gerespekteer te word (vgl Rom 13:1-8).
- Geen persoon leef in isolasie nie, nie 'n gesin nie, nie 'n groepering van mense nie en so ook geen owerheid in hierdie wêreld nie. Interafhanklikheid en wedersydse omgee en versorging – humanitaire hulpverlening – is dus internasionaal en ekumenies beskou van toepassing en geldig vir alle geloofsfamilies en geloofsgemeenskappe (vgl. Matt 24:14 en 28:18-20).

2.4 DIE PROSES VAN GEESTELIKE MISBRUIK EN GEESTELIKE VERSLAWING

Binne die konteks van geestelike verslawing verwys DuPont (2004:39) soos voorhawig reeds daarna verwys na toksiese geloof as 'n destruktiewe en gevaaalike verhouding met 'n godsdienst waarin die godsdienst en nie die verhouding met God die persoon se lewe beheer nie. Arterburn en Felton (2001:83, 98-99) beskryf godsdienstige verslawing as die gevolg van 'n psigologiese en fisiologiese afhanklikheid van 'n verslawende middel, verhouding of gedrag. Wanneer daar fokus verloor word en gevoelens, belewing en ervaring eerder as God die sentrale deel

van die aanbiddings gebeurlikheid word, dan het die aanbidding toksies en verslawend geraak.

Booth (1998:37) maak melding van 'n brief wat hy ontvang het waarin iemand vertel van die pynlike wyse waarop sy bewus geraak het van haar verslawing aan godsdiens asook die effek daarvan op haar lewe – in die lig hiervan maak Booth dan die volgende insiggewende opmerking:

What she described was the classic progression of an addiction. We could substitute alcohol, cocaine or food and the pattern would be the same.

Vanuit 'n opmerking soos hierdie deur Booth kan daar tot die konklusie geraak word dat daar heelwat ooreenkomste is tussen chemiese verslawing en geestelike verslawing. By chemiese verslawing gaan dit onder andere om die afhanklikheid van 'n gemoedsveranderende substans. Op soortgelyke wyse kan geestelikheid en geestelike ervarings 'n gemoedsveranderende substans word vir 'n mens. Hierdie toestand van afhanklik te wees van geestelik gemoedsveranderende ervarings kan beskryf word as 'n verslawing aan geestelikheid en geestelike ervarings en dit is uiteraard 'toksies' van aard.

VanVonderen (1989:64) beskryf geestelike verwonding en godsdiensverslawing as 'n uiters vernietigende vorm van misbruik aangesien daar aan mense formules oor God gegee word ten koste van God se onvoorwaardelike liefde en aanvaarding – laasvermelde ontbreek heel dikwels in die verkondiging. Die Reformatoriese uitgangspunt van God se liefde en omgee vir mense in terme van genade alleen, '*sola gratia*', kom dan nie meer tot sy reg nie. Dit terwyl die Bybel in Efesiërs 5:18 dit daarteenoor duidelik stel: "*Moet julle nie aan drank te buite gaan nie; daarmee gaan losbandigheid gepaard. Nee, laat die Gees julle vervul*".

Coetzer (2015:52) beskryf die progressie van godsdiensverslawing aan die hand van drie fases, naamlik die vroeë, middel en laat fases. Die vroeë fase kan beskryf word as die eerste ervaring met 'n toksiese geloofsisteem wat gemoedsveranderinge teweeg bring en konformiteit met ander verslaafdes binne die spesifieke sisteem raak merkbaar. Die praktyk van toksiese geloof vervang almeer familie, vriende, belangstellings en waardesisteme. Die praktyk van toksiese godsdiens word almeer

gefokus op 'n spesifieke leier. Die tweede fase kan beskryf word as die van toenemende afhanklikheid van godsdiens, godsdiestige mense en instansies en 'n byna obsessiewe en oormatige betrokkenheid by godsdiens raak merkbaar. Die praktyk van toksiese godsdiens word dié van 'n verslaafde wat totaal afhanklik raak van die sisteem om te oorleef. Die derde fase kan beskryf word as die radikale agteruitgang van verhoudings wat lei tot 'n ineenstorting van die persoon se eie persoonlike wêreld. Die praktyk van toksiese geloof word 'n soeke na antwoorde in gedragsaanpassings maar nie in die diepgaande evaluering van eie onverwerkte emosionele pyn nie.

Coetzer (2008:23-34) let op vyf verskillende vorme van misbruik wat hy *Verlore kinderjare* noem wat soms almal tegelyk voorkom en/of waar die een uiteindelik aanleiding gee tot die volgende een:

- Aktiewe misbruik soos fisiese beserings, molestering, en verbale en emosionele afkraking.
- Passiewe misbruik wat deur die Engelse term, *abandonment*, goed beskryf word as 'n aanduiding van voortydige dood van 'n ouer, egskeiding, en/of enige langdurige afwesigheid van 'n ouer.
- Emosionele bloedskande kom daarop neer dat ouers dikwels op die kind steun vir emosionele ondersteuning en daar 'n onnatuurlike emosionele band tussen ouer en kind genoegsaam intensiveer.
- Subtiele onafgehandelde besigheid van die ouers wat aspekte soos bedekte motiewe by die keuse van die huweliksmaat, die aankoms van kinders in die huwelik en oorgangsjare wat veral sterk intree wanneer kinders die huis verlaat.
- Negatiewe eksistensiële boodskappe

Die manifestering van slegte nagevolge van geestelike verwonding en verslawing deur toksiese godsdiens kan kortliks soos volg saamgevat word:

- Uiterste persoonlike lewensprobleme.
- Emosionele en geestelike probleme.
- Verwrone persepsies aangaande God.

- Verwrone persepsies aangaande Christenskap en die kerk.
- Verskeurde families en vervreemding tussen familie lede wat net so kan voorkom in die kerk tussen lidmate en selfs kerke.

Goetz (2008:26) evalueer en kritiseer die *ontluikende kerke* beweging (Sien Niemandt, 2007) as gevaelik en wys op drie fases waarop 'n toksiese teologie na sy mening die evangeliese kerke infiltreer. Goetz benoem die drie fases eerstens die heropleiding van Christene, tweedens die inkorporering van mistisisme in terme van sogenaamde *kontemplatiewe spiritualiteit* of *spirituele vorming*, en derdens 'n fokus op 'n verdraaide formulering van die vestiging van God se koninkryk op aarde. Goetz gebruik die metafoor van die Trojaanse perd om die infiltrering van toksiese teologie in die kerk te verduidelik en wys ook op die ernstige gevare daarvan. Volgens Pieterse (1993) kom hierdie probleem in die beoefening van die praktiese teologie na vore wanneer rasionaliteit normatiwiteit uitsluit en/of in geheel ontken, tipies kenmerkend van die bevrydingshermeneutiek en die bevrydingsteologieë.

2.5 FAKTORE WAT BYDRA TOT KWESBAARHEID VIR TOKSIESE GODSDIENS

Ongeag reg of verkeerd, kinders word gewoonlik hoofsaaklik blootgestel aan hul ouers se godsdiens, ouers se ervaring van godsdiens en hul ouers se siening van godsdiens. In hierdie verband bespreek Carder (2011:69-82) die saak van transgeneratiewe oordrag (*multigene-rational transmission*) as 'n belangrike faktor wat persone kwesbaar kan maak vir toksiese godsdiens. Carder verduidelik dit aan die hand van die volgende hoofde:

- Ouers wat verwond is deur hulle ouers en steeds nog pyn ervaar.
- Die sonde van die vaders, byvoorbeeld ouers se eie persoonlike probleme gekoppel aan verslawings.
- Onvervulde behoeftes van ouers tydens hul eie kinderjare en gevvolglik is hulle nie in staat om hul eie kinders se behoeftes raak te sien nie.
- Uitermatige hoë verwagtinge deur ouers enersyds, en andersyds gebrek aan waardering en erkenning vanaf ouers.

- Streng familie reëls – dikwels van onvolmaakte ouers met houdings van perfeksionisme.
- Familie geheime wat instand gehou word volgens drie reëls: Mag nie praat nie, mag nie vertrou nie, mag nie voel nie. Die gevolg is 'n disfunkionele gesin en wantroue.
- Emosionele onvolwassenheid wat impliseer onvermoë en onkunde met betrekking tot innerlike gevoelens soos byvoorbeeld skuldgevoelens.
- Hanteringsmeganismes van verwonding wat disfunkioneel is, soos onder ander ontvlugting. Die ontvlugting kan gefokus wees op geheime vertrouensverhoudings met portuurgroepe, die elektroniese fantasie of virtuele wêreld, 'n persoon se werk, godsdiens of 'n verslawing van enige aard.
- Ouers en hul kinders dra hul verwonding onbewustelik oor op mekaar en logies vanselfsprekend ook op 'n volgende geslag.

Oates (1970:32) toon die volgende faktore aan as bydraend tot persone se kwesbaarheid betreffende toksiese godsdiens en ook verwonding en verslawing:

- Onverwerkte rouprosesse kan aanleiding gee tot die simptomatologie van toksiese godsdiens.
- Persone raak kwesbaar wanneer hulle nie meer vergifnis wil aanvaar of gee nie.
- Die rol van enersyds hoop en hopeloosheid, en andersyds die afwesigheid of aanwesigheid van liefde.
- Ontkenning en vermyding van emosies omdat die persoon nooit geleer het hoe om uitdrukking te gee aan hul gevoelens nie of om dit op 'n gepaste wyse te beheer nie.

Pretorius (2007:265) toon die volgende agt moontlike redes aan waarom mense kwesbaar kan wees vir geestelike misbruik:

- Die gebrek aan aanvaarding huis en in die kerk

- Skaamte gebaseerde motivering.
- Die behoefte aan 'n dieper vlak van spiritualiteit.
- Ontnugtering met die bestaande wêreldorde en/of ook kerklike ordes.
- Die behoefte aan sekuriteit.
- Innerlike twyfel betreffende hul eie vermoëns en eiewaarde.
- Die oortuiging dat geestelike sukses afhang van eie pogings.
- Die behoefte om die realiteit van innerlike pyn te kontroleer.

Die hoofbestanddele van faktore wat 'n deurslaggewende rol speel met betrekking tot betrokkenheid by toksiese godsdiens kan soos volg puntsgewys saamgevat word (vgl. Cloud *et al.*, 2011):

- Negatiewe ervarings tydens vroeë kinderjare in die gesin van oorsprong en onseker verhoudinge met ouers binne die gesin van oorsprong sou ook 'n belangrike bydraende faktor kon wees wat later aanleiding sou kon gee tot 'n versteurde lewensvisie wat die persone bybly vir die res van hul lewe (vgl. Sloat, 1990:87)
- Die absolute en onkritiese aanvaarding van 'n aantal kerklike leerstellings wat gepaard gaan met 'n fundamentalistiese en of liberalistiese interpretasie van die Skrif, want dit open gewoonlik die deur tot onverantwoordelike Bybelse interpretasies asook disfunkionele gedrag (vgl. Booth, 1991:16). Die persoon wat in hierdie tipe geestelike slagysters beland, word uiteindelik iemand wat altyd almal probeer gelukkig hou, 'n oorpresteerde, 'n perfeksionis, rigied en onverdraagsaam ten opsigte van eie en andere se foute en dan ook kwesbaar vir emosionele verwonding op godsdienstige terrein (vgl. Booth, 1991:41).
- Wanneer iemand oor min of oor geen kapasiteit beskik nie om waarhede vanuit die Woord te onderskei en te evalueer het dit gewoonlik ook tot gevolg dat daar geen bevraagtekening of sinvolle evaluasie van leiers se standpunte is nie. So 'n persoon neig dan om stiptelik en noukeurig die reëls na te volg soos neergelê deur die geestelike leiers en beskou hierdie leiers as die finale autoriteit betreffende die Woord (vgl. Pretorius, 2007:264).

- Wanneer die fokus is op Bybelse boodskappe wat gekommunikeer word wat persone nie noodwendig nader aan God laat beweeg nie, dra eerder by om die reeds bestaande emosionele vakuum in hul binneste net verder te vergroot. Dit gee aanleiding tot desperate pogings van kompulsiewe en verslawende gedrag ten einde net iets te vind om ten alle koste hierdie vakuum te vul (vgl. Coetzer, 2015:18).

2.6 TIPIESE PROFIEL VAN DIE SLAGOFFER VAN TOKSIESE GODSDIENS

Volgens Jantz (2013:151-162) veroorsaak geestelike verwonding dikwels depressie as aanduiding van emosionele pyn en verwonding. Die Christen persoon as godsdiestige verwonde kan maklik voel dat God hom/haar as gevolg van verkeerde godsdiens verlaat en verraai het wat weer aanleiding gee tot uiterste gevoelens van oordrewe skuld en selfbejammering – die perfekte resep vir langdurige depressie. Jantz (2013:152) identifiseer hierdie tipe emosionele verwonding deur toksiese godsdiens as *spiritual betray* en maak dan 'n punt daarvan om in sy twaalf weke herstel program toegespitsde aandag te gee aan *spiritual renewal*. Die feit wat Jantz (2013:163-171) uitwys en beklemtoon is die belang van die emosionele effek van toksiese godsdiens met gevolglike depressie as aspek van verwonding.

Booth (1998) gee die volgende opsommende weergawe van die tipiese profiel van die emosioneel verwonde persoon as gevolg van die effek van toksiese godsdiens:

- As gevolg van die effek van toksiese godsdiens het God vir die slagoffer 'n verslawing geword: "*God has become your drug of choice – you crave a belief in heaven that will take you away from a living hell.*"
- Ongemak met God, jouself, jou verhoudings, en die wêreld om jou.
- God en godsdiens word as't ware by tye gebruik om te ontsnap vanuit situasies van ongemak
- Godsdiens laat die persoon goed, aanvaarbaar en in beheer voel.
- Die persoon is vasgevang met 'n baie spesifieke (en verdraaide) interpretasie van die Bybel.

- Die persoon is geneig om gereeld te onttrek na hul eie fantasie en virtuele wêreld ten einde realiteit te vermy.
- Hulle neig om 'n onbereikbare hoë standaard van persoonlike reinheid te ontwikkel ten einde verlossing te waarborg.
- Daar is intense behoeftes om spesiaal te wees en godsdiens help om die persoon in 'n superieure posisie teenoor ander te plaas.
- Heel dikwels het slagoffers opgegroei binne 'n disfunksiionele gesinsmilieu.
- Heel dikwels het die slagoffer opgegroei binne 'n disfunksiionale samelewing wat 'n irrasionele vlug, vries of veg gedrag tot gevolg gehad het – as gevolg van so 'n agtergrond voel die persoon nou ook tuis binne die disfunksiionale godsdiensstige sisteem.

Faktore wat aanleiding gee tot verkeerde gedragspatrone deur toksiese godsdiens veroorsaak, is volgens Carder (2011:105-114):

- Die soeke na 'n spesifieke tipe kerk na gelang van die verkeerdheid van die bekende model waaruit die persoon kom
- Onverwerkte trauma
- Onvervulde geestelike behoeftes
- Verloreheid, angs en isolasie met betrekking tot normale verhoudings en die grense daarvan ten opsigte van die kerklike familie
- Die rangorde van leierskap en posisies in die kerklike familiesisteem
- Die algemeen geldende familiereëls en dien ooreenkomsstige kerkordelike reëls
- Die aanbiddings-styl en spiritualiteit daarvan
- Die persoonlikheidseienskappe van die geestelike leiers

2.7 MOONTLIKE RIGLYNE MET DIE OOG OP DIE PROSES VAN WEGBREEK

2.7.1 Die breek met 'n toksiese sisteem

Vir geen persoon is dit ooit maklik om te breek met enige groep of sisteem waarbinne hulle tuisgekom het en ook erkenning ontvang het, veral met die kerk

en/of godsdienst. Die breek met so 'n sisteem sal impliseer, soos met enige groot verlies, konflik en 'n rouproses (Sien Kübler-Ross & Kessler, 2005) waarin verskeie emosies 'n rol speel, dit sinvol hanteer sal moet word. Normaalweg is die aanpassing binne die veranderde omgewing baie moeilik en is meeste persone aanvanklik nie ten volle toegerus hiervoor nie. Vir die betrokke persone wat die moed het om hierdie proses aan te pak, impliseer dit gewoonlik 'n tyd van verwarring en onsekerheid. Dreyer (2014:1) wys in hierdie verband op die belang en vermoë van geestelike weerbaarheid, wat soms aangetoon word as veerkrachtigheid, wat nodig is wanneer 'n persoon en sisteem van mekaar skei. Van Niekerk (1993) in sy publikasie, *Stel die vlinder vry – hoe om uit die bose kringloop van minderwaardighedsgevoelens te breek*, wat handel oor selfbeeldontwikkeling, gee 'n aantal bruikbare riglyne wat vir die skepping van 'n eie pastorale gespreksmodel benut kan word.

2.7.2 Voorwaardes vir wegbreek

Johnson en VanVonderen (1991:191) stel vier voorwaardes voor wat nagekom moet word ten einde in staat te wees om uit 'n verslawende sisteem uit te beweeg. Hierdie vier voorwaardes kan vooraf as vier aspekte hanteer word met die beradene en gebruik word as 'n assesseringshulpmiddel.

- Slagoffers moet die punt bereik waar hulle besef dat hulle geestelik misbruik is en dan bereid wees om hulp te aanvaar.
- 'n Vernuwing van denke – kognitiewe skuif – moet plaasvind aangesien hulle op 'n baie konkrete wyse as't ware geestelik gebreinspoel is.
- Daar moet veilige verhoudings wees waarbinne hulle kan genees van hul emocionele, psigologiese en geestelike wonde.
- Binne so 'n veilige milieu moet aan hulle die toestemming verleen word en ook die geleentheid gebied word om gaandeweg hul sin vir identiteit as 'n gawe van Jesus Christus te ontvang.

2.7.3 Tipiese probleme na die wegbreek

Die probleme waarop die berader bedag moet wees wat by persone voorkom wat wegbreek van 'n toksiese sisteem hou grootliks verband met die ervarings van

slagoffers van verlies en trauma. In hierdie verband tabuleer Wright (2011:232) die tipiese probleme wat by sulke slagoffers voorkom met betrekking tot die dimensies van die fisieke, kognitiewe, emosionele en gedrag. Tipiese gedragsprobleme met betrekking tot die godsdiens verwonde persoon nadat hulle weggebreek het vanaf die toksiese sisteem kan soos volg saamgevat en gelys word (vgl. Clinton & Ohlschlager, 2002:385-388; Coetzer, 2015:61):

- Verwarring.
- Herstel en groei is pynvol en dit gaan gepaard met uiterste emosies.
- Gevoelens van verlies van voordele en/of winste, veral verlies van ondersteuningstelsels.
- Hulpeloosheid – die gevoel van totale gebrek aan kontak.
- Lae motivering en gebrek aan eiewaarde.
- Vrees dat die voorspellings van onheil deur die toksiese groep waar sal word indien hulle die groep sou verlaat.
- Persoonlike geestelike en godsdienstige probleme – onder andere die spiritualisering van alles en 'n magiese denkpatroon.
- Uiterste vorme van selfstandigheid en onafhanklikheid – probleme met werkgewers en loopbaan.
- Genetiese faktore kan bydrae tot bykomende persoonlikheidsprobleme.
- Kwessies rondom voorkoms, geslagtelikheid en seksualiteit kan innerlike spanning tot gevolg hê.
- Oormatige selfvertroue – hernude worsteling met materiële, geestelike en emosionele probleme wat aan die orde was voordat hulle by die toksiese sisteem betrokke geraak het.
- Daar kan weerstand wees teen pastorale begeleiding en ook ongeduld met die herstelproses.

2.7.4 Areas wat aandag verg tydens die wegbreak- en beradings proses

Vanuit voorhawige informasie kan sekere gedragspatrone en gedagtes simptomaties van verslawing en verwonding deur toksiese godsdiens identifiseer word . Tipiese faktore wat verwonde en verslaafde persone enersyds verbind aan verslawende gedragspatrone, en/of andersyds verhoed om die regte besluite te neem, kan identifiseer word soos volg (vgl. ook Booker, 1994; Barnard, 1986):

- Selfstandige rationele denke ontbreek.
- Verantwoordelike kritiek ontbreek.
- Vryheid van keuse om te kies ontbreek.
- Die oormatige veroordeling van ander godsdiestige standpunte.
- Disfunksiionele seksuele oortuigings/oriëntasies wat by sommige persone voorkom.
- Verwerping van diegene met teenoorstaande standpunte.
- Rigiede toepassing van reëls en regulasies.
- 'n Verskeidenheid van verslawings sou kon voorkom.
- Obsessiewe betrokkenheid by kerklike aktiwiteite.
- Kompulsieve aanhalings van Bybeltekste en frases.
- Buitensporige klem op finansiële bydraes aan geestelike leiers en die kerk.
- Irrasionele veroordeling van sekulêre aktiwiteite as vleeslik en sondig.

2.8 MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL

2.8.1 Die proses

Pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone met betrekking tot die effek van toksiese godsdiens is oor die algemeen absoluut noodsaklik. Die breek met 'n toksiese sisteem is noodsaklik vir die verwonde persoon ten einde te kan herstel.

Vir geen mens is dit ooit maklik om te breek met enige groep of sisteem waarin jy tuisgekom en erkenning ontvang het nie. Volgens Coetzer (2010:5) is die gebied van geestelike verwonding in terme van akademiese navorsing binne die pastoraat boonop ook nog grootliks braak. Daar is gevvolglik 'n groot behoefte aan praktiese riglyne in hierdie verband.

Die wegbrek behels 'n rouproses waarin verskeie emosies en eksterne faktore 'n rol speel en sinvol hanteer moet word. Dit is dikwels ook 'n tyd van verwarring en onsekerheid. Herstel na ernstige verwonding impliseer gewoonlik 'n lang proses van berading in fases en stappe en hiervoor is professionele hulp nodig. Die waarde van meetinstrumente as hulpmiddele kan ook tydens die proses van herstel nie gering geskat word nie (vgl. die Bylaes van hierdie studie). Netso ook nie die kennis, ervaring en vaardigheid van die berader en die toepaslikheid van 'n gespreksmodel nie (vgl. DuPont, 2004:185; Pretorius, 2007:277).

2.8.2 Fisieseherstel

In die lig van die drie dimensionele bestaan van menswees naamlik liggaam-gees-siel behoort die fisiese aspek vanselfsprekend die nodige aandag te verdien deur spesifiek te fokus op die volgende:

- Die menslike liggaam tydens verwonding en herstel.
- Die Liggaam van Christus as metafoor van die sigbare kerk en die menslike dimensie van kerkwees.

Die antropologiese onderbou van 'n beradingsmodel met 'n fokus op die liggaamlike kan nie gering geskat word nie. Die feit van die noue verband tussen liggaam, gees en siel word byvoorbeeld bevestig deur die Holmes-Rahe-Skaal (vgl. Gous, 2017:14-21 en Bylaag F) wat as meetinstrument kan dien en wat die impak van lewensveranderinge meet en die effek wat dit ook op die menslike liggaam kan uitoefen. Met betrekking tot liggaamlike probleme toon Holmes en Rahe (1967:213-218) aan hoedat die ontwikkeling van hartspierontsteking heel dikwels vooraf gegaan is deur 'n dramatiese verhoging van lewensveranderlike gebeure drie tot ses maande tevore – hoe groter die lewensveranderinge was, hoe korter die tydperk daarna vir die siekte om te manifesteer.

2.8.3 Godsdienst- en omgewingsherstel

In alle gevalle waar individue en kerke verwond is deur toksiese godsdienst sal die hoofsaaklike inhoud van die beradingsgesprekke bibliologies en theologies van aard gefundeer moet wees om enige wanpersepsies oor God, die Bybel, kerk en toksiese gedrag te kan korrigaat. Die berader sal oor 'n goeie kennis van die Bybel moet beskik en hermeneuties vaardig binne die konteks van berading moet wees. Theologies sal die berader ook goed onderlê moet wees en op hoogte moet wees van theologiese woordeboeke soos Brown (1971), Kittel (1986), die *Greek-English Lexicon of the New Testament based on semantic domains* van Louw en Nida (1988) sowel as handboeke van die Ou-Testamentiese teologie soos byvoorbeeld dié van Waltke (2007) en ook die Nuwe-Testamentiese teologie soos byvoorbeeld dié van Schnelle (2009).

Hawkins, Hindson en Clinton (2002:93-94) wys op 'n aantal theologiese motiewe wat in die algemeen van toepassing behoort te wees as stappe tydens 'n pastorale gesprek soos oor die algemeen hanteer word deur die Bibliologiese vakke. In hierdie opsigt gaan dit vir hulle om theologiese motiewe soos die doksologie, christologie, pneumatologie, antropologie, engelelogie, satanologie, soteriologie, ekklesiologie en eskatologie. Hierdie theologiese motiewe kan geïnkorporeer word binne 'n eie gespreksraamwerk wat gefokus is op toksiese godsdienst. Aansluitend hierby wys Louw (2015:544-545) in sy Nuwe Testamentiese studie op 12 theologiese motiewe. Hierdie motiewe kan geïnkorporeer word as momente wat binne 'n voorgestelde model hanteer kan word tydens berading in gevallen waar godsdienst herstel nodig is (Sien Bylae B).

Indien die pastooral deur kultiese en/of satanistiese groeperinge emosioneel en geestelik verwond is, moet gesprekke gevoer word wat gemik is nie net op herstel alleen nie, maar ook op toerusting ten einde voortaan soortgelyke groeperinge en hul invloed te kan weerstaan en afgrens. Dit is van kritiese belang dat die verwondene bevry sal moet word van toksiese instansies en ook omgewings. Die Evangelie bedieningsmodelle van Kennedy (1983), Smit (1992:42-51) en die kursus 'Geestelike oorlogvoering' van Ingram (2006) bevat ook heelparty praktiese en toepaslike momente vir gebruik in 'n eie gespreksmodel. By al drie hierdie modelle is die volgende vier aspekte besonder pertinent:

- Die tri-polêre relasie: God-mens-bose moet hanteer word.
- Identifisering van probleem situasies en toksiese omgewings en bewegings en hoe om toegerus te wees vir die geestelike stryd waarin die besondere rol van die Evangelie in hierdie verband en die belangrikheid van 'n geestelike oorgawe aan God bevestig of hervestig word.
- Uiteensetting van praktiese bedieningswyses – veral hoe om die geestelike stryd te voer en oorwinning te behaal deur definiëring van heilsbemiddeling en 'n beskrywing van bevryding en begrensing van bose invloed.
- Verder word basiese aspekte bespreek waarvan elke beradene kennis moet neem terwyl besondere klem geplaas word op die vestiging van 'n vertrouensverhouding waarin klem ook geplaas word op die proses van nasorg waarby 'n nuwe geloofsgemeenskap as familie betrek word.

2.8.4 Herstel van persoonlikeverhoudings

In die mate waarin die beradene se persoonlikeverhoudings skade gely het en verskillende persone in die proses getraumatiseer was, behoort daar ook verhoudingsherstel gefasiliteer word met die sekondêr geaffekteerde persone en persone wat hulself vervreem het as gevolg van die uitwerking van toksiese godsdiens op hulle. 'n Lys van gebeure wat trauma en/of ernstige verwonding veroorsaak sowel as 'n prioriteitsvolgorde hiervan kan opgestel word aan die hand van byvoorbeeld die Holmes-Rahe-skaal (vgl. Gous 2017:14-21 – Bylaag F).

Met betrekking tot hul bespreking van die belangrikheid van die daarstel van grense wys Cloud en Townsend (2002:162-311) op agt terreine van konflik waar duidelike grense geïdentifiseer moet word. Die volgende terreine – aspekte soos hierdie kan almal verdiskonter word binne 'n voorgestelde pastorale model met betrekking tot toksiese godsdiens – is belangrik in hierdie verband naamlik:

- God
- Ouers
- Nabye familielede
- Lewensmaat – wat die saak van hertroue en hersaamgestelde gesinne insluit

- Kinders
- Vriendekring
- Werksomgewing – In die geval van leraars verkry hul werksomgewing ‘n hoër waarde
- Sosiale groeperinge soos sport en kultuur organisasies.

2.8.5 Geestelike- en persoonlikegeloofsherstel

Die hoof komponent van die herstelproses van die persoon wat aan toksiese godsdiens verslaaf was hou verband met geestelike herstel en herstel van persoonlike geloofsvolwassenheid. Die beradene se verhouding met God sowel as met ‘n Bybelse geloofsgemeenskap as nuwe geestelike tuiste sal gevestig of herstel moet word ten einde heling te kan fasiliteer. Die verhaal van die verlore seun in Lukas 15 wat weer terug verwelkom word in die huis van sy vader is ‘n kragtige en toepaslike parallel in hierdie verband. Aspekte wat aandag vereis tydens die geestelike begeleiding van slagoffers kan na aanleiding van die voorafgaande besprekings die volgende wees:

- Verwrone persepsies aangaande God, geloof, Christenskap en kerk.
- Algemene houdings en oortuigings voortspruitend uit geestelike verwonding.
- Aanleer van vaardighede om voortaan nie te oorreageer op situasies van geestelike verwonding nie, maar intendeel verantwoordelik te reageer.
- Skakel aanvanklik anoniem weer kerklik in.
- Belangrikheid van berou, vergifnis, versoening en restitusie.
- Leer om God, die kerk en Christene weer te vertrou.
- Wesenlike komponente van herstel is gesonde geestelike- en geloofsgroei wat lei tot geestelike volwassenheid.

Nel (2001:13-44) wys op die invloed van die persoonlikheid van die geestelike leier in die bediening en die verskil wat hy/sy kan maak binne ‘n gemeente, veral voor, tydens en na konflik en krisis. Wanneer verwonding van die geestelike leier hanteer word behoort daar volgens Nel in besonder gefokus te word op aspekte soos

persoonlikhede, persoonlikheidsontwikkeling en persoonlikheidstipes. Aspekte soos hierdie moet met die verwonde geestelike leier afsonderlik hanteer word deur byvoorbeeld iemand soos die van 'n *pastor pastorum* (vgl. Cook, 2007).

2.8.6 Emosioneel-kognitiewe herstel

Enroth (1993:20) verwoord iets van die oorweldigende emosies van persone wat deur godsdiens verwond word en bevestig die belangrikheid van emosionele herstel soos volg:

For many of them, life in an all encompassing Christian environment has been so devastating that they find it difficult sometimes to read their Bible, attend church, or even believe in God (vgl. ook Dowhower, 1995:259).

Verskeie navorsers (vgl. Jantz, 2013:151-171; Arterburn & Felton, 2001:229-233; Booth, 1991:204; Coetzer, 2015:68-71; DuPont, 2004:187-188; Henslin, 1995:108) wys op spesifieke emosies wat by die verwonde persoon kan voorkom en waaarop gelet kan word. Voorbeelde in hierdie verband is die volgende:

- Slagoffer mentaliteit.
- Oorweldigende donker herinneringe.
- Ekstreme denke.
- Depressie
- Kognitieve dissonansie.
- Ongeldige konklusies.
- Onrealistiese beskouinge van die werklikheid.
- Oormatige klem op die positiewe en oormatige weersin in die negatiewe.
- Oorwegend emosionele denke.
- Eiegeregtige en selfsugtige gedagtes.
- Hiper-verantwoordelikheidsgevoel.

- Geen toekomsvisie nie.

In die lig van die drie dimensionele bestaan van menswees behoort die gesprek te fokus op die interaksie tussen die drie dimensies van liggaam, gees en siel – met die siel as aanduiding van die emosionele en verhoudings dimensie. Dit gaan veral oor al die aspekte van menswees soos die geestelik-emosionele aspek (vgl. Louw, 2015:133-148), kognitiewe aspek (vgl. Neethling, 1996), emosionele intelligensie (De Klerk & Le Roux, 2003) en ook motories-liggaamlike vermoëns en/of tekortkominge (vgl. Young, 2021). Persoonlike profiele (vgl. DISC; Meyersbriggs; Neethling; La Haye) en gawes profiele (vgl. Harmse, 2018:242) van die beradene kan ook benut word om die beradene se persoonlikheidssamestelling beter te verstaan en daardeur die herstel te kan verbeter volgens gawes en sterkpunte.

2.8.7 Kerkherstel

Na krisis en trauma in die kerk as gevolg van toksies-godsdiens-tige vergrype en oortredings lê daar ook 'n herstelpad voor vir die kerk en vir die slagoffer met die kerk. Nel (2015:25-50) plaas die soeke na 'kerklike identiteit', Bybels gesproke, op die voorgrond as vertrekpunt in die proses na kerklike herstel. Nel wys op die volgende faktore van kardinale belang wat aandag moet kry in so 'n proses van gemeente heropbou:

- Bybelse metafore.
- Die kritieke belang van identiteit.
- Die wese van die kerk.
- Die kerk se taak en funksie.

Nessan (2000:390) is van mening dat die teorie van '*A theology of family systems*' noodsaaklik is vir die oorlewing van geestelike leierskap in diens van die kerk (vgl. Burger, 1991 en 1995). In hierdie selfde verband stel Susek (1999:177-186) voor dat dit sinvol is om ná konflik en krisis aan vier sake aandag te gee, naamlik "*The violated pastor, the pastor's disgraced wife, the pastor's betrayed children and the wounded congregation*". Die *pastor pastorum* beginsel soos Cook (2007) dit bepleit, behoort tydens hierdie proses tot sy reg te kom waar geestelike leiers as gevolg van toksiese godsdiens emosioneel en geestelik verwond geraak het. Die

Gereformeerde kerkordes vereis in elk geval dat die Kerkraad en Ring in samewerking met mekaar verantwoordelik is vir die geestelike en materiële versorging van die leraar en sy/haar volledige gesin (vgl. Coertzen, 2003). Dit is net 'n toksiese kerk wat hierdie verpligting nie nakom nie en Skriftuurlik beoordeel het hierdie tipe roekeloze nalatigheid en kwaadwillige gedrag geen ruimte binne die huishouding van God nie.

Aansluitend en bykomstig hierby identifiseer Hamman (2005:46-72) die ses verliese binne 'n kerklike sisteem en die gepaardgaande rouprosesse wat hanteer behoort te word na afloop van trauma en verwonding binne die sisteem naamlik: materiële verliese, verlies aan motivering, verliese binne verhoudings, emosionele verliese, verlies van funksies, verlies van rolle en verlies aan basiese kerkwees. Die bediening na krisis en kritiese veranderings in 'n gemeente vereis 'n vaardige pastor wat deeglik onderlê is in die bestuur van krisis, konflik, verandering en die sake soos voorhawig uiteengesit.

Die Alban Institute doen die afgelope jare navorsing oor die aspek van *Interim Ministry* (vgl. Nicholson, 1998 en Oswald; Heath & Heath, 2003) en in die NG Kerk is 'n spesiale kursus vir voornemende brugleraars ook in volle swang. Nicholson (1998:165-173) stel die beginsel van 'Brugbediening as interim bediening' voor aan gemeentes na krisis en trauma en in oorgangstye gedurende die herstelproses. Nicholson gebruik die terme '*temporary shepherds*' en '*interim ministry*' vir gemeentes ten tye van traumatiserende verandering van leierskap. Nicholson identifiseer vervolgens die volgende vyf ontwikkelingstake wat gefokus is op kerkherstel na krisis en verandering:

- Kry die regte perspektief op die verlede.
- Kry helderheid oor die kerk se identiteit.
- Kry helderheid oor die geestelikheid van die leierskap.
- Versterk verhoudings met die breër kerklike gemeenskap.
- Vestig 'n verbintenis aan nuwe verhoudings.
- Kry die regte perspektief op die toekoms.

Dreyer (2014:1) ondersoek in haar artikel kerkherstel na kerkskeuring met gebruikmaking van die term ‘veerkragtigheid’ – die vermoë om terug te bors of terug te keer na sy oorspronklike vorm. Die Engelse term *resilience* verwoord hierdie aspek baie gepas en die Afrikaanse term ‘weerbaarheid’ kan ook goedskiks gebruik word. Volgens Dreyer (2014:6) sal ‘n teorie van veerkragtigheid/weerbaarheid van toepassing moet wees op die herstelpad vir individue en groepe na verwonding deur kerkskeuring. Sy argumenteer dat kollektiewe trauma of verwonding veral ook hier in ag geneem moet word. Kerkherstel behoort dus in groepsverband hanteer te word waarin die geestelike volwassenheid van die leiers en lidmate se weerbaarheid uiteindelik die verwonding die hoof moet bied.

In hierdie verband kom Boshoff (2012:9) tot die gevolgtrekking dat dit belangrik is dat aspekte soos die volgende behoorlik verdiskonter sal moet word binne die navorsing: die kollektiewe belewenisse van verlies, onafgehandelde en voortslepende treurprosesse asook die impak van verandering en verlies op ‘n bepaalde gemeenskap en sisteem. Hierdie sake behoort ook tydens die proses van kerkherstel na krisis en trauma die nodige aandag te kry met die oog op toekomstige weerbaarheid.

2.8.8 Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings

Ziegler (2000:104) verwoord iets van die kritiese belang van herstel ten opsigte van sosiale verhoudings soos volg:

The future success of our social institutions may well rest in our ability to counter the rampant anti-social consequences of needy children, teens and adults who have grown up in trauma, having never developed a conscience, and who now have a score to settle with society.

Die navorsing (vgl. Arterburn & Felton, 2001:239; Booth, 1991:258; Coetzer, 2015:66; DuPont, 2004:186; Henslin, 1995:108; Smit, 1986:46) bevestig baie duidelik dat genesing nie alleen en in afsondering kan plaasvind nie en daarom is die plek en rol van ‘n multidissiplinêre terapeutiese span en ook ‘n ondersteuningsgroep van onskatbare waarde. Die lede van die groep bied ondersteuning maar moet ook verantwoording doen. Lede van die groep moet ook almal in geheel die herstel

program ondersteun en nie net 'n enkele fokus hê of 'n eie belang dien nie. Kok (2008) in sy studie oor genesings in die Johannesevangelie beklemtoon die aspek van genesing en restourasie teenoor siekte en gebrokenheid en die kritisbelangrike aspek van die sosiale verhoudingsherstel van die eens siek en gebroke mens wat dikwels deur sosiale kringe uitgestoot en verwerp word. Deesdae word hiervoor die term *kanselleerkultuur* gebruik waar sekere groeperinge van mense uitgestoot en/of uitgesluit word.

2.8.9 Toekomsherstel

Louw (1984:42) wys daarop dat die teologiese aard van die pastoraat asook die funksie daarvan as oorwinningsorg beteken om hoop en nuwe verwagtings by die beradene te skep. Die berader van oorwinningsorg kom volgens Louw vervolgens te staan voor die volgende twee take:

1. Om die betekenis van die oorwinningsomvang verantwoordelik te kan verduidelik.
2. Dat die oorwinning in die toekoms 'n versterkende en meer voorkomende rol sal kan speel in die lewe van die oorwinnaar oor die verwonding.

Die pastorale berader sal in die uitvoering van hierdie twee take gebruik maak van die toepassing van tersaaklike Skriftuurplase en verhale ten einde 'n lewe van oorwinning aan die verwonde te kommunikeer (vgl. die Daniël verhale in die Bybel; Nel, 1999, se verhaal *Om uit genade te leef – perspektiewe op oorwinning*; Blackaby, 2008, *Léef 'n betekenisvolle lewe – hoe om genade te ontvang en onvoorwaardelik uit te deel*). Dit is veral ook hier waar die Woord gebruik sal word om nuwe toekomsverwagtinge te skep. God word ook voorgehou nie net as die Bevryder nie, maar ook as die Oorwinnaar. Hiermee saam word God voorgehou as die Gewer van nuwe lewe en nuwe geleenthede. Sodanige ingryping kan persoonlik tydens die pastorale gesprek of gemeenskaplik in die openbaar tydens die prediking of groepsessies plaasvind.

2.9 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL

In die lig van die voorafgaande bespreking sal die basiese merkers vir 'n moontlike pastorale model soos volg daar uitsien:

- Die proses
- Fisiese herstel
- God en Godsdiens herstel
- Herstel van persoonlike verhoudings
- Geestelike en persoonlikegeloofsherstel
- Emosioneel-kognitiewe herstel
- Kerk herstel
- Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings
- Toekomsherstel

2.10 SAMEVATTING

Die doel van hierdie hoofstuk is eerstens inleidend hanteer en is bedoel om oorkoepelend die situasie te beskryf van diegene wat geestelik verwond is deur die effek van toksiese godsdiens. Die fokus was om aan die hand van Osmer (2008) se eerste taak – die beskrywende taak – genoegsame informasie te versamel ten einde toksiese godsdiens te kan definieer en te omskryf. Met betrekking tot toksiese godsdiens is sekere gebeurlike patronen – reekse gebeurtenisse – en dinamiese beginsels wat deel is van persone se lewensverhaal of kerke se historiese verhale ondersoek en beskryf.

Tweedens is toksiese godsdiens gedefinieer deur kortlik te let op 'n aantal omskrywings van enkele navorsers. Die oorkoepelende gevolgtrekking is dat wanneer godsdiens verkeerd geloop en hanteer is, was die uiteindelike gevolg daarvan ernstige geestelike en emosionele verwonding. Ná dié bestudering van definisies van toksiese godsdiens en definiëring is oorgegaan tot die praktiese-teologiese beskrywing daarvan.

Derdens is geestelik afknouende sisteme en faktore wat aanleiding gee tot aangetrokkenheid tot spesifieke tipe kerklike groeperinge beskryf. Sake wat deeglik omskryf is, is fundamentalisme *versus* liberalisme, disfunksionele kerklike sisteme,

aftakelende gedrag deur ouers, aftakelende gedrag deur geestelike leiers en bydraende faktore tot aangetrokkenheid tot 'n spesifieke tipe kerk.

Vierdens is die voorafgaande sake opgevolg met 'n beskrywing van die proses van geestelike misbruik en geestelike verslawing. 'n Vyftal slegte nagevolge van geestelike verwonding en godsdiestige verslawing is opsommend gelys. Daarna is vyfdens faktore wat bydra tot kwesbaarheid vir toksiese godsdiens onder die loep geneem. Sesdens is die tipiese profiel van die slagoffer van toksiese godsdiens ondersoek en faktore wat aanleiding gee tot verkeerde gedragspatrone gelys. Die voorlaaste aspekte waaraan aandag gegee is, is die identifisering van 'n viertal moontlike riglyne met die oog op die proses van wegbrek.

Laastens is 'n konseptualisering van 'n moontlike beradingsmodel daar gestel met die oog op die pastorale begeleiding van beradenes nadat hulle weggebreek het vanuit 'n sisteem van toksies-godsdiestige denke en sisteme. Die resultate van hierdie hoofstuk sal in die volgende hoofstuk as merkers vir 'n moontlike pastorale beradingsmodel verder opgeneem en aangevul word. Uiteindelik sal dit dien as basiese merkers ten einde die effek van toksiese godsdiens te interpreteer en sodoende die tweede taak van die praktiese teologie, soos deur Osmer geformuleer, uit te voer en om in die voorlaaste hoofstuk 'n gespreksmodel te skep.

HOOFSTUK 3

PERSPEKTIEWE VANUIT AANVERWANTE WETENSKAPPE

3.1 INLEIDING

Hierdie hoofstuk word hanteer aan die hand van die tweede taak van die praktiese-teologiese model van Osmer (2008:4), naamlik die *interpreterende taak*. Osmer (2008:11) verduidelik die interpreterende taak deur daarop te wys dat, nadat die noodsaaklike informasie ingesamel is en die situasie beskryf is, die belangrike tersaaklike aspekte geïdentifiseer moet word ten einde dit te interpreteer met die oog op praktiese toepassing. Daarvoor is dit nodig om toepaslike gegewens en teorieë ten opsigte van die onderhawige tema vanuit aangrensende vakdissiplines en wetenskappe te identifiseer en te integreer. Osmer (2008:4) stel dit soos volg: "*Drawing on theories of the arts and sciences to better understand and explain why these patterns and dynamics are occurring*". Hierdie teoretiese uitgangspunte kan benut word in die soek na 'n antwoord op die rigtinggewende subvraag wat Osmer (2008:11) met betrekking tot die interpreterende taak vra: "*Waarom het dit gebeur?*"

Osmer (2008:19) vereis twee spesifieke vaardighede vanaf die interpreteerder vir hierdie taak. Eerstens, moet die interpreteerder deurgaans die onderskeid tussen teorie en praktyk in gedagte hou; tweedens moet daar onderskei word tussen verskillende teorieë wat moontlik van toepassing mag wees op die relevante tema. Osmer (2008:19) wys op die volgende drie belangrike teoretiese uitgangspunte vir die interpreteerder as voorvereiste met betrekking tot 'n verantwoordelike uitvoering van hierdie taak:

- 'n Sosio-historiese teorie met betrekking tot die sosio-kultuurhistoriese verhaal. Met betrekking tot die onderhawige studies sal dit dan gaan oor die verhaal van beide die toksies-godsdiestige verwonde persoon en ook die toksies godsdiestige instansie en/of geestelike leierskap en leiers daarvan.
- 'n Familiesisteem teorie met betrekking tot die private/geheime gedragspatrone van die betrokke gesin/familie en betrokke kerklike groepering wat moontlike intergeneratiewe trauma van die verwonde en/of oortreder kan insluit.

- 'n Persoonlike-narratiewe teorie wat gebruik maak van antropologiese, opvoedkundige, sielkundige, sosiologiese sowel as theologiese teorieë met betrekking tot die verwonde se persoonlik-individuale biografie en genealogie.

Volgens die model van Osmer (2008:89) fokus die interpreterende taak verder ook op die ondersoek na waarom sekere fenomene in die praktyk bestaan. Binne hierdie model gaan die interpreterende taak daaroor om deur middel van belangrike inligting vanuit die aangrensende wetenskappe vanuit 'n metateoretiese invalshoek die redes vir die fenomeen te interpreteer. Osmer (2008:170) beklemtoon dat geen enkele perspektief die volle betekenis bevat nie en daarom is multidissiplinêre perspektiewe nodig vir beter begrip van die onderskeie verskynsels.

In hierdie hoofstuk word daar vervolgens gefokus op 'n literatuurstudie vanuit aanverwante vakwetenskappe vir bydraende en verhelderende perspektiewe met betrekking tot die tema van hierdie studie. Perspektiewe en insigte vanuit dissiplines soos byvoorbeeld die literatuurwetenskap, die mediese wetenskap, psigologie, sosiologie, opvoedkunde asook die teologie as sosiale wetenskap kan tot groot hulp wees met betrekking tot die interpretasie van die werklike situasie van geestelik verwonde persone as gevolg van die effek van toksiese godsdiens.

Vir 'n goeie oordeel en om beter begrip vanuit die aanverwante wetenskappe te kan verkry, beklemtoon Osmer (2008:20-22) die volgende vier perspektiewe en riglyne wat in ag geneem behoort te word ter uitvoering van hierdie taak:

- Die konsep van verstandige wysheid wat gepaard gaan met 'n kritis verantwoordelike onderskeidingsvermoë.
- Kennisname van belangrike perspektiewe rakende oud-Israel se profete tradisie sowel as wysheidstradisies gekoppel aan hierdie milieu – hiermee saam is 'n kritis sosiaal-historiese bewussyn nodig.
- Rationale teorieë in kommunikatiewe modelle tesame met kennis en vaardighede gekoppel aan beradingsteorieë en modelle.
- Analisering en assessering van tersaaklike teorieë gekoppel aan verantwoordelike moraliteit.

Aangesien prakties-teologiese navorsing in besonder gerig is op die waarneembare wêreld waarin menslike handelinge in die verbintenis of gebrek aan verbintenis met

goddelike handelinge ondersoek word, sou metateoretiese besinning rakende die navorser se werklikheidsbeskouing een van die eerste aspekte wees ten opsigte waarvan verantwoording moet plaasvind. 'n Gebrek aan verantwoording ten opsigte van die bepalende en rigtinggewende invloed van 'n werklikheidsbeskouing sou volgens De Klerk en De Wet (2011:2) op blinde wetenskapsbeoefening neerkom, terwyl, daarteenoor, perspektiewe op die werklike situasie vanuit die aanverwante wetenskappe blinde wetenskaplike navorsing voorkom. In hierdie verband verduidelik De Klerk en De Wet (2011:3) verder dat die mens se werklikheids beskouing die denkkonstruksie en raamwerk vorm waarbinne dit wat as werklikheid beleef word op 'n voorwetenskaplike wyse saamgestel word. Die belangrikheid van verantwoordelike metateoretiese vertrekpunte word soos volg deur De Klerk en De Wet (2013:7) geformuleer:

Sonder 'n uitdruklike verantwoording ten opsigte van die metateoretiese onderbou van die werklikheidsbeskoulike vertrekpunte waarmee gewerk word, kan die navorser ten opsigte van invalshoeke en die navorsingsdoel in ankerloosheid ronddryf.

3.2 PERSPEKTIWE VANUIT DIE AANVERWANTE WETENSKAPPE RAKENDE GEESTELIKE VERWONDING

3.2.1 Literatuurwetenskap

Verstaan geskied vir die mens slegs deur middel van taal, veral taal in gesprek (vgl. Gadamer, 1975:344-360; 1979:325-341). In hierdie verband is dit vervolgens belangrik om insig te verkry ten opsigte van al die betekenis komponente van die Griekse woord *τραῦμα* (trauma) soos hoofsaaklik deur die skrywer Lukas gebruik word in die Nuwe Testament (vgl. Luk 10:34, 20:12, asook Hand 19:16). Wanneer 'n literatuurwetenskaplike studie gedoen word is dit onontbeerlik van belang om 'n aantal woordeboeke te raadpleeg en dus word dít vervolgens gedoen.

Liddel & Scott (1978:815) gee die volgende verklarings van die Griekse woord *τραῦμα* soos volg: "1: a wound, hurt; 2: a hurt, damage (to things); 3: a blow, defeat (in war); 4: wounding (with the intent to murder)". Oxford (2010:1373) verklaar die woorde 'wound' en 'wounding' soos volg: "1: an injury to living tissue caused by a

cut, blow, or other impact; 2: an injury to a person's feelings or reputation". Gove (1966:2432 in Webster's New International Dictionary) gee die volgende verklarings van die woord trauma: "1: an injury or wound to a living body caused by the application of external force or violence; 2a: a psychological or emotional stress or blow that may produce disordered feelings or behaviour; 2b: the state or condition of emotional shock produced by such a stress or by a physical injury". Louw en Nida (1989:231) gee die volgende verklarings van die woord trauma: "to hurt or wound, normally resulting in some mark or permanent scar on the body (vgl. Luk 20:12); the condition resulting from being severely hurt or wounded (vgl. Luk 10:34; 1 Pet 2:24; Hand 16:33). Dit dien ook vermeld te word dat Louw & Nida (1988:228) die woord 'wound' hanteer binne die subsemantiese veld van "violence, harm, destroy, kill".

Coetzer (2017:30) wys op die konnotasie van geestelike en emosionele verwonding as deel van die breëre verwysingsraamwerk van die woord 'wond'. Die implikasie is onder andere dat 'n persoon verwond kan word op enige of aldrie vlakke van menswees en het dan ook genesing nodig op al drie hierdie vlakke, naamlik die fisiese, geestelike en emosionele dimensies. Indien daar liggaamlike verwonding is dan het dit fisiese gevolge. Indien daar godsdiestige verwonding ontstaan dan impliseer dit skade op geestelike en sosiaal-godsdiestige vlak en indien daar emosionele verwonding plaasvind dan manifesteer die gevolge gewoonlik op sielkundige- en verhoudingsvlak. Die interpretering van geestelik afknouende gedrag is egter nie 'n maklike en geringe taak nie, maar is intendeel 'n veelkantige en gekompliseerde saak wat kundigheid en vaardigheid op verskeie gebiede vereis en waarvoor die insette van ander wetenskaplike dissiplines benodig word.

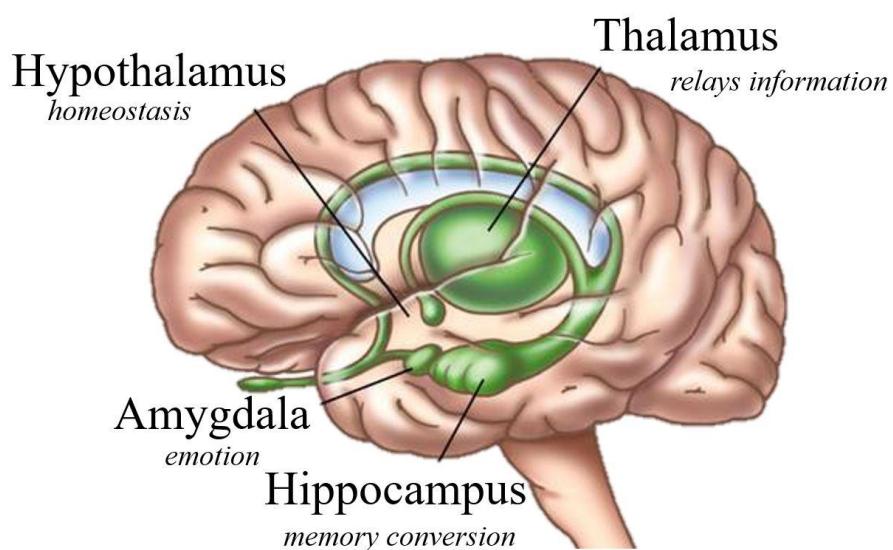
3.2.2 Mediese wetenskap

Die brein is die mees komplekse orgaan van die menslike liggaam en is betrokke by elke gedrag- en denkpatroon. Dit is die sentrum vanwaar gedrag, persoonlikheid, kognitiewe vermoëns, emosies asook denke ontstaan (vgl. Ziegler, 2000:110; Rothschild, 2003:10). Die veld van die mediese wetenskap en veral die area van die neuro-anatomie bied dus insiggewende perspektiewe met betrekking tot kognitiewe verwonding, veral met betrekking tot die traumageheue. In hierdie verband is 'n sekere kennis met betrekking tot die menslike brein asook die stoor van geheue van belang. Insig met betrekking tot sekere basiese breinfunksies wat veral betrokke is

by geheue kan bydra tot beter begrip ten opsigte van verwonding en onverwerkte pyn. In die volgende figuur word 'n aantal van die belangrikste areas in die menslike brein aangedui.

Figuur 2: Die limbiese sisteem (Brady, 2016)

The Limbic System

Die brein is asimmetries, wat impliseer dat die regter- en die linkerkant van die brein verskillende funksies het. Samewerking tussen die twee kante van die brein word deur die *corpus callosum* gekoördineer. Die linkerkant van die brein beheer die eksplisiete geheue, naamlik aspekte wat veral verband hou met die bewustelike, roetine, kognitiewe, rasionele en verbale areas. Die regterkant reageer op onverwagte stimuli en koördineer veral die emosionele persepsies van ruimtelike verhoudings, globale patronen, emosionele ervarings, gesigsuitdrukkings asook psigobiologiese toestande (vgl. Montgomery, 2013:29-30). Binne die limbiese sisteem van die brein is daar twee verwante areas wat sentraal staan in die storing van geheue, naamlik die amigdala en die hippocampus. Navorsing duï daarop dat hierdie twee dele hoofsaaklik betrokke is by die reaksie op en geheue van traumatiese gebeure (vgl. Van der Kolk, 2014:258; Ziegler, 2000:12).

Geheue word verdeel in twee hoof kategorieë naamlik die implisiële en die eksplisiële geheue. Implisiële geheue is onbewustelik en is saamgestel deur emosies en sensasies. Eksplisiële geheue is bewustelik en is saamgestel deur konsepte, feite, gebeure, beskrywings en gedagtes (vgl. Rothschild, 2003:8). Die hippocampus fasiliteer die storing van inligting wat die persoon help om kognitiewe sin te maak vanuit inligting in die geheue, byvoorbeeld kontekstualisering van geheue in tyd en spasie. Die hippocampus llaas seer geheue binne die werklike perspektief en die regte tydgleuf op die lewenstydlyn en dit word dan geprosesseer om as eksplisiële geheue in die breinkorteks opgeneem te word (vgl. Rothschild, 2003:8; Ziegler, 2011). Na trauma krimp die hippocampus en verloor sodoende van sy funksies wat meegehelp het om stres te hanteer. Verder blyk dit ook dat die amigdala ná trauma meer aktief raak. Hierdie gedeelte funksioneer soos 'n 'bibliotheek' waarin alle emosionele persepsies van voor geboorte af gestoor word en wat telkens reaktief op stimulasie reageer (vgl. Leaf, 2009:28).

Die amigdala registreer hoogs gelaaide emosies soos dié wat byvoorbeeld verband hou met geweld en angs, tesame met die liggaamlike sensasies gekoppel aan sodanige gebeure en emosies. Hierdie deel van die brein stuur die sein na die outonome senuweestelsel vanwaar voorbereiding getref word vir die liggaam om te reageer in terme van veg, vlug of vries. Geheue ten opsigte van situasies van byvoorbeeld geweld en angs en die gepaardgaande liggaamlike sensasies van verdedigingsbewegings word nie in die amigdala gestoor nie, maar wel geprosesseer deur die amigdala om as implisiële geheue in die breinkorteks gestoor te word (vgl. Rothschild, 2003:10; Ziegler, 2000; Van Deusen-Husinger, 2015:6).

'n Deeglike oorsig van die multidimensionele struktuur van traumageheue en hoe dit in die brein en liggaam gestoor word, is belangrik vir die berader. Belemmering van die normale funksie van die hippocampus kan byvoorbeeld verhoed dat trauma geheue normaal gestoor word en gevvolglik nie aan tyd geanker kan word nie. Traumageheue skyn dan vryelik 'rond te dryf' en duik dikwels in die hede op by wyse van ongemaklike en onverwerkte geheueflitse. As gevolg van die afwesigheid van die normale hippocampus aktiwiteit kan geheue van onverwerkte trauma slegs deel van die implisiële geheue bly. Beelde, sensasies en emosies kan gevvolglik op die voorgrond tree sonder die betrokkenheid van die eksplisiële geheuestelsel en kan

dan nie oorvertel, samehangend weergee of verstaan word nie. Dit is hierdie meganisme en onafgehandelde proses wat die dieperliggende basis van terugflitse vorm of simptome van posttraumatisespanningsversteuring (PTSV). Trauma geheue word ook beïnvloed deur die bemiddeling van die hippocampus se vermoë om tydens traumatische gebeure helder te kan dink. 'n Kombinasie van uiterste spanning, angs en vrees beïnvloed egter hierdie vermoë om helder te kan dink en sin te kan vorm binne sulke omstandighede (vgl. Rothschild, 2003:11).

Amen (2000:8) is 'n Christen psigiater wat aan die hoof is van 'n aantal breinskanderingsklinieke in die VSA en een van 'n handjie vol psigiaters wêreldwyd "who are licensed in nuclear brain imaging". Amen (2010:22) gebruik die benaming 'diep limbiese sisteem' – wat die thalamus strukture insluit – en 'n belangrike funksie van hierdie diep limbiese sisteem is die bepaling van emosionele toon. Binding, reuke, seksualiteit en die diep limbiese stelsel is gevvolglik ten nouste verbind. Wanneer hierdie sisteem minder aktief is, is daar oor die algemeen 'n positiewe en hoopvolle ingesteldheid in die denke. Wanneer dit egter ooraktief raak, kan negatiewe emosies en depressie oorneem. Hierdie deel van die brein kan volgens Amen ook beskryf word as die filter waardeur die gebeure van die dag geïnterpreteer word.

Binne hierdie selfde konteks is dit belangrik om kennis te neem van die feit dat navorsing aantoon dat 75-90% van mediese probleme veroorsaak kan word deur uiterste emosies van stres, woede en onvergewensgesindheid wat oorgaan in verbittering (vgl. Hudson, 2019:11). Alle hoogs emosionele gebeure word in die onderbewussyn van die menslike brein gestoor en wanneer traumatische gebeure herroep word, word dieselfde hormone en chemikalieë vrygestel as tydens die oorspronklike traumatische gebeure. Die opbou van hierdie hormone en chemikalieë word dan toksies en daarom is dit so dat emosies soos onvergewensgesindheid en bitterheid in die onderbewussyn die liggaam kan vergiftig. Dit hou weer verband met die feit dat neuro-wetenskaplike navorsing aantoon dat die mens se onderbewuste 90% van die persoon se liggaam kontroleer, of die persoon slaap of wakker is, terwyl die bewustelike slegs 10% van die brein se energie gebruik (vgl. Hudson, 2019:11).

Tydens terapeutiese begeleiding maak Amen (2015) veral gebruik van 'n breinskandering skanderingstegniek bekend as "*single photon emission computerized*

tomography" (*SPECT*). Op hierdie wyse kan die hoeveelheid bloedtoevoer na die brein bepaal word asook die intensiteit van aktiwiteit in die brein tydens denkprosesse. Sodoende kan dan vasgestel word watter gedeeltes van die brein optimaal, oor- of onder-funksioneer. Behandeling word dan daarvolgens voorgeskryf sodat die brein as 'n gebalanseerde eenheid, optimaal kan funksioneer.

3.2.3 Psigologie

Die terrein van die psigologie is die wetenskaplike dissipline wat veral fokus op persone se gedagtes, gevoelens en gedrag. Die doel van psigologie as dissipline is gevvolglik om gedrag te beskryf en te interpreteer deur gebruik te maak van menswetenskaplike beginsels en navorsingsmetodes. Vir die pastorale berader sal dit dus van kritiese belang wees om kennis te neem van gepaste psigologies-teoretiese perspektiewe en insette. Santrock (2003:520-522) hou drie teoretiese benaderings voor en stel dan veral 'n vierde benadering voor wat vir die berader aanbeveel word om te volg. Hierdie vier benaderings is die volgende:

- Biologiese (*biological*) – liggaam
- Interpersoonlike (*psychological*) – siel
- Sosio-kulturele (*socio-cultural*) – gees
- Interaktiewe (*interactionist*) – liggaam-siel-gees

In die onderhawige studie word die mens as 'n veelvoudige eenheid beskou en benader en daarom sal die interaktiewe benadering die mees relevante wees aangesien dit besonder geskik is vir pastorale berading oor die algemeen. Met hierdie benadering word ook 'n verbintenis gemaak tussen die individu en die groep – die sosiaal-kulturele verband word dan ook besonder beklemtoon. Dit sou onder ander impliseer dat waar 'n sosiale – in hierdie geval is dit die kerklike – konteks toksies geraak het, dit heel waarskynlik die individu dienooreenkomsdig gaan beïnvloed. Netso kan 'n toksies ingestelde individu ook hul sosiale en kulturele kontekste kontamineer en kan geestelike verwonding die uitvloeisel van so 'n proses wees.

Die verdere bydrae vanuit die psigologie met betrekking tot die finale model binne hierdie studie sal onder ander wees om die tipiese gedrag van geestelik verwonde persone te tipeer en te interpreteer. Op hierdie punt is dit van krities-

verantwoordelike belang dat die berader sy/haar eie teoretiese beskouing van toksiese godsdiens as aftakelende en disfunksionele gedrag vanuit die psigologie as hulpwetenskap sal verstaan. In hierdie verband is dit onder ander belangrik om kennis te neem van toepaslike perspektiewe vanuit die American Psychiatric Association se *Diagnostic and Statistical Manuel of Mental Disorders* (2013) vir teoretiese uitgangspunte en hulpmiddels vanuit die psigologie. Die waarde hiervan is om verkeerde, immorele en anti-sosiale gedrag as fenomeen te kan identifiseer, klassifiseer en te interpreteer.

Toksiese godsdiens sou verder aanleiding kan gee tot een van twee of ook albei diagnostiese steurnisse by die mens (vgl. American Psychiatric Association (APA), 2013; Santrock, 2003:512-559), naamlik as 'n reaktiewe aanhegtingsversteuring (*reactive attachment disorder*) en/of ongeïnhibeerde sosiale aanhegtingsversteuring (*disinhibited social engagement disorder*). Dit sou veral die geval kan wees indien die probleem reeds gedurende die jeugjare gevestig geraak het (vgl. Trent e.a, 2003:81-86). Hierdie twee moontlike versteurings sou van toepassing gemaak kan word op beide die pleger (oortreder) van die geestelike verwonding sowel as die verwonde (slagoffer).

Die reaktiewe aanhegtingsversteuring word gekenmerk deur (vgl. American Psychiatric Association (APA), 2013; Santrock, 2003:512-559):

- Sosiale/emosionele versteuring.
- Emosionele onttrekking.
- Blootstelling aan oormatige aandag en versorging in die verlede.
- Sosiale en/of emosionele nalatigheid en/of onderdrukking
- Herhaalde en/of ongekontroleerde verandering van ouerskap, leierskap en opvoeding binne ongesonde omgewings.

Die ongeïnhibeerde sosiale aanhegtingsversteuring word gekenmerk deur (vgl. American Psychiatric Association (APA), 2013; Santrock, 2003:512-559):

- Verminderde of selfs afwesigheid van terughoudendheid; swygzaamheid; onmededeelsaamheid.
- Tree te maklik in gesprek met selfs onbekende mense en vreemdelinge.

- Gedrag wat nie beperk is tot impulsiwiteit nie maar ook insluit sosiale ongeïnhibeerdheid.
- Blootstelling aan uiterste en onvoldoende versorging en leierskap in die verlede.

Die Meier Klinieke (vgl. Meier & Wise, 2003:134) in die VSA integreer Skrif gebaseerde pastorale berading met psigologiese en mediese beginsels ten einde 'n holistiese behandeling van die persoon as geheel in plek te stel. Deur middel van 'n agtergrond inventaris as basiese vraelys en hulpmiddel word die beradene gehelp om tot beter selfkennis te kom en terselfdertyd bied dit aan die terapeute en beraders 'n volledige agtergrondgeskiedenis van die betrokke persoon. So kom die volledige narratief as noodsaaklike aspek op die pad na genesing van die beradene aan die lig. Met hierdie holistiese benadering is die suksesvolle uitkomste van hierdie klinieke buitengewoon hoog.

3.2.4 Sosiologie

In hierdie studie gaan dit oor toksiese godsdiens as onder andere ook 'n sosiale fenomeen wat geïnterpreteer en geëvalueer moet word. Die bydrae deur die sosiologie met betrekking tot die tema van hierdie studie hou veral verband met die fokus van sosiologie as vakgebied, naamlik die verband tussen sosiale sisteme en die individu se lewe en dít onderskei spesifiek ook die sosiologie van die ander sosiale wetenskappe. In hierdie opsig is 'n sosiologiese teorie en/of 'n sosiale-navorsingsteorie van belang soos dit onder andere deur Earl Babbie (2014:42) as bekende eietydse navorser gedefinieer word: geloof in die waarneembare objektiewe werklikheid. Babbie (2014:33-34) se sosiologiese navorsingsteorie onderskei tussen 'n makroteorie en mikroteorie en word soos volg omskryf:

A Social macrotheory aimed at understanding the 'big picture' of institutions, whole societies and the interactions among societies. A Social microtheory aimed at understanding social life at the level of individuals and their interactions.

Baron en Byrne (1997:6) en ook Wallace en Wallace (1985:22) definieer sosiologie soos volg:

A sociological theory is a general explanation of a social phenomenon. We can think of a theory as being made up of propositions. A proposition is a statement which explains one concept by means of another. Social psychology is the scientific field that seeks to understand the nature and causes of individual behaviour and thought in social situations.

Wallace en Wallace (1985:445) definieer vanuit die vroeë geskiedenis, en wat vandag nog steeds as goeie beskrywing dien, vanuit sosiologiese navorsing die begrip *disfunksiionele godsdiens* wat geestelik verwond soos volg:

While religion often functions to draw people together to provide direction and to ease anxiety and sorrow, we can see from recent and historical events that religion can be used to generate conflict among people, impede change, and cause great sorrow. History and conflict theorists show that religion has often played an oppressive rather than progressive role in society.

Op hierdie punt is dit belangrik dat die berader sy eie teoretiese beskouing van toksiese godsdiens as aftakelende en disfunksiionele gedrag ook vanuit die sosiologie as hulpwetenskap sal verstaan. Milbank (2006:1) stel die teologie en sosiale-teorie in korrelasie met mekaar deur middel van die volgende definisie:

The alliance of theology with the modernist legacy of social theory, which is at once ‘scientific’ and ‘humanist’, appears all the more curious in the light of recent developments within social theory itself. It is a contingent historical construct emerging from, and reacting back upon, particular social practices conjoined with particular semiotic and figural codings.

Aspekte wat sosiologiese navorsing dikwels bestudeer en die pastorale berader behulpsaam kan wees om die beradene se sosiale konteks so getrou as moontlik te kan bepaal om sukses te kan bereik kan samevattend vanuit die Sosiologie gelys word soos volg (vgl. Santrock, 2003:644-697):

- Gemeenskappe
- Groepe en Organisasies

- Kultuur
- Sosialisering
- Sosiale stratefikasie en mobiliteit
- Sosiale klas
- Sosiale kontrole en afwyking, ook kognitiewe/verstandsafwykings
- Sosiale veranderings, bewegings en kollektiewe gedrag
- Ras, volk, tale, nasies en die onderlinge korrelasies en verhoudings
- Geslagtelikheid
- Ouderdomskategorieë en die problematiek verbonde aan elke kategorie
- Familie en huwelik
- Opvoeding en onderwys
- Politieke en ekonomiese instansies
- Bevolking en demografie
- Godsdiens

Uit die aard van die titel van hierdie studie is godsdiens as laasgenoemde hierbo die sosiologiese fenomeen wat bestudeer word, spesifiek die aspek van geestelike verwonding wat plaasvind as gevolg van die disfunksionele aard daarvan. Milbank (2006:4-6) bring vier sosiologiese aspekte as fenomene in verband met die teologiese navorsing, naamlik liberalisme, positivisme, dialektiek en wetenskap en bespreek dit volledig in sy publikasie.

Wat betref die verhouding tussen die psigologie en sosiologie is dit ook belangrik dat die berader die onderskeie psigologiese en sosiologiese teorieë sal integreer in terme van sosiale-psigologie soos Baron en Byrne (1997:6 en 66) dit voorstel:

Social psychology focuses mainly on understanding the causes of social behaviour and social thought – on identifying factors that shape our feelings, behaviour, and thought in social situations. It seeks to accomplish this goal through the use of scientific methods, and it takes careful note of the fact that social behaviour and thought are influenced by a wide range of social, cognitive, environmental, cultural and biological factors.

Baron en Byrne (1997) hanteer in hul publikasie twaalf geïntegreerde beginsels van die Sosiale-psigologie wat vandag nog as 'n redelik volledige lys gesien kan word en

wat dus in berekening gebring kan word as merkers vir die daarstelling van ‘n pastorale gespreksmodel naamlik:

- *Persepsie* – om ander persone te verstaan en opbouend teenoor hulle op te tree impliseer emosionele volwassenheid.
- *Erkenning* – om aan ander persone en die sosiale wêreld te dink deur middel van skematiese raamwerke en grense en om voorbeeldte vestig.
- *Houdings* – om ander persone en die sosiale wêreld te analyseer en te evalueer en op hierdie wyse as’t ware moraliteitsvorming en opvoeding te omhels.
- *Identiteit* – om ‘n eie identiteit te vestig.
- *Benadeling/diskriminasie, botsende belang en konflikmediasie* – om die aftakelende effek van faktore soos hierdie te oorkom.
- *Interpersoonlike voorkeure* – om dit te ontdek en te ontwikkel.
- *Emosionele verhoudings* – om die waarde en vreugdes van gesonde verhoudings te koester en pynlike ervarings soos eensaamheid te oorkom.
- *Invloede* – om jou invloed ten goede op ander persone se houding en gedrag te laat geld en om ander se aftakelende gedrag teenoor jouself te voorkom.
- *Sosiale etiek* – om ander persone by te staan, spesifiek tydens nood.
- *Agressie en geweld* – om die aard en oorsprong daarvan te verstaan en te oorkom.
- *Groepe en individue* – om die aard, funksie, verantwoordelikhede, verpligtinge, verhoudings en gevolge van lidmaatskap van sekere groepe te verstaan en na te kom.
- *Sosiale psigologie en gemeenskapskonteks* – om die administratiewe, wetlike en organisatoriese vereistes van interpersoonlike verbondenheid aan ‘n gemeenskap binne konteks na te kom met betrekking tot aspekte soos omgewing, gesondheid, siekte en dood.

3.2.5 Opvoedkunde

Vanuit die opvoedkunde as aanverwante wetenskap kan daar veral geput word uit die begrip ‘volwasse’ met betrekking tot die definiëring van die konsep van volwassenheid wat gesien kan word as die vrug van geslaagde opvoeding. Vanuit die ontwikkelingsgeschiedenis van die opvoedkunde (vgl. Hergenhahn, 2009)

definieer Coetsee (1983:205) volwassenheid as die doelbewuste besluite om die vrywillige aanvaarding van die verantwoordelikheid van die taak van opvoeding op te neem. Die taak van opvoeding behels onderrig, lering en leiding aan die kind totdat hulle volwasse is, met ander woorde, die punt om verantwoordelikheid te aanvaar om nou ander en ook eie kinders op te voed. Volgens haar is die wesentlike kenmerke van volwassenheid selfstandigheid, verantwoordelikheid en vryheid. Die HAT (2003:1313) verklaar die woord 'volwasse' as: *volgroeid, ryp, uitgegroei, met volle wasdom, volwasse mens*.

De Klerk en Le Roux (2003:7) vermeld dat volwasse sorgsame ouers alles in hul vermoë doen om hul kinders se intelligensie spektrum te ontwikkel. Die verskillende vorme of spektrum van intelligensies volgens hulle bestaan uit die liggaamlik-kinestetiese, verstandelike, linguistiese, musikale, en logies-matematiese. Intelligensie is dan die vermoë of volwassenheid om elke vorm van jou eie intelligensie onderskeidend te identifiseer, te verstaan, te beheer, dit gepas aan ander te kommunikeer en empatie te toon met ander persone se verskillende intelligensies ten einde met hulle 'n volwasse verhouding te kan hê. De Klerk en Le Roux (2003:24-95) identifiseer en ontwikkel twaalf aspekte van intelligensie as aktiwiteite wat deur opvoeding ontwikkel kan word, naamlik selfkennis, selfaanvaarding, selfbewussyn, kommunikasie, emosionele beheer, waardes, oortuigings en denkpatrone, sosiale vaardighede, weerbaarheid, veerkragtigheid, besluitneming, probleemoplossing, konflikhanterings-vermoëns en vestiging van 'n eie selfstandige lewensdoel. Hierdie aspekte kan ook benut word en inkorporeer word as merkers vir die daarstelling van 'n pastorale gespreksmodel.

Met verwysing na die opvoedkunde definieer Nel (1983:69-122) die christelik-kerklike opvoeding en/of verbondsonderrig – kategetiek – en stel dat die volgende aantal kenmerke van die onvolwasse kind ontwikkel moet word tydens godsdiens-tige opvoeding, naamlik die liggaamlike, geestelike, emosionele, godsdiens-tige, sosiale, verstandelike en morele aspekte. Van Niekerk (2007:5-8) hanteer *Kerkwees en moraliteitsvorming* as 'n opvoedkundige saak aan die hand van Johannes van der Ven se *Formation of the moral self* wat sewe modi van morele opvoeding onderskei, naamlik emosionele vorming as formele opvoedingsmodus, sosialisering en dissipline as informele opvoedingsmodus, oordrag, kognitiewe ontwikkeling,

verheldering en karakter opvoeding as kulminering van die modi. Trent, Osborne en Bruner (2003:81-113) hanteer geestelike opvoeding van kinders aan die hand van die ouers se geestelike agtergrond en geskiedenis as beslissend in die opvoeding van hul kinders.

Volgens Santrock (2003:266-473) (vgl. ook Barnard, 1975:48) is dit belangrik vir opvoeders om as deel van die opvoedingstaak aandag te gee aan die sielkundige beginsels wat noukeurige studies maak van alles moontlik denkbaar met betrekking tot kinders se leefwêreld. Die opvoedingsproses behoort immers sielkundig gefundeer te wees. Zimmerman & Schunk (2003) omskryf die historiese ontwikkeling van die opvoedkundige sielkunde aan die hand van drie dissiplines en perspektiewe naamlik ontwikkeling, gedrag en die kognitiewe aspek. Hierdie bespreking word dan aan die hand van ses onderwerpe gedoen, naamlik tegnologie, onderrigontwerp, begaafde en spesiale onderrig, kurrikulum ontwikkeling en organisatoriese leer. Die opvoedkundig-sielkundige beginsels van toepassing kan soos volg saamgevat en omskryf word:

- Volwassewording: Die uitgangspunt in die opvoedkunde
- Liggaamlike: Kennis van die biologiese grondslag en fases van groei – genetiese psigologie
- Verstandelike: Intellektuele en rasionele ontwikkeling
- Geestelike: Persoonlikheidontwikkeling
- Emosionele: Emosionele intelligensie – keuses en besluitneming
- Sedelike: Seksuele ontwikkeling
- Godsdienstige: Morele ontwikkeling – Identiteit, etos en etiek.
- Sosiale: Verhoudings ontwikkeling

3.2.6 Teologie as sosiale wetenskap

Milbank (2006:382) konstateer dat teologie ook 'n sosiale wetenskap is en 'n perspektief soos hierdie kan inderdaad ook verhelderend wees met betrekking tot die tema van hierdie studie. Dit is op hierdie punt dat die teologie en die sosiaal-psigologiese discipline, ook gesien as die antropologiese onderbou van pastorale berading, mekaar ontmoet. Die Teologie as wetenskap (vgl. Eybers; König; Stoop, 1982; Heyns & Jonker, 1977) bestudeer dus op sy eie die fundamentele, of kerklik gestel die gesagvolle navorsingsbronne met die Bybel as uitgangspunt en ook die

geskiedenis van die kerk, maar in korrelasie met die sekulêr-historiese bronne binne hul spesifieke sosiaal-historiese kontekste. Dit kom neer op die vorming van ‘n teologies-sosio-psigologiese teorievorming omdat daar ‘n spesifieke en onderskeidende theologiese metode en praktyk bestaan.

Die theologiese vakdissipline binne die theologiese ensiklopedie wat hierdie studie onderneem, is die vakgebied die Ekklesiologie. Milbank (2006:382) beskryf hierdie aspek baie volledig soos volg:

The theory, therefore, is first and foremost an *ecclesiology* and only an account of other human societies to the extent that the church defines itself, in its practice, as in continuity and discontinuity with these societies. As the Church is already, necessarily, by virtue of its institution, a reading of other human societies, it becomes possible to consider ecclesiology as also ‘sociology’. But it should be noted that this possibility only becomes available if ecclesiology is rigorously concerned with the actual génesis of the real church as well as secular history, churchformation and doctrine and of real historical churches, not simply with the imagination of an ecclesial ideal.

3.3 KARAKTERISTIEKE VAN ONVOLWASSE- TEENOOR VOLWASSE LEIERSKAP

3.3.1 Karakteristieke van onvolwasse leierskap

DuPont (2004:15) wys op die feit dat onvolwasse leiers soms misplaaste en verdraaide doelstellings aan lidmate voorhou op grond van hul eie onverwerkte pyn. Onvolwasse leiers sou dan mense gebruik en misbruik ten einde te kompenseer vir die pyn en verliese in hul eie lewens. Cloud, Townsend, Carder en Henslin (2011:69-116) hanteer onder andere belangrike aspekte wat verband hou met bydraende faktore ten opsigte van disfunksionele gedrag in families en kerklike sisteme – dit hou byvoorbeeld verband met aspekte soos geestelike verwonding, godsdienstige trauma, intergeneratiewe trauma en dissosiatiewe gedrag. Binne hierdie konteks wys Coetzer (2020:33) aanvullend hiertoe op die aspekte van toksiese liefde en medeafhanklikheid. Hierdie aspekte verdien die nodige aandag en sommiges word

vervolgens kortliks aan die orde gestel ten einde die breër impak van toksiese godsdiens te kan interpreteer en verstaan.

- **Toksiese liefde**

DuPont (2004:171) wys daarop dat toksiese liefde mense se gesonde vermoë om self lief te kan hê – reflekterende liefde – uiteindelik vergiftig. Verder hou dit mense gebonde en toegewyd aan die handhawing van gesinsreëls en die godsdienstige reëls van die groep waardeur die liefde van God en ander mense as't ware verdien moet word. Die langtermyn gevolge van toksiese liefde is persoonlike skaamte en skaamte-gebaseerde geloofsgemeenskappe. Skaamte en terughouding van liefde is die antitese van reflekterende liefde. Die kind wat byvoorbeeld veral deur sy oorbetrokke moeder deur liefde oorweldig en beheer word, bereik nooit die volwassenheid van 'n eie selfidentiteit en reflekterende liefde nie. Cloud en Townsend (1996:98) dui verwerping en onttrekking van liefde deur die moeder aan as die oorsaak van kinders wat uiteindelik hulself distansieer vanaf ander en ook met 'n totale onafhanklikheid van die moeder. Bradshaw (2005) ondersteun hierdie standpunt deur daarop te wys dat die twee hoofbronne van toksiese liefde (met toksiese skaamte as direkte gevolg) basies die disfunksionele gesin as sosiale sisteem, en kontrole versus verwerping is (vgl. Coetzer, 2009:15-40).

- **Mede-afhanklikheid**

Sloat (1990:140) wys op die feit dat dit heel dikwels binne 'n toksiese geloofsgemeenskap gebeur dat diegene wat beskou word as geestelike leiers en onselfsugtige gewers, eintlik mede-afhanklike persone is wat hul eie begeertes en behoeftes vervul deur andere. Die reëls van mede-afhanklikheid is om prys te gee en slegs God se wil te begeer. Dit klink edel en navolgenswaardig maar omdat daar 'n eensydige verabsolutering van hierdie konsepte is, kom dit neer op 'n verwronge koninkryksfokus van verafgoding van eie insig waar jy slegs doen dit wat andere van jou eis en verwag. Indien hierdie reëls konsekwent en met toewyding nagejaag word, loop dit uit op 'n innerlike emosionele verskeurdheid wat neerkom op geestelike verwonding. Coetzer (2020:26) argumenteer dat die angel hierin telkens lê in die totale ontkenning van eie behoeftes.

- **Geestelike verwonding**

Die Bybelse getuienis is dat godsdiens as verskynsel die kontak tussen God as Gees en die mens se gees aandui met betrekking tot die mens se gees en geestelike lewe by wyse van die aanbidding van God “in Gees en in Waarheid” volgens Johannes 4:23-24. Louw (2005:133-145) verduidelik die begrip ‘in Gees’ of ‘geestelikheid’ as wat die ontmoeting tussen God en mens konkreet impliseer en dit is wesenlik deel van die lewensproses self. Wie die mens is word kenbaar in hoe hy/sy elke dag leef: As geestelik-volwasse mens wat elke dag na homself kan omsien sowel as na ander mense wat onder sy geestelike sorg geplaas word. Na aanleiding van die nagaan van verskeie voordeboeke van die verskillende terme wat verband hou met gees om ons behulpsaam te wees om geestelike verwonding te kan verstaan en interpreteer kom ons tot die gevolgtrekking dat *die menslike gees die dimensie van die nie stoflike menslike bestaan definieer wat in direkte verband staan met ‘n mens se godsdienstige oriëntasie*. So word die verband gelê enersyds tussen geestelike volwassenheid en geestelike gesonde godsdiens en andersyds tussen geestelike verwonding en toksiese godsdiens.

In die begeleiding van slagoffers van geestelike verwonding moet daar gevolglik rekening gehou word met die persoon in hul totaliteit van liggaam, gees en siel (emosies). Daar moet ook deeglik rekening gehou word met die noue wisselwerking tussen hierdie onderskeie dimensies sowel as die sosiale dimensie van onaangename herinnering aan gebeurlikhede vanuit die verlede – veral onaangename herinneringe aan godsdienstige ervarings. Belangrik in hierdie verband is die feit dat elke slagoffer ook ‘n persoonlike geestelike belewenis en godsdienstige interpretasie het ten opsigte van dit wat met hul gebeur het en dit moet ook in ag geneem word tydens die begeleidingsproses.

Geestelike verwonding kan volgens Hicks (1996:16) ‘n intrapersoonlike staat van ongemak, spanning, angs en vrese wees wat voortspruit vanuit herinneringe aan buitengewone, katastrofiese ervarings vanuit die verlede. In gevalle van onaangename herinnering aan gebeurlikhede in die kerklike lewe kan daar dus so ‘n geestelike wond ontstaan. Scazzero (2006:24) dui die volgende tien simptome aan van ‘n geestelik verwonde persoon waarvolgens geestelike verwonding identifiseer kan word naamlik:

- Misbruik van God vir eie gewin en eie belang.
- Emosionele onvolwassenheid.
- Toegewyd aan die verkeerde belange.
- Ontken die impak van die verlede op die hede.
- Lewe afsonderlik in die ‘kompartemente’ van enersyds gees en andersyds vlees.
- Dien die dinge van die Here en nie die Here van die dinge nie.
- Ontken en vergeestelik konflik.
- Ontken swakheid en sonde.
- ‘n Gebrek aan algemene grense.
- Veroordelend ten opsigte van ander se geestelike lewe.

In die lig van bovermelde aspekte kan die tipiese gevolge en eienskappe van geestelike verwonding, heel dikwels deur trauma, in ‘n sekere sin vanuit ‘n teologiese perspektief vergelyk word met:

- iemand wat nog nooit werklik ‘n ontmoeting met God gehad het nie;
- iemand wie se verhouding met God uiters vertroebel geraak het.

Geestelike verwonding impliseer dus dat die kern van die beradene se verhouding met God ernstig verwond geraak het. Enersyds sou die persoon self verantwoordelik wees vir die verwonding, andersyds sou hy/sy deel van ‘n toksies-godsdiensstige sisteem kan wees waar toksiese leierskap dan grootliks verantwoordelik is vir die skade. Tipiese kenmerke van onvolwasse en geestelik verwonde geestelike leiers wat aftakelende gedrag openbaar sou tipies die volgende kan wees:

- Hulle is leiers, maar self innerlik gebroke en daarom probeer hulle deurgaans om op ‘n ongesonde wyse te kompenseer vir hul eie pyn (vgl. DuPont, 2004:15).
- Hulle is self geestelik en/of emosioneel onvolwasse (vgl. DuPont, 2004:170).
- Hulle is skaamte-gebaseerde persone wat moeilik in staat is om ware liefde uit te leef deur opreg te kan gee en te kan ontvang (vgl. DuPont, 2004:171).
- Alhoewel hulle in leiersposisies verkeer, misbruik en buit hulle lidmate uit (vgl. Blue, 1993:107).

- Hulle is mede-afhanglike persone wat soms as ‘geestelike helde’ beskou word (vgl. Sloat, 1990:140).

- **Godsdienstige trauma**

Godsdienstige trauma as gevolg van die effek van toksiese godsdiens het volgens Henslin (2001:85-102) heel dikwels sy oorsprong by godsdienstige ouers wat die Bybel misbruik ten einde gesag, dissipline en straf af te dwing. As teenpool is daar ouers wat die Bybel glad nie gebruik in die opvoedingsproses nie met dan basies dieselfde uitkomste as misbruik wat vanuit ‘n regsoogpunt interpreer kan word as ‘roekeloze nalatigheid’. Verder is dit so dat kinders wat binne ‘n fundamentalistiese milieu opgroei, geneig is tot godsdienstige skaamte. In hierdie verband beskryf Henslin (2001:88) die kernprobleem van godsdienstige skaamte treffend soos volg:

Religious shame keeps many people from getting help for their problems and keeps them isolated from others, bearing terrible hurts and secrets in a self-imposed solitary confinement.

Die karakteristieke van godsdienstige skaamte as trauma is hoofsaaklik dat bykans alles gesien word deur die lens van verkeerd en sonde en in uiterste gevalle selfs van die duwel afkomstig – godsdiens word gevulglik verkeerdelik gebruik as hanteringsmeganisme. Bybelse uitgangspunte soos vergifnis en versoening as heilsfunksies figureer bykans nooit by hierdie persone nie en diepgaande terapie en berading is uiteindelik die enigste uitweg vir hulle. Vervolgens wys Henslin (2001:88-92) op die aftakelende effek van enersyds toksiese skaamte wat deur ander op ‘n persoon geprojekteer word, en andersyds die innerlike gevolge daarvan in so ‘n persoon se binneste:

External religious shame is experienced from outside of ourselves, when a person, group, or organization inflicts shaming upon us. Internal religious shame is a process that goes on within us, and has to do with messages and feelings we tell ourselves, dictating our reactions to life and others.

Heslin (2001:99) stel voor dat die proses van heling rakende die effek van toksiese godsdiens en godsdienstige trauma die beste kan realiseer deur enersyds

persoonlike begeleiding, en andersyds in te skakel by 'n groep wat 'n program gebaseerde beradings en/of fasiliterings proses volg (vgl. Die Twaalf Stappe van Anonieme Alkoholiste, 2012 – Bylaag K). 'n Seleksie van sodanige programme word in hierdie studie in hoofstuk 5 tydens die hantering van die vierde en strategiese taak van Osmer (2008:4) besoek met die oog op die skep van 'n voorgestelde eie model vir die pastorale begeleiding van die geestelik verwonde persoon.

- **Intergeneratiewe trauma**

Intergeneratiewe trauma kan volgens Carder (2011:69-82) ook bydra tot kwesbaarheid vir die effek van toksiese godsdiens. Dit hou onder ander verband met kinders wat binne 'n milieu van die onverwerkte familie trauma van hul ouers opgegroei het. In hierdie verband het navorsing aangetoon dat sulke kinders hulself in werklikheid binne 'n disfunksionele en siek gesinsisteem bevind het. Intergeneratiewe trauma word dan op hierdie wyse oorgedra aan kinders deur middel van die toksiese gedrag van die ouers. Uiteindelik word die onverwerkte trauma op hierdie wyse op onbewustelikevlak vanaf een generasie na die volgende voortgedra en kan dit nie altyd noodwendig deur plek of tyd gedefinieer word nie. Die impak van die emosionele verwonding en godsdienstige trauma van die ouers vanuit hul eie kinderjare word uiteraard hierby ingesluit (vgl. Du Toit, 2011).

Hierdie oordrag proses van onverwerkte trauma kan oor verskillende geslagte heen strek. Sulke kinders is ook geneig om meer te identifiseer met die traumatische verlede van hul ouers as met hul eie huidige situasie. Wanneer hulle oor hulle ouers praat, is dit asof hulle eintlik oor hulself en hul eie ervarings praat, so totaal is die vereenselwiging met hul ouers se pyn. Die gevolg van hierdie proses is dat sulke kinders se eie identiteit en ervarings uiteindelik verlore gaan en hul dus nooit as selfstandige en geestelik volwasse mense ontwikkel en tot hul eie reg kom nie. 'n Verhaal en 'n verlede soos hierdie sal sulke persone uiteraard kwesbaar maak vir die impak van toksiese godsdiens.

- **Dissosiatiewe gedrag**

Die anti-sosiale gedrag as gevolg van godsdienstige trauma by sommige kinders wat binne 'n toksies-godsdienstige milieu opgegroei het, sou kon neig tot 'n algemene weersin in godsdiens en ook die verwerping daarvan. Hierdie tipe reaksies sou

uiteindelik ook kon manifesteer in dissosiatiewe gedrag wat later kan oorgaan in aggressie en aktivisme. Draper (1996:129-145) hanteer die aspek van dissosiatiewe identiteitsversteurings binne die konteks van seksuele molestering binne die geslote familie en gesin. In kort kom dit neer op 'n gedragspatroon van isolasie na onverwerkte krisis en trauma en die slagoffer dan distansieer van die trauma en die oorsaak daarvan – dit sou ook netso kan voorkom ná geestelike verwonding jeens godsdiens as gevolg van toksiese godsdiens.

3.3.2 Karakteristieke van volwasse leierskap

Soos reeds aangedui hou verwonding as gevolg van toksiese godsdiens oor die algemeen verband met onvolwasse leierskap en verwonde leiers. Hierteenoor sou gestel kan word dat emosioneel en geestelik volwasse leierskap (vgl. Louw 2005:140) as 'n goeie teenvoeter kan dien vir geestelike verwonding (vgl. Blackaby, 2004 en 2001; Maxwell, 1993 en 2008). Richards (1987:66) duif in hierdie verband sewe faktore van volwasse leierskap aan en hiervolgens sou gesonde leierskap geëvalueer kan word. Richards argumenteer dat hierdie aspekte behulpsaam kan wees om gesonde gedrag en gedagtes by leiers te kan identifiseer en implementeer. Callahan (1987) het 'n leiersgids opgestel vir die opleiding van geestelik volwasse leiers om na aanleiding van die twaalf sleutels vir die effektiewe kerk langtermyn beplanning te kan doen.

Verhoudingsgrense is 'n kritiese faktor met betrekking tot volwasse leierskap asook wat betref handhawing van die nodige professionele afstand deur die berader. Cloud en Townsend (1992:108-134) se boek, *Boundaries*, kan as 'n gesaghebbende bron in hierdie verband beskou word en hulle hanteer in die vyfde hoofstuk *Tien wette van grense*, wat as 'n handige hulpmiddel gebruik kan word ten einde sinvolle grense met betrekking tot volwasse leierskap te kan identifiseer. Om tydens berading struktuur aan nuwe gedragspatrone te gee, kan een van die volgende vier riglyne ten opsigte van die daarstelling van grense oorweeg word, afhangende die betrokke situasie:

- Volledige breek en totale vermyding.
- Weerhouding vir 'n tydperk, normaalweg ten minste drie maande.
- Beperking van deelname en beperkte gesamentelike aktiwiteite.

- Vervang die verkeerde gedragspatrone met gesonde gedragspatrone.

In alle gevalle waar 'n persoon wegbrek vanuit 'n verslawing of toksiese verhouding word 'n volledige breek en totale vermyding aanbeveel en daarin moet die verwonde prosesmatig begelei word. Dit is egter krities noodsaaklik dat verkeerde gedragspatrone met gesonde gedragspatrone vervang moet word en dat toksiese sisteme vervang moet word met gesonde sisteme. Hiervoor is dikwels 'n volledige twaalf stappe terapeutiese program nodig soos hierdie studie dit ook ten slotte aanbeveel.

Die twaalf-stappe programme het hul oorsprong in die twaalf tradisies wat begin het in 1939 in die voorwoord van die eerste uitgawes van die *Big book of Alcoholic Anonymous*. In 1946 het die medestigter, Bill Wilson, die "Twaalf punte om ons toekoms te verseker" in die Alkoholiste Anoniem se *Grapevine* koerant publiseer en in 1953 publiseer hy die boek "Twaalf stappe en twaalf tradisies" (vgl. Anonieme Alkoholiste, 2012). Dié twaalf tradisies is vandag die beginsels wat Twaalf-stap Ondersteuningsgroepe gebruik as riglyn en handleiding vir hul terapeutiese programme en vir doeleindes van hierdie studie aangepas is vir godsdiens verslaafdes (Sien Bylaag K).

3.4 KARAKTERISTIEKE VAN DISFUNKSIONELE- TEENOOR FUNKSIONELE SISTEME

3.4.1 Inleiding

Hierdie studie veronderstel op grond van eie ervaring in die bediening van twee en dertig jaar dat sommige Christelike gesinne en geloofsgemeenskappe ten minste tot 'n mate disfunkioneel van aard is of toksies-godsdienstige gedragspatrone (en soms selfs tot 'n mate kultiese gedragspatrone) vertoon. Coetzer (2020:36) argumenteer dat dit belangrik is om insig te verkry ten opsigte van reëls en gebruikte binne disfunkionele en skaamte gebaseerde sisteme. Hiermee saam moet individue se volledige verhale, wat insluit emosionele tydlyne en traumageskiedenis, verkry word, aangesien die problematiek rakende geestelike en emosionele verwonding in tale gevalle reeds vroeg in hul lewe 'n aanvang geneem het.

Sou persone wat reeds vir jare lank 'n swaar lading van emosionele bagasie met hul saamdra dan betrokke raak by 'n toksies-godsdienstige disfunksiionele sisteem, kan so 'n toksiese milieu net verder bydra tot 'n komplisering van reeds bestaande trauma en verwonding. Wanneer die godsdienstige instansie dus toksies van aard is en 'n persoon word boonop getraumatiser deur dieselfde instansie en sy leierskap wat verantwoordelik is vir die persoon se geestelike versorging, kan die gevolge aftakelend en eventueel vernietigend wees.

3.4.2 Karakteristieke van disfunksiionele sisteme

Carder (2011:105-114) is van mening dat daar veral drie kernaspekte is van gesins- en kerklike sisteme waardeur hul tipiese identiteit bepaal word, ongeag reg of verkeerd. Hierdie drie aspekte hou verband met die model van funksionering wat die entiteit voorhou na buite, die wyse waarvolgens die entiteit na binne funksioneer en die rangorde van waardes en posisies wat die entiteit vestig vir al sy lede. Wanneer een of meer van hierdie kernaspekte op 'n verwrone wyse gevestig word, funksioneer die entiteit dus disfunksiioneel met katastrofiese gevolge vir die persoon self, vir ander lede en ook vir die sisteem. Een van die tragiese gevolge van emosionele en geestelike verwonding is dat so 'n verwonde persoon dikwels 'n soortgelyke verwonde persoon opsoek as huweliksmaat en as pastor – verder sal hulle neig om aansluiting te vind by dieselfde disfunksiionale kerklike sisteem as dié waarbinne hulle opgegroei het, hetsy wat gesin van oorsprong betref of die oorspronklike kerklike milieu. Op hierdie wyse word reeds bestaande disfunksiionale patronen net verder verstewig en gevestig.

Sloat (1990:155) toon aan dat elke gesin en kerklike sisteem volgens vasgestelde reëls funksioneer wat bepaal waarvolgens besluite geneem word en ook rigtinggewend is ten opsigte van gedragsreëls wat bepaal word vir die lede. Hierdie reëls kan óf funksioneel óf disfunksiioneel wees. Karakteristieke reëls van 'n disfunksiionale sisteem kan onder andere wees:

- Hou jou opinie vir jouself en praat soos ons praat (*don't talk – do say*)
- Vertrou niemand anders behalwe ons nie (*don't trust – do trust*).
- Onderdruk jou persoonlike emosies en bevorder ons beeld (*don't feel – do feel*).

- Moet niks begeer wat tot nadeel van ons is nie, maar streef na dit wat ons beeld en belang sal bevorder (*don't want – do want*).

Bykomend hiertoe kan ook die volgende tipiese kenmerke van 'n disfunkisionele sisteem vermeld word (vgl. Coetzer, 2020:36-37):

- Dodelike logika – gedrag word toenemend deur skaamte gebaseerde gedagtes en denke beheer.
- Dodelike lojaliteit – getrouwheid aan die sisteem ten alle koste word verwag, meer as aan God.
- Dodelike oorleweringe – tradisionele idees en wyses van gedrag word vanaf een geslag oorgedra na die volgende geslag.
- Dodelike kontrole – wanneer innerlike skaamte verblindend geraak het en die leier onder die indruk is dat hy/sy perfek en probleemvry is, lei dit maklik tot magsmisbruik en absolute kontrole (*control freek*).
- Dodelike liefde – skaamte gebaseerde mense is nie in staat om God se liefde te ken en uit te leef nie.

VanVonderen (1989:65) wys op die voorkoms van bloedskande binne sommige disfunkisionele gesinsisteme. Parallel hieraan sou vervolgens gewys kan word op die verskynsel van geestelike bloedskande binne geestelik disfunkisionele gesinne en kerklike strukture. Dit sal tipies impliseer dat die behoeftes en gevoelens van die lede nie ter sake is nie en dat hulle gebruik en misbruik word ten einde in die selfsugtige belang van die sisteem en die leierskap te voorsien.

Dit is verder ongelukkig so dat daar individue binne leierskap van kerklike strukture en sisteme funksioneer by wie daar 'n verskeidenheid van geestesongesonde tendense is en pastorale beraders behoort realisties te wees hieromtrent. In hierdie verband is die kenmerke van sekere tipe persoonlikhede wat gesonde sisteme en prosesse kan kaap of beheer en waaroor daar ook al vele populêre publikasies verskyn het en wat ook alombekend is (vgl. Draper, 1996:129-148; Maartens, 2002; Sheppard & Cleary, 2007:68-90; Caponigro & Johnson, 2012:3-44; Le Roux, 2017:2-15; Erikson, 2020:19-32). Die mees algemene probleem-persoonlikhede wat hierdie publikasies beklemtoon is diegene wat kenmerke vertoon van 'n narsis, psigopaat,

sosiopaat, dissosiatiewe gedrag, skisofrenie en bipolêre steurnisse. In alle gevalle waar die pastorale berader tydens berading ‘n persoonlikheids versteuring waarneem, behoort ‘n sielkundige en/of psigiater betrek te word.

Louw (2005:142-143) wys op vier godsdienstige patronne van geestelikheid wat hy klassifiseer as ‘spirituele patologie’ waardeur sekere ongesonde tendense manifesteer en wat ‘n aanduiding kan wees van ‘n moontlike disfunksionele sisteem. Met hierdie skema van vier patronne formuleer hy ‘n baie goeie raamwerk waarvolgens godsdienstige disfunksionele gedrag en sisteme gewoonlik manifesteer en interpreteer kan word. Hierdie vier patronne word vervolgens kortliks verduidelik:

- **Mistisisme**

Wanneer godsdienstige toewyding losgemaak word van discipline kan persone maklik ontvlug vanaf die basiese verantwoordelikhede, gebruikte en bakens van die godsdiens. Deur ‘n tipe van mistieke eenwording met die Godheid versmelt en vervaag die grense tussen God en mens en dit lei gewoonlik tot irrasionele gedagtes en gedrag. Die persoon sou uiteindelik gediagnoseer kan word met een of ander identiteits- en/of gemoedsversteuring, dikwels ook met transgeneratiewe en/of onverwerkte trauma ook bekend as posttraumatische spanningversteuring.

- **Masogisme**

Wanneer medelye losgemaak word van ‘n krities-verantwoordelike afstand en analitiese bepeinsing, kan die pyn en leiding van mense jou so oorweldig dat pyn en lyding gesien word as ‘n voorwaarde vir ‘n ken van God. Deur vervolgens oormatig by pyn en lyding betrokke te raak, wil die persoon in ‘n sekere sin ‘n soort ‘houvas’ op God en sy medemense kry. Sodanige gedrag dui op die manipulasie van die medemens en ook van God deur lyding en nood heen. Die persoon sou moontlik as ‘n masogis diagnostiseer kon word of as verslaafde aan ‘n slagoffermentaliteit. Hul gedrag sou verder kon ontaard in ‘n martelaarsmentaliteit met die interessante verwysings na sodanige persone as ‘martelgat’ en/of ‘smartvraat’ en so ‘n persoon verval maklik volledig in ‘n tipe selfbejammering- en slagoffermentaliteit.

- **Wettisme**

Wanneer dissipline in godsdiens losgemaak word van rationele toewyding kan dit maklik ontaard in 'n tipe van ekstreme pliggetrouheid, pligpleging en wettiese gehoorsaamheid. Godsdiens word dus 'n voorskriftelike pligtestaat soos volgens 'n resepteboek met 'n standaardroetine wat oor en oor herhaal word. Met hierdie perfeksionistiese gedrag is die persoon van mening dat hulle die guns en goedheid van God en die sisteem kan verwerf. So 'n persoon kan as wetties en perfeksionisties gediagnoseer word.

▪ **Asketisme**

Wanneer geestelike afsondering losgemaak word van medelye en sorg, kan die afgesonderdheid maklik aanleiding gee tot uiterste vertwyfeling wat dan weer ontrekking en selfvervreemding in die vorm van volledige asketisme tot gevolg het. Asketisme word dan 'n aanduiding dat op geestelike vlak die persoon misluk het en dat die lewe totaal sinloos is. Dit kan ook 'n aanduiding wees dat die persoon hoop opgegee het vir die lewe en hulself van die werklikheid ontrek. So 'n persoon sou dan as sinies en apaties gediagnoseer kon word met die klem op ontrekking en selfisolasie as deel van moontlike dissosiatiewe gedrag.

Aansluitend tot bovemelde vier godsdienstige patronen soos uitgewys deur Louw (2005:142-143) kan verder ook gewys word op die sporadiese tendens van ongesonde groepvorming binne kerke wat dikwels lei tot afskeidings en vestiging van kultiese groeperinge met patologiese neigings en dit is al meer aan die orde van die dag. Onverantwoordelike kontekstualisering van Bybelse literatuur deur geestelike leiers en geloofsgebaseerde bewegings vanweë verwrone interpretasies vanuit veral die apokaliptiese literatuur en tekste kan as 'n groot beweegrede hertoe aangedui word. Al hierdie vermelde faktore en tendense skep 'n toksiese klimaat vir wat bevorderlik is vir emosionele en geestelike verwonding.

Godsdienstige instellings en geestelike strukture het dikwels in die verlede misluk in hul pogings om interne konflik, spanning en sosiale krisisse te voorkom sowel as suksesvol te help ontlont. Volgens Susek (1999) is die oorsake van kerklike konflikte simptomaties van onderliggende ongesonde verhoudings binne die betrokke strukture en instellings en indien dit nie by sy wortel hanteer word nie lei dit eintlik tot geestelike verlamming. Susek toon ook aan dat probleme soos verdeeldheid,

spanning, konflik, verwonding van lidmate deur middel van godsdiens, godsdiens verslaving en toksiese godsdiens al meer aan die orde is. Die harde werklikheid is verder dat diegene wat verantwoordelik is vir die krisissituasie se bereidwilligheid om saam te werk en versoening en vergifnis na te streef deur mediasie of konflikbestuur in meeste gevalle 'n onwaarskynlikheid is.

3.4.3 Karakteristieke van funksionele sisteme

Van Rensburg (2005) bied die tien geboeie van Eksodus 20:1-17 aan as God se *reëls vir gelukkige families* en toon op sodanige wyse die karakteristieke aan vir 'n geestelik gesonde funksionele familie en ook kerklike sisteem (vgl. ook Heyns, 1976; Van Niekerk, 1970). Op soortgelyke wyse hanteer Hanekom (1984) die Nuwe Testamentiese perspektief op die tien Geboeie aan die hand van Matteus 5-7 wat bekend is as die *Bergrede* van Jesus. Louw (2015:549) wys op die twaalf tradisies of karakteristieke van die funksionele kerk met geestes gesonde leiers soos volg:

- Die Bybelse beginsels van kerk wees.
- Dit moet voortkom vanuit die kerk self.
- Die kerk self moet in staat wees om leraars voltyds in diens te stel.
- Die persoonlikheid, vaardigheid, gawes en passie van die kerklede en in die besonder van die leierskap, leraars en sendelinge moet ontgin en doelmatig effektief aangewend word.
- Verantwoordelikheid ten opsigte van beplanning en bestuur, veral ten opsigte van persoonlikheid en persoonlike roeping, opleiding, ontwikkeling, versorging, begeleiding en prestasiemeting spreek vanself.
- Koördinering en kontinuïteit moet verseker word.
- Navorsing moet gedoen word; met ander woorde, informasie moet ingesamel en op wetenskaplike wyse hanteer word.
- Gebed en geheiligde lewens deur die werking van die Gees moet sigbaar manifesteer.
- Die sosiale kontekste van die tyd en plek moet verstaan word en buigsaamheid en aanpasbaarheid van die plan hierby is noodsaaklik.
- 'n Eie visie vir projekte en uitreike (veral die bestuur daarvan) en sendingstrukture daarvoor behoort deur elke afsonderlike kerk beplan te word

met inagneming van die groter kerk en die eenheid van die kerk, en dus behoort vennootskappe aangegaan te word.

- Passievolle, verhoudingsgerigte bedieninge is noodsaaklik ("ministries of compassion")
- Vennootskappe, assosiasies en netwerke behoort gevestig te word en deurlopend in stand gehou te word.

Louw (2015:549-551) hou die karakteristieke van die gesonde kerklike sisteem as funksionele effektiewe bedieninge en/of modi van die praktiese teologie voor soos volg (Sien Bylae D):

- Sending	<i>Apostolé</i>
- Onderrig	<i>Didaché</i>
- Eiendomme, goedere en fondse	<i>Génésis</i>
- Erediens	<i>Proskunéo</i>
- Getuienis	<i>Marturía</i>
- Pastoraat	<i>Paráklesia</i>
- Verkondiging	<i>Kérugma</i>
- Administrasie	<i>Kubernésis</i>
- Gebed en Belydenis	<i>Déomai en eucharistía</i>
- Kerklike regering en leierskap	<i>Leitourgía</i>
- Diens	<i>Diakonía</i>
- Gemeenskap	<i>Koinonía</i>

Hierdie karakteristieke van die kerklike praktyk kan benut word as strategiese stappe vir gemeenteherstel en ook in die pastoraat en sal dus inkorporeer word tydens die formulering van 'n eie pastorale model in die laaste hoofstuk.

3.5 VERSLAWING EN VERWONDING TEENoor GEESTESGESONDHEID

3.5.1 Inleiding

Oorsake van verslawing en verwonding is legio en netso die onbeantwoorde vrae daaraan verbonde. Dit is ook netso van toepassing met betrekking tot geestelike verslawing en verwonding. Die waaromvraag wanneer 'n persoon deur 'n proses van

geestelike verwonding geraak is, is gewoonlik baie kompleks en inderdaad in diepte 'n vraag na die teologie van verwonding – in 'n sekere sin kom die teodisee-vraag hier te sprake (vgl. Louw, 1985:17-36). Jürgen Moltmann, die sistematiese teoloog wat die theologiese wêreld stormenderhand verower het met sy triologie van publikasies tussen 1960-1979, kan beskou word as die teoloog wat die teodisee-vraagstuk gedurende die moderne fase ten volle op die tafel geplaas het. Volgens Baukham (1995:71) was Moltmann se teologie egter 'n reaksie, en nie 'n oplossing nie, op die lyding van mense in die Duitse interneringskampe tydens die Tweede Wêreldoorlog. Daarom word sy teologie identifiseer as 'n monistiese kruisteologie.

Die teologie van verwonding het vervolgens deel van 'n voortdurende dialogiese proses in die sistematiese teologie geword en dit het inderdaad ook implikasies vir die praktiese-teologie en die pastoraat. Louw (1985:17-36) as praktiese teoloog en pastor beredeneer hierdie waaromvraag na lyding as die teodisee-vraagstuk op soek na sin temidde van lyding – dit vind plaas vanuit 'n theologiese invalshoek op vier terreine as identifikasieprobleem (1985:37-62), polarisasieprobleem (1985:63-81), triomfprobleem (1985:82-99) en verwerkingsprobleem (1985:100-132). Die waarde van Louw (1985:10) se navorsing vind ons veral in sy omskrywing van die akuutste vorm van lyding naamlik die *psigologiese dimensie* daarvan soos volg:

In 'n artikel in *Die Suid-Afrikaanse tydskrif vir wysbegeerte* bied Degenaar (1982:47-55) 'n filosofiese besinning oor pyn. Degenaar sê pyn is 'n psigologiese versteurdheid wat as simbool dien om 'n persoon te waarsku dat alles op psigiese vlak nie in orde is nie. Pyn en lyding kan dien as 'n simbool van diepe eensaamheid, angs, frustrasie, en psigiese disfunksie. Psigologiese pyn kan 'n middel wees om te sê dat 'n persoon in 'n krisis verkeer en hulp benodig – dit kan ook dien as 'n masker waaragter mense skuil om hul innerlike verskeurdheid en ontwigting te verberg.

Die problematiek van geestelike verwonding vra inderdaad die vraag enersyds na God se teenwoordigheid en/of andersyds afwesigheid ten tye van krisis en trauma. In die Bybel is dit Jesus Christus self wat ook hierdie vraag uitroep ten tye van sy sterwe volgens Matteus 27:46: "*My God, my God, waarom het U my verlaat?*" Yancey (1990:13) formuleer die lydensvraag soos volg: "*Where is God when it*

hurts?" In sy publikasie met hierdie selfde titel hanteer hy hierdie uiters sensitiewe en komplekse saak aan die hand van die volgende vier subvrae:

- Waarom is daar pyn?
- Is pyn 'n boodskap van God?
- Hoe reageer mense op pyn en hoe hanteer 'n mens jou pyn?
- Waarmee en hoe help God?

In hierdie verband wys Coetzer (2021:39) daarop dat talle persone dikwels vir jare lank besig is om antwoorde te soek op die waarom-vraag en hulle dit nooit kry nie. Dit is gewoonlik baie moeilik om antwoorde te vind op die waarom vrae omdat daar 'n oorweldigende lys van verliese en hartseer is wat enigets kan insluit, maar om uiteindelik sin en betekenis te vind, is egter wel moontlik. Coetzer (2021:39) wys daarop dat die waarom vraag dikwels die waarom-ek vraag word en baie uitdagend kan wees. In hierdie verband het Louw (2006) die waarom-ek vraag beredeneer aan die hand van die vraag, *waarom nie ek nie?* Deur hierdie vraag te stel, lei dit na die antwoord dat geen mens totaal en al ongeskonke deur hierdie lewe gaan nie. Coetzer (2021:40) argumenteer dat vanuit 'n pastorale hoek gesien kan ons uiteindelik slegs by die werklike betekenis van ons lewe arriveer en uiteindelik sin en betekenis vind wanneer ons absolut oortuig is van God se plan en doel met ons totale lewe, van begin tot einde.

Die metateorie van die lydingsvraagstuk wat geestelike verwonding insluit, handhaaf die feit dat die persoon se verhouding met God skeefgeloop of seergekry het en in die proses is daar gevvolglik 'n dialogiese soeke na antwoorde. Coetzer (2021:41-45) wys in hierdie verband op drie sake waarmee persone dikwels worstel na groot verlies waarna die berader kan oplet naamlik:

- Om God te speel
- Skuldgevoelens omdat jy oorleef het
- Alternatiewe opsies wat jy kon geneem het – die 'as ek maar' kwessies

Van Niekerk (1984 en 2008) maak besondere insiggewende insette met betrekking tot die tema van die bystaan van sterwendes en treurendes in sy publikasies met betrekking tot hierdie temas (vgl. ook in hierdie verband De Villiers, 1977, se hantering van die vraag: Wat dra my deur 'n krisis?).

Dobson (2001:9) stel dit dat wanneer God nie sin maak nie te midde van pyn en lyding, die mens moet vashou in die geloof aan God wat uitkoms en versoening bewerk. In alle gevalle behoort daar versoening plaas te vind tussen verwonde mense en God en ook tussen mense onder mekaar waar die een iets het teen die ander (vgl. Matt 5:23). Geestelike genesing impliseer immers dat die persoon se begrip van God en hul verhouding met God herstel moet word, met ander woorde versoening moet plaasvind met God en ook met die medemense wat moontlik geraak is (vgl. Rom 5:11). In die pastoraat van traumaberading sluit dit dus ook hulpverlening in aan die sekondêr getraumatiseerde persone.

Met betrekking tot geestesgesondheid is die uitgangspunt dat die Gees van God Lewe is en is ook die Gees van die lewe en gee lewe aan die mense en dit in oorvloed. Die Gees gee naas lewe ook 'n ingebore moraliteit en gewete aan die mense. Die Gees gee die wet en oortuig mense van die reg en verkeerd met betrekking tot die wet. Dit is die Gees in die mens in korrelasie met die mens se gees wat met God die Vader kommunikeer. Die Gees van God bewerk groei, vernuwing en herstel in die lewe van mense. Die Gees vul mense en lei hulle volgens die Woord (vgl. Jonker, 1983). Die teenwoordige werking van die Gees van God in die lewe van mense kan identifiseer word aan die hand van twaalf heilselemente wat ook gesien kan word as stappe in die proses van geestelike groei (vgl. König, 1983; Louw, 1999 – Bylaag C).

3.5.2 Karakteristieke van prosesse van verslawing en verwonding

By chemiese verslawing gaan dit onder andere om afhanklikheid van 'n gemoedsveranderende substans. Op soortgelyke wyse kan daar gemoedsveranderinge plaasvind binne disfunksionele sisteme en kan mense ook daaraan verslaaf raak. In hierdie verband is daar gevolglik verskeie parallelle tussen chemiese verslawing en godsdiensverslawing enersyds, en andersyds ook tussen 'n disfunksionele gesinsisteem en 'n disfunksionele kerklike sisteem. Teen hierdie agtergrond kan daar gevolglik na die afhanklikheid van geestelike gemoedsveranderinge verwys word as godsdiensverslawing. Na sodanige sisteem kan ook verwys word as 'n disfunksionele, aftakelende en/of toksiese sisteem (vgl. Johnson & VanVonderen, 1991:190).

Sloat (1990:14) wys op die groot ooreenkomste in die latere volwasse gedrag van enersyds kinders vanuit alkoholiese huise, en andersyds kinders vanuit disfunkionele Christelik-evangeliese huise. Met die term *evangelical* poog hy om klem te lê op ‘n streng, outhoulike en rigiede Christelike agtergrond (die bedoeling is dan ook nie dat dit noodwendig van toepassing is op alle kontekste waar die woord ‘*evangelies*’ ter sprake is nie). Sy bedoeling word verstaan as eerder ‘n verwysing na die fundamentalistiese interpretasie van ‘*evangelies*’ wat toksies van aard is. In talle *evangelies*-fundamentalistiese sisteme, huise en kerke, heers daar basies dieselfde emosionele atmosfeer van uiterste gemoedsverandering wat by geleentheid plaasvind, as wat die geval is in huise waarin daar chemiese afhanklikheid voorkom. Sloat (1990:15) kom tot die gevolgtrekking dat kinders wat opgegroei het binne ‘n alkoholiese huis in gelyke mate worstel as diegene wat opgegroei het binne ‘n disfunkionele Christelike huis – beide kategorieë is geneig om uiteindelik geestelik verwonde individue te skep met basies dieselfde karakteristieke en emosionele en geestelike worsteling later in hul lewe.

Verwonding kan ook ekstern veroorsaak word in gevalle waar ‘n persoon se verhouding met hul kerk of belangrike persone in hul kerk vertroebel geraak het en die slagoffer gevolglik emosioneel en geestelik verwond geraak het. Ongesonde sisteme, houdings en prosesse wat geestelike verwonding kan veroorsaak, is byvoorbeeld tipies die volgende (vgl. Sloat, 1990:14):

- Geestelike onvolwassenheid van mense.
- Emosionele onvolwassenheid van mense.
- Ongesonde geestelike en emosionele bande met mense.
- Intergeneratiewe traumabande vanuit die verlede.
- Identiteitsversteurings by leierskap en ander in posisies van gesag.

3.5.3 Karakteristieke van geestesgesondheid

Hindson, Ohlschlager en Clinton (2002:118-119) verduidelik geestesgesondheid opsommend aan die hand van verskeie theologiese motiewe in die pastoraat soos volg:

- Geestelike lewe begin by verlossing deur Christus en is nie ‘n eindpunt nie.

- Geestelikheid is 'n lewenslange geestelike vormings proses vanaf verlossing tot sterwe.
- Geestelike volwassenheid is 'n Bybelse begrip vir die menslike lewe onder beheer van die Gees van God.

Hindson, Ohlschlager en Clinton (2002:130-139) dui vervolgens ses geestelike dissiplines aan vir geestelike groei in die volwasse geestelike/christelike lewe naamlik aanbidding, gebed, Bybelstudie, stilwees en luister, belydenis (van sonde en geloof) en kerklike dienswerk. Richards (1987:66) dui sewe aspekte in belang van die geestelike lewe en geestesgesondheid aan naamlik identiteit, intimiteit, sondebeseft (belydenis en vergifnis), geloof en belydenis, mortaliteit, heiligeid en verbondverbintenis.

Tereg argumenteer Louw (2005:135-139) dat geesgesondheid nie die uitkoms van 'n gebeurtenis is nie, maar dat dit wesenlik deel is van die lewensproses self. Geestesgesondheid is so gesien dus 'n lewenslange beweging van 'n ontwikkelingsproses. Na hierdie proses soos MacArthur (2002) dit uiteensit en omskryf word verwys as *geestelike groei*. Hierdie proses van geestelike groei behels 'n deurlopende lewenslange voedings en opvoedings proses in effek op aldrie vlakke van menswees. Geestelike volwassenheid kom dan daarop neer dat die mens terwyl hy/sy homself voed hy/sy ook ander voed.

Om as geestesgesonde en volwasse mens te kan leef gee die Gees van God gawes aan die mens netsoos Hy lewe en vrug gee en dit in oorvloed. Gawes word gegee vir elke mens met die doel vir die persoonlike geestelike groei van die ontvanger, ook vir die geestelike groei van die geloofsgemeenskap en ook vir die geestelike groei van die mensdom in geheel. Elke ontvanger van gawes van die Gees behoort dit te ontdek, te ontwikkel en te gebruik. Die gawes wat die Gees gee word hoofsaaklik in vier Skrifgedeeltes weergegee en kan samevattend gesien word as nege oorhoofse gawes soos volg: barmhartigheid, hulpvaardigheid, vrygewigheid, bemoediging, administrasie/organisasie, evangelisasie, verkondiging/profesie, lering/onderrig en leierskap (vgl. Reeser, 2006:24). Die geestelik volwasse persoon maak erns met die ontwikkeling van sy gawes en die aanwending daarvan en in die besonder is dit van toepassing op geestelike leiers waar die manifestering van die gawes 'n aanduiding van hul geestelike volwassenheid en geestesgesondheid is.

Verskeie sielkundiges en pastorale terapeute (vgl. Awerbuck & Swart, 2014; Murphy & Davidshofer, 2001:1-66; Janson, 1989; Keech, 1985; Geldenhuys & Du Toit, 1975:15-35) wys op 'n aantal karakteristieke van geestesgesondheid wat geestelike en emosionele volwassenheid impliseer. Dit is van kritiese belang dat die pastorale berader persoonlik na hierdie kwaliteite sal streef ten einde in staat te wees om verwondes prosesmatig hierin te kan begelei. Hierdie kwaliteite sluit in die volgende:

- Geestesgesondheid wat uit die hoofkomponent van aanvaarding bestaan: aanvaarding van self, van medemense en van die sin van die lewe.
- Normale liggaamsbegeertes en vryheid om dit te beheer en te bevredig.
- Genoegsame selfkennis en selfwaardering.
- Voldoende lewensdoelwitte.
- 'n Redelike mate van harmonieuze gevoelslewe is aanwesig.
- Toereikende gevoelens van veiligheid.
- Toereikende kontak met die werklikheid.
- Toereikende selfkennis.
- Die vermoë om sonder te veel spanning aan die gewone eise van die lewe te voldoen.
- Die vermoë om te leer uit ondervinding.
- Die vermoë om te voldoen aan die vereistes van die groep.
- Die aanwesigheid van 'n voldoende mate van integrerende vermoë.
- Die aanwesigheid van 'n voldoende mate van spontaniteit en impuls beheer.
- In staat te wees om verskillende vermoëns spontaan te kan gebruik.
- Om gebonde te voel aan geestelike waardes asook die strewe om dit te eerbiedig en uit te leef.

Aansluitend hierby wys Coetzer (2020:39-45) op die volgende drie karakteristieke van gesonde geestelik volwasse gesinne:

- Die handhawing van gesonde interpersoonlike verhoudings.
- Die uitleef van gesonde geestelike oortuigings en waardes.
- Die handhawing van gesonde gebalanseerde interaksie.

Aansluitend hierby wys Louw (2015:548-549) op die grondslag van morele vereistes as karakteristieke vir gesonde geestelike leierskap soos ons dit in die Bybel en vroeë kerk vind, spesifieker in die eerste Timoteusbrief:

- ‘n Ouderling (*presbuteros*)
 - moet onberispelik wees en getrou aan sy vrou/man
 - moet sy/haar eie huisgesin goed kan beheer
 - moet in alle opsigte op waardige wyse gesag oor sy kinders kan uitoefen
 - moet die sorg vir die kerk van God op hom/haar neem
 - moet buite die Gemeente as ‘n goeie man/vrou bekend staan
 - moet nugter, verstandig, beskaaf en gasvry en bekwaam wees om te onderrig
- ‘n Diaken (*diakonos*)
 - moet ‘n man/vrou van goeie karakter wees
 - moet nie uit twee monde praat en op oneerlike winsbejag uit wees nie
 - moet in alle opregtheid aan die geopenbaarde waarheid van die geloof vashou
 - moet nugter en in alles betroubaar wees
 - moet nie skinder nie
 - moet aan sy vrou/haar man getrou wees
 - moet sy/haar kinders en sy/haar huisgesin goed beheer.
- ‘n Bedienaar van die Woord (*biskopos*)
 - Die ouderlinge wat leiding gee, dit is dié wat preek en onderrig gee, behoort dubbele erkenning te kry
 - ‘n Beskuldiging teen ‘n ouderling wat leiding gee, moet jy nie aanneem nie, tensy dit deur twee of drie getuies bevestig word
 - Hou vas aan hierdie voorskrifte voor God en voor Jesus Christus en die uitverkore engele sonder vooroordeel of partydigheid.

Vanuit die bespreking in hierdie hoofstuk sou ‘n aantal aanvullende merkers aangetoon kan word as belangrike komponente van ‘n pastorale model ter begeleiding van persone wat geestelik en emosioneel verwond geraak het binne die konteks van toksiese-godsdiensstige sisteme en families. Hierdie komponente sal vervolgens gekoördineerd geïntegreer word met die komponente vanuit die voorhawige hoofstuk. In die finale model sal die komponente van albei hierdie

hoofstukke saam met die komponente wat identifiseer word as merkers in die onderhawige twee hoofstukke wat hierop volg integreer word.

3.6 AANVULLENDE MERKERS VIR ‘N EIE PASTORAATMODEL

3.6.1 Die belang van praat en luister

Die eerste stap in die rigting van genesing en herstel begin gewoonlik met die gewilligheid by die verwonde om hul denke en innerlike keuses te verander (vgl. Arterburn & Stoop, 2016:132). Vir beradenes om hiermee gehelp te word sal daar gevvolglik ’n bereidwilligheid moet wees om te praat met ’n ervare berader wat hulle in hierdie opsig kan begelei. ’n Sterk innerlike drang wat die persoon dryf na kompulsiewe gedrag of totale opgee omrede alles hopeloos mag lyk, bemoeilik gewoonlik enige erkenning van die werklike probleem (vgl. Arterburn en Stoop, 2016:134). Dit is gevvolglik baie belangrik vir elke persoon om ’n wilskeuse te maak ten opsigte van genesing en ook verantwoordelikheid te aanvaar vir dit wat gebeur het in die verlede asook alle verkeerde besluite wat geneem is – so ’n stap help om deur alle vorme van ontkenning te breek wat gewoonlik deel van toksiese oorlewingsmeganismes is.

Deel van die keuse tot heling impliseer dus noodwendig die bereidwilligheid om te praat oor die verwonding. In hierdie opsig sal daar na die volgende drie vlakke van praat verwys kan word:

- *Erkenning van pyn:* Hier gaan dit oor selferkennung van die aanwesigheid van pyn, wat ten spyte van alle poginge, gebede, lees van boeke, erediens-bywoning, Bybelstudies, ens., steeds ’n harde werklikheid gebly het. Op hierdie vlak is die persoon basies eerlik ten opsigte van die harde realiteit ten opsigte van die aanwesigheid van hierdie emosionele pyn.
- *Volkome eerlikheid:* Hier gaan dit oor die bereidwilligheid om nie meer enige gebrokenheid, woede, hartseer, ongeloof of innerlike opstand te verberg of te probeer ontken nie.
- *’n Betroubare luisteraar:* Dit sou kon wees ’n vriend, ’n terapie groep, ’n predikant, berader of terapeut (vgl. Wright, 2011: 98-102).

Die volgende aspekte van menswees is verder in hierdie opsig van belang (vgl. Wright, 2011:31):

- Ouderdom moet in ag geneem word omdat verskillende ouerdomsgroepe verskillend hoor en reageer.
- As gevolg van 'n verskeidenheid van redes hoor en reageer mans en vroue nie dieselfde nie en dus behoort geslagtelikheid verreken te word.
- Die opleiding en agtergrond van beraders en terapeute kan verskil en dit lei dikwels na verskillende interpretasies.
- 'n Berader se eie verlede ten opsigte van onverwerkte pyn en trauma asook 'n groot werkslas kan sy/haar vlak van begrip en empatie beïnvloed.
- Die berader se eie pessimisme of optimisme rakende sy/haar eie toekoms kan oorgeprojekteer word op die beradene se verwagtinge en doelwitte.
- Die berader se persoonlike gevoel teenoor die beradene asook die beradene se projeksies na die berader (die aspek van wedersydse oordrag speel ook 'n rol). Navorsing het byvoorbeeld aangetoon dat sommige beraders beleefd, oop en positief reageer tot beradenes by wie hulle aanklank vind maar geslote en negatief reageer teenoor diegene wat 'n negatiewe gevoel by hulle wek.
- Huidige emosionele en fisiese gevoelens van die berader kan 'n groot invloed op die interaksie met die beradene uitoefen. 'n Berader wat byvoorbeeld fisies moeg of siek voel, neig om meer die negatiewe te hoor teenoor 'n gelukkige en energieke berader wat eerder die positiewe sal hoor. Luister is gevvolglik 'n vaardigheid wat bemeester en toegepas moet word onder alle moontlike omstandighede.

3.6.2 Onverwerkte liggaamlike trauma

Binne enige toksies-emosionele milieu is die omstandighede uiteraard gunstig vir lyfstraf as fisiese besering, seksuele traumatisering en ook emosionele bloedskande om plaas te vind. Hierdie tipe verwonding, veral rakende seksualiteit, lê baie diep omrede hierdie wonde so dikwels toegedien word deur persone baie naby aan die slagoffer met wie die slagoffer bekend is, byvoorbeeld 'n familielid, iemand soos 'n vriend of 'n persoon binne 'n gesagsposisie. Een van die algemene gevolge van

seksuele misbruik is dat die slagoffer dan later as volwassene probleme ervaar om sekere grense te stel en selfs geneig is om die negatiewe patroon van seksuele mishandeling te herhaal (vgl. Arterburn & Stoop, 2016:38). Sekere faktore beïnvloed die intensiteit van die verwonding (Clinton *et al.*, 2005:275) en is van belang rakende die identifisering van die aard van die skade en behels:

- Hoe nou verwant die oortreder aan die slagoffer was.
- Die ouerdomsverskil tussen die oortreder en die slagoffer.
- Of dit betasting was en of penetrasie wel plaasgevind het.
- Oor hoe 'n lang tydperk die mishandeling geduur het.
- Was die deelname uitsluitlik passief of ook toenaderend.

3.6.3 Abnormale angs en vrese

Collins (2005:77) verwys na vrees en angs as 'die amptelike emosie', 'die basis van alle neuroses' en 'die mees deurdringende sielkundige fenomeen' van ons tyd. Van Niekerk (1983:9) benoem *angs* ons blywende begeleier. Daarom is die identifisering van angs en veral enige abnormale vrese tydens berading krities belangrik – die navorsing het ook uitgewys dat binne die tipiese toksies-godsdiestige milieu daar gewoonlik 'n verskeidenheid van sulke angstes en vrese aan die orde is (vgl. Van Niekerk, 1983:15).

Clinton, *et al.* (2005:168) toon aan dat angs gewoonlik die gevolg is van 'n samestelling van chemiese reaksies in die brein op 'n stimulus en dit lei weer tot vreesagtige en bekommende denke, swaarmoedigheid en 'n volhardende stres reaksie. Coetzer (2009:20-29) verwys daarna dat Satan by geleentheid ook die mens kan immobiliseer deur vrees, veral abnormale vrese wat gekoppel kan wees aan onverwerkte traumatiese ervarings. Abnormale vrese blokkeer dikwels genesing en kan uiteindelik akkumuleer in angs-aanvalle.

3.6.4 Verontregting: Onvergewensgesindheid en bitterheid

Gevoelens van verontregting is 'n subtiele aanslag van die Satan om onenigheid en verdeling te saai tussen mense met geestelike verwonding as gevolg daarvan. Verontregte persone bou skanse om hulself en funksioneer binne 'n self-bewaring, self-insluitende (*self-contained*) en self-soekende (*self-seeking*) lewenstyl. Dit kan

maklik aanleiding gee tot narsistiese gedrag (vgl. Le Roux, 2017:75-78). Hierdie oordrewe selfgerigte lewenstyl weerhou dikwels die mens daarvan om te erken dat hy/sy 'n probleem het terwyl enige daad van onreg sou kon lei tot 'n onvergewensgesindheid en 'n wortel van bitterheid. Persone ervaar dikwels bitterheid teenoor sekere ander persone terwyl die ander persoon meestal nie eens bewus daarvan is nie (vgl. Bennett, 2012:47).

Die hoeveelheid lewens wat deur onvergewensgesindheid vernietig word, is skokkend. Persone wat nie gewillig is om te vergewe nie, sluit hulself op in 'n tronk van negatiewe emosies en strompel deur die lewe eerder as om voluit en gelukkig te lewe. Onvergewensgesindheid rig gewoonlik ook meer skade aan die persoon self aan as aan die oortreder. Wat betref die begeleiding van diegene wat geestelik en emosioneel verwond geraak het as gevolg van betrokkenheid by toksies-godsdienstige groeperinge is dit gevolglik van kritiese belang dat die tema van bitterheid en vergifnis deurgewerk sal word en dus uiteraard dan ook 'n belangrike komponent sal uitmaak van 'n uiteindelike pastorale model. In die identifisering van aspekte wat hiermee verband hou, is die volgende riglyne belangrik (vgl. Meyer, 2012:3):

- Onvergewensgesindheid en bitterheid is gewoonlik die uitvloeisel van onregverdige behandeling of frustrasie.
- Al is dit so dat onvergewensgesindheid en bitterheid op verskillende wyses gedefinieer kan word, gaan dit oor die universele persepsie van onvergewensgesindheid as negatief en afbrekend.
- Onvergewensgesindheid vergiftig en is dus toksies.
- Onvergewensgesindheid neem wraak op die menslike liggaam deur 'n gedreineerde en swaarmoedige gevoel.
- Die emosionele tol van onvergewensgesindheid kan bydra tot kroniese pyn, hartkwale, kanker, hoë bloeddruk en ander fisiese probleme.
- Onvergewensgesindheid belemmer geestelike groei.

3.6.5 Geestelike verwonding

Die teologiese perspektief op geestelike verwonding word in Galasiërs 5:19-20 voorgehou as ‘praktyke van die sondige natuur’ en is algemeen bekend naamlik: *onseidelikheid, onreinheid, losbandigheid, afgodsdiens, towery, vyandskap, haat, naywer, woede, rusies, verdeeldheid, skeuring, afguns, dronkenskap, uitspattigheid, en al dergelike dinge*”. Die skrywer van die Galasiërsbrief is baie ernstig vermanend met betrekking tot die teenwoordigheid van hierdie dergelike gedrag in mense se lewens wanneer hy/sy in Galasiërs 5:21 skryf: “*Wie hom aan sulke dinge skuldig maak, sal nie die koninkryk van God as erfenis verkry nie*”. Binne konteks van hierdie studie reflekteer sodanige dergelike gedrag nie net alleen geestelike onvolwassenheid nie maar ook verkeerde gedrag, andersins sou dit selfs ook aangedui kon word as immorele en ook toksiese gedrag wat geestelik ernstige verwonding tot gevolg het.

Die teologiese perspektief daarteenoor met betrekking tot die vrug van die Gees as aanduiding van geestesgesondheid is volgens die metafoor in die Johannes Evangelie die wingerdstok in Johannes 15:1-8 waarin Christus as die wingerdstok en die mense as die lote metafories aangedui word. Die lote – mense – dra die vrug en hierdie vrug word in Galasiërs 5:22 aangedui as die vrug van die Gees. ‘n Negetal aspekte as die vrug van die Gees word genoem naamlik: *liefde, vrede, vreugde, geduld, vriendelikheid, goedhartigheid, getrouwheid, nederigheid, selfbeheersing*. Die skrywer van die Galasiërsbrief verduidelik dit in Galasiërs 5:25 soos volg: “*Ons lewe deur die Gees; laat die Gees nou ook ons gedrag bepaal*”. Menslike gedrag is hiervolgens die toonbeeld van die vrug van die Gees en is dus waar dit voorkom ‘n aanduiding van geestes gesondheid.

Volgens Levin (2008:17-18) is daar sekere aanduidings van geestelike verwonding wanneer tipiese merkers soos die volgende al meer sigbaar word in persone se alledaagse gedrag en algemene emosionele lewe:

- Angstigheid en paniek aanvalle selfs onder normale omstandighede.
- ‘n Gevoel van minderwaardigheid, wat ‘n uitvloeisel kan wees van gevoelens van waardeloosheid, minderwaardigheid of selfs die oortuiging van inherent sleg te wees.

- Kroniese depressie.
- Vermyding van mense, plekke en dinge wat verwant is aan die traumatiese gebeure – dit sal ook kan insluit die vermyding van onaangename emosies.
- Terugflitse, nagmerries en liggaamsgeheue rakende die traumatiese gebeure.
- Verskeie vorme van verslawing soos onder andere eetsteurings kan pogings wees om die negatiewe emosies te verwerk en/of te ontvlug.
- Slaapsteurings, probleme om aan die slaap te raak of om snags voldoende slaap in te kry.
- Onverwerkte emosionele verwonding en trauma kan 'n gevoel van doodsheid veroorsaak of 'n gevoel van losmaking (*detachment*) waartydens die persoon alleen en geïsoleerd voel.
- Daar kan gevoelens van dissosiasie wees wat die persoon binne sekere situasies laat voel asof hy/sy verwyderd staan en onbetrokken is, selfs tydens gesprekke.
- Uitermate versigtigheid, (*hypervigilance*) wat impliseer dat die persoon 'n konstante gevoel van onrus ervaar.
- Selfdood gedagtes en pogings tot selfdood.
- Onbeheerde woede.
- Selfpyniging deur byvoorbeeld self-sny of mutilasie.
- 'n Onbevoegdheid om konflik te hanteer.
- Onverklaarbare vrese vir mense, plekke of dinge.

3.6.6 Emosionele pyn

Emosionele pyn het 'n intense en direkte invloed op die mens se lewens- en wêreldbeskouing, gevoelens en verhoudings (vgl. Seamands, 2004:13). Sodanige emosionele pyn kan ook vir baie jare onderdruk en ontken word, alhoewel die effek daarvan duidelik sigbaar is in die betrokke persoon se daagliks funksionering. Die erns van emosionele pyn en die wonde wat hierdeur veroorsaak word, kan vergelyk word met 'n kankeragtige gewas omdat emosies gekodeer word in die biochemie van die brein en moeilik uitgekanselleer kan word.

Met aspekte soos hierdie in gedagte is dit gevvolglik belangrik dat 'n emosionele tydlyn (vgl. Diddy, 2020:6; Thorpe, 2009:56) asook trauma geskiedenis van beradenes saamgestel sal word ten einde belangrike emosionele reaksies en oorreaksies te kan identifiseer as pertinente merkers. In hierdie verband evalueer Arterburn & Stoop (2016:140, 141 &143) die beradene se benadering tot lewensgebeure aan die hand van vier konstante emosionele reaksies, naamlik vrees, woede, hartseer en skaamte. Persone met onverwerkte seer reageer byvoorbeeld dikwels met woede – hiermee saam neig hulle dan ook tot uiterste selfkritiek wat gefokus is op hul gedrag asook toksiese skaamte wat gefokus is op hul selfbeeld.

3.6.7 Groepstrauma: Diepgewortelde leuens, misbruiken en skaamte gebaseerde gedrag.

Daar is duidelik nie net een manier om trauma te analyseer nie en elke berader behoort op hoogte te wees van trauma teoretiese uitgangspunte met betrekking tot trauma analyses. Vandag bestaan daar 'n menige aantal trauma teorieë wat verskillende kategorieë onderskei. Garber (2013:421-428) byvoorbeeld onderskei tussen individuele trauma en kollektiewe trauma dimensies en albei behoort dus afsonderlik aangedui en hanter te word wanneer berading gedoen word. Volgens Becker, Dochhorn en Holt (2014) sou trauma kon voorkom in ten minste een of meer van vier kategorieë naamlik:

- individuele trauma;
- gebeurlikheidstrauma;
- groepstrauma;
- transgenerasie-traumabande.

Birnbaum (2008:533-546) beskryf onderskeidend van die ander dimensies van trauma die werklikheid van ophopende groepstrauma en transgenerasie-traumabande van Oud-Israel akkuraat soos volg:

Inspection of biblical texts reveals signs of collective post-traumatic reactions among the Israelites. It may also contain insights bearing upon social action aimed at preventing or coping with epidemics and

for overcoming psychological trauma of relevance to a modern positive community psychology.

Jeffrey Alexander (2012:1) brei uit met betrekking tot die aspek van groepstrauma en kom met 'n teorie vorendag soos volg:

Cultural trauma occurs when members of a social group feel they have been subject to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways. Social groups can, and often do, refuse to recognize the existence of others trauma, and because of their failure they cannot achieve a moral stance. By denying the reality of others suffering, people not only diffuse their own suffering on these others and also leaving them to suffer all alone.

Trauma volgens Du Rand (1992:291-301) in Bybelse terme staan binne 'n eskatologiese raamwerk direk in verband met 'n krisis wat die voortbestaan van 'n godsdienstige persoon/individu of godsdienstige groep mense ernstig bedreig. Diepgewortelde leuens en skaamtegebaseerde gedrag is dikwels die aanduiders van toksiese gedrag as nagevolg van groeps-/familie trauma en transgenerasie-traumabande.

3.6.8 Onverwerkte emosionele trauma: Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie

Berou en vergewensgesindheid wat verband hou met die moontlike aanwesigheid van bitterheid en onvergewensgesindheid kan dui op die noodsaaklikheid aan versoening en restitusie. Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie is dus vier belangrike konsepte vir insluiting in die voorgestelde pastorale model as onverwerkte trauma. Ware berou en vergifnis impliseer gewoonlik die bereidheid tot herstel van verhoudings en/of anders gestel versoening asook die herstel van die skade wat aan die ander aangerig is. Die benutting van Bybelse uitgangspunte van berou, vergewingsgesindheid, versoening en restitusie is gevvolglik van kardinale belang met betrekking tot heling en restourasie op die langtermyn (vgl.1 Joh. 1:5-2:11).

Volgens Louw (1999:467-488) gaan dit hier ten diepste oor skuldpastoraat wat behels skulderkenning en sondebesef en die belydenis daarvan met die oog op versoenings en restitusie. Restitusie handel oor geregtigheid en dit wat reg is voor God en hoe God graag wil hê dat die mens moet lewe deur te doen aan ander wat jy graag wil hê ander aan jou sal doen. Die uitgangspunt is dat indien moontlik die verwonde persoon se skade wat hy/sy gely het vergoed word.

3.6.9 Ongesonde emosionele en intergeneratiewe traumabande

Ongesonde emosionele bande ontstaan gewoonlik tussen twee persone met emosionele pyn by een of by altwee, waar beide in 'n noue verhouding tot mekaar staan, soms vir jare lank, en waar die een eintlik mettertyd die slagoffer is. Wanneer daar op 'n gereelde basis emosionele aftakeling, verwerping en vernedering plaasvind binne so 'n verhouding dan impliseer dit emosionele misbruik en in hierdie proses word ongesonde bande tussen hierdie twee persone gevestig wat later die helingsproses vir die slagoffer kan kompliseer (vgl. Jantz, 2009:11). Vanuit verskillende bronne haal Coetzer (2017:15) die volgende definisies aan van wat 'n traumaband impliseer:

- Traumabande is die kragtige emosionele konneksies tussen 'n slagoffer of 'n gevangene, en 'n viktimiseerde, wat al stewiger gevestig raak as gevolg van herhaalde traumatische gebeure.
- 'n Traumaband is 'n komplekse psigologiese kondisie waar die slagoffer binne 'n aftakelende (*abusive*) verhouding 'n intense gevoel van nabyheid, lojaliteit en affeksie sou kon beleef ten opsigte van die oortreder (*abuser*).
- Trauma binding impliseer 'n intense verbintenis aan iemand ten opsigte van wie hy/sy voel dat sy/haar oorlewing van afhanklik is. Dit kan sy/haar kinders se fisiese veiligheid, emosionele welstand, finansiële situasie, ensovoorts raak.

Bloot te oordeel na die inhoud van hierdie drie definisies is dit duidelik dat traumabande inderdaad 'n belangrike komponent sal wees ten opsigte van die betrokkenheid van slagoffers by toksies-godsdiensstige sisteme. Wat betref die identifisering van traumabande en ook die spesifieke area waar die skade plaasgevind het en wat gevolglik aanleiding gegee het tot die vestiging van 'n traumaband, gee Carnes (1997:xv-xvi), afgesien van 'n uitgebreide posttraumatische

spanningsindeks (vgl. Carnes, 1997:37; Bylaag E) die volgende riglyne as moontlike merkers vir die identifisering van sodanige traumabande:

- Is of was die persoon deel van 'n verhouding wat uitbuiting ingesluit het?
Uitbuiting kan onder andere deel wees van 'n egskeiding, 'n werksituasie, kindermishandeling of huishoudelike geweld.
- Uitbuiting volg gewoonlik 'n onlogiese patroon. Die slagoffer is bewus van die uitbuiting maar kan nie die verhouding beëindig nie en hy/sy is vasgevang binne hierdie toksiese verhouding.
- Offer hierdie persoon voortdurend sy/haar eie welsyn op in die hoop dat die oortreder tot ander insigte sal kom?
- Daar is voortdurende spanning binne die verhouding omrede die slagoffer wag op die volgende aanslag.
- Die slagoffer toon gewoonlik heelwat tipiese aanduidings van 'n rouproses, naamlik, skok, ongeloof oor die gebeure, vrees, teleurstelling, alleengelatenheid en hartseer.
- Die persoon sou 'n verdowing van denke (*mind numbing*) kon toon met betrekking tot sekere verhoudings in die verlede en ook die pyn gekoppel daaraan.
- Daar kan steeds 'n slaafse gehegtheid wees aan die uitbuiter of 'n onvermoë om los te breek vanuit die negatiewe herinneringe hieraan.
- Die patroon van die verhouding waarbinne die slagoffers hulself bevind of bevind het, dui dikwels op 'n afwisselende tendens ten opsigte van straf en beloning.
- Daar kan steeds 'n emosionele lojaliteit teenoor die destruktiewe persoon wees.

Ten einde die dieper wortels van traumabande te kan identifiseer, is dit nodig om die probleem reguit in die oë te kyk. Konfronteer die verskuilde herinneringe aan moontlike onreg en misbruik en vernederings met genadelose morele eerlikheid. Erken die verskuilde herinneringe aan jouself en teenoor iemand anders. Aanvaar verantwoordelikheid, al was jy die slagoffer, en ondersoek of jy moontlik toegelaat het dat haat of woede in jou binneste kon wortel skiet en bely dit. Die beste vertrekpunt om in te neem tot selfbemagtiging is om 'n naam te gee aan die gebeure

want dit bevestig die waarheid. Om aan iets 'n naam te gee impliseer ook om outoriteit daaroor te neem.

3.7 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL

In die vorige hoofstuk is 'n aantal merkers aangedui vir 'n voorlopige pastorale model wat nou weer hier aangedui en daarnaas uitgebrei word met 'n aantal merkers soos dit na vore gekom het in hierdie hoofstuk. Dit kan skematies soos volg voorgestel word:

DIE BESKRYWENDE TAAK	DIE INTERPRETERENDE TAAK
Die proses	Die belang van praat en luister
Fisieseherstel	Onverwerkte liggaamlike trauma
God en Godsdiensherstel	Abnormale angs en vrese
Herstel van persoonlike verhoudings	Verontregting: Onvergewensgesindheid en bitterheid
Geestelike en persoonlike geloofsherstel	Geestelike verwonding
Emosioneel-kognitieweherstel	Emosionele pyн
Kerkherstel	Groeistrauma: Diepgewortelde leuens en skaamtegebaseerde gedrag
Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings	Onverwerkte emosionele trauma: Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie
Toekomsherstel	Ongesonde emosionele en intergeneratiewe traumabande

3.8 SAMEVATTING

Die doel van hierdie hoofstuk is om perspektiewe te gee vanuit die aanverwante wetenskappe rakende emosionele en geestelike verwonding as gevolg van toksiese godsdiens. Eerstens was die fokus, soos in die inleiding uiteengesit, om binne die prakties-teologiese dissipline van die pastoraat aan die hand van Osmer (2008) se tweede taak – *die interpreterende taak* – die tersaaklike situasie met betrekking tot toksiese godsdiens te interpreteer. Om hierdie taak te kon uitvoer was dit nodig om spesifieke teorieë vanuit ander vakdissiplines en vakwetenskappe te oorweeg met betrekking tot geestelike en emosionele trauma en verwonding in die algemeen. Daar is vervolgens gepoog om 'n aantal parallelle te identifiseer met betrekking tot die tipiese situasie van verwonding binne toksies-godsdiestige groepe en op grond daarvan is 'n aantal merkers geïdentifiseer vir 'n voorlopige pastorale model. Dié merkers word naas die riglyne wat reeds in die vorige hoofstuk – *die beskrywende taak* – geïdentifiseer is, skematis aangebied as kontoere met die oog op die daarstelling van 'n eie pastorale model.

Tweedens is perspektiewe vanuit die aanverwante wetenskappe rakende geestelike verwonding aan die orde gestel. 'n Besonder belangrike perspektief vanuit die literatuurwetenskap was dat die woord 'trauma' ook wond kan betekenis en dat dit ook geestelike en emosionele verwonding kan insluit.

Vanuit die mediese wetenskap het geblyk dat geestelike en emosionele verwonding in effek ook 'n breinbesering kan impliseer en ook andersom naamlik dat 'n breinbesering weer aanleiding kan gee tot geestelike en emosionele verwonding. Verder het geblyk belangrik te wees vir die pastorale berader om 'n deeglike oorsig te verkry van die multidimensionele struktuur van traumageheue, naamlik dat dit in die brein en liggaam gestoor word vanwaar dit dan reaktief op repeterende en verwante gebeurtenisse en stimulasie kan reageer.

Vanuit die psigologie het onder andere die belangrikheid geblyk van die feit dat die mens as veelvoudige eenheidswese interaktief beskou en benader moet word. Ten einde suksesvolle uitkomste te verseker is dit noodsaaklik dat die mens holisties benader sal word in terme van die eenheid van liggaam, gees en siel en waar daar dan op geïntegreerde wyse gefokus word op alle tersaaklike psigologiese, mediese en pastorale perspektiewe.

Vanuit die sosiologie het geblyk die belangrikheid dat die berader sy eie teoretiese beskouing van toksiese godsdiens as aftakelende en disfunksiionele gedrag ook vanuit die sosiologie as hulpwetenskap sal verstaan. Tersaaklike aspekte in hierdie verband is in hierdie hoofstuk aan die orde gestel.

Vanuit die opvoedkunde het geblyk dat die wesenlike opvoedingstaak gefokus is op die ontwikkeling van emosionele volwassenheid. Hierdie opvoedingstaak behels die ontwikkeling van 'n breë spektrum van intelligensies wat deur middel van verskeie take gedoen moet word.

Die perspektief op die teologie as wetenskap het bevind dat die volledige theologiese spektrum van al die theologiese motiewe verhelderend en behulpsaam kan wees met betrekking tot die tema van hierdie studie. Daar is verder bevind dat die theologiese dissipline wat in besonder gefokus is op die onderhawige tema hoofsaaklik die Ekklesiologie is wat aspekte soos kerklike beleid, sisteme, leierskap en spesifieke groepe bestudeer veral in terme van funksionaliteit teenoor disfunksionaliteit en ook volwassenheid teenoor onvolwassenheid met betrekking tot leierskap en leidinggewing.

Derdens is daar gefokus op tipiese karakteristieke van volwasse leierskap teenoor onvolwasse leierskap. Hier is veral gesteun op bydraes vanuit die psigologie en sosiologie. Die bevindinge is geïntegreer binne 'n meta-teoretiese benadering wat dan ook van toepassing gemaak kan word op die pastoraat. Daar is bevind dat die karakteristieke van gesonde en toksiese leierskap veelvoudig en kompleks van aard is. In hierdie verband het dit byvoorbeeld geblyk dat verwonding deur toksiese leiers, wat ouers as geestelike opvoeders en leiers insluit, se toksiese gedrag ernstige trauma met gedragsprobleme tot gevolg kan hê.

Vierdens is karakteristieke van funksionele sisteme teenoor disfunksiionale sisteme onder die loep geneem en naasmekaar gestel. Die bevinding is dat disfunksiionale sisteme en toksiese leierskap met betrekking tot geestesgesondheid en geestelike volwassenheid vernietigend kan wees.

Vyfdens is die aandag gefokus op karakteristieke van verslawing en godsdienstige misbruik teenoor karakteristieke van geestesgesondheid en geestelike volwassenheid. Die tema van die lydings- of teodiseevraagstuk het ook inleidend as

problematiek aan die orde gekom. Die bevinding is dat geestelike volwassenheid en geestesgesondheid in direkte verband met mekaar staan en toksiese godsdiens en persoonlikheidsversteurings 'n paradoksale teenstrydigheid daarvan is.

Sesdens is klem gelê op 'n aantal merkers vanuit hierdie hoofstuk wat geïnkorporeer kan word binne 'n uiteindelike pastorale beradingsmodel ter begeleiding van beradenes nadat hulle weggebreek het vanuit 'n disfunksiionele godsdienssysteem. Die bevindinge in hierdie hoofstuk (interpreterende taak) sal ook weer saam met die resultate van die voorhawige hoofstuk twee (beskrywende taak) en hoofstuk vier normatiewe taak) geïntegreer word in hoofstuk vyf (pragmatische taak) binne 'n voorgestelde holistiese en multidissiplinêre model vir die pastorale begeleiding van diogene wat verwond geraak het as gevolg van toksiese godsdiens.

HOOFSTUK 4

SKRIFTUURLIKE PERSPEKTIEWE VIR NORMATIEWE RIGLYNE TYDENS BERADING

4.1 INLEIDING

Hierdie hoofstuk word hanteer aan die hand van die derde taak van die praktiese-teologiese model van Osmer (2008:4), naamlik die *normatiewe taak*. Osmer (2008) verduidelik die normatiewe taak deur daarop te wys dat hierdie derde taak gaan oor die identifisering van toepaslike Skrifgedeeltes en die volledige ontleding daarvan met die oog op praktiese toepassing (vgl. Osmer, 2008:129). In hierdie taak word volgens Osmer (2008:8-10) in die soek na die oplossing op twee velde gewerk wat geïntegreer word, naamlik:

- Firstly, bringing family systems theory of therapeutic psychology into dialogue with a theological perspective on law and gospel.
- Secondly, how to develop a normative theological perspective in ways appropriate to practical theology.

Volgens Osmer (2008:4) se verduideliking fokus die normatiewe taak dus enersyds op die situasie of die konteks van die tersaaklike tema of onderwerp, en andersyds fokus dit op die Skrif (teks). Op hierdie wyse vind 'n normatiewe gesprek tussen hierdie twee kontekste plaas. Osmer (2008:4) se rigtinggewende vraag in hierdie verband is: *Wat behoort hier te gebeur?* (vgl. De Klerk & De Wet, 2013:278; De Macedo, 2018:91).

Osmer (2008:170) ag dit gerade dat ander dissiplines enersyds ook benut word, maar andersyds nog steeds met die verstandhouding dat die normatiewe fase in die breë slegs verband hou met die Skrif. Daarmee saam moet die stem van die kerk – die Ekklesiologiese dissipline – deur die eeu met betrekking tot Bybelse perspektiewe op ander kontekste, ook verreken word. Dit skep die moontlikheid om naas die Skrif ook parallelle etiese beginsels vanuit ander lewensterreine neer te lê (vgl. De Macedo, 2018:14). Volgens Breed (2013:3) verander Skriftuurlike beginsels nooit nie – dit moet egter steeds verder in die teologie uitgewerk word om vas te stel

watter norme van toepassing is ten einde die verlangde of korrekte situasie (konteks) te interpreteer en te omskryf.

Dit behels dat die berader eerstens die krisis en effek van toksiese godsdiens vanuit die aanverwante wetenskappe sal beskryf en tweedens geïntegreerd tesame met die traumatische belewing van geestelike verwonding sal interpreteer. Daarna word Skriftuurlike perspektiewe as norm ontleed en toegepas deur die verwonde en die Skrif as't ware in gesprek met mekaar te laat tree soos in hierdie hoofstuk inderdaad gedoen word. Wat slagoffers van toksiese godsdiens betref, sal die normatiewe taak aspekte insluit soos onder andere die pastorale riglyne wat sal geld wanneer daar 'n proses van begeleiding met die verwonde en/of pleger van die verwonding gevolg sal word. Insigte, konsepte en vertrekpunte vanuit die Skrif, veral fundamentele theologiese motiewe, sal hier prominent figureer.

Die inhoud van hierdie hoofstuk sal veral gefokus wees op die eksegese en verklaring van 'n aantal tersaaklike Skrifgedeeltes met betrekking tot die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van die effek van toksiese godsdiens. Daar sal dus gepoog word om aan die hand van hierdie proses die situasie teologies te kan omskryf en te kan interpreteer met die oog op die identifisering van normatiewe theologiese merkers vir toepassing in 'n geïntegreerde beradingsmodel. Dit sal onder andere die volgende behels:

- Normatiewe perspektiewe met betrekking tot die **krisis** van toksiese godsdiens.
- Normatiewe perspektiewe met betrekking tot die hantering van geestelike **verwonding** as gevolg van toksiese godsdiens.
- Normatiewe Skriftuurlike perspektiewe met betrekking tot **heling**.
- Die belangrike plek en strategiese belang van **herstel** binne 'n beradings model.

Die eksegetiese werkswyse wat gevolg word, sal volgens die literêr-historiese metode van teks ontleiding as teoretiese uitgangspunt wees en wat toegepas sal word volgens 'n reformatories-eksegetiese benadering (vgl. Coetzee, 1990:17). Vertrekpunte ten opsigte van eksegetiese verkennings van die gekose Skrif

gedeeltes sal hoofsaaklik op die basiese vertrekpunte van die publikasies *Preekgeboorte* van De Klerk & Van Rensburg (2011) en ook *Focusing on the message* van Du Toit (2009:107-152) gebaseer wees. Albei hierdie bronne volg 'n twaalf-stap eksegetiese benadering wat soos volg daar uitsien:

1. Keuse van 'n paragraaf/perikoop

Die gekose paragraaf is 'n gedeelte van 'n hoofstuk in 'n boek wat 'n eenheid op sigself vorm en wat as eenheid 'n selfstandige boodskap in samehang met die volledige hoofstuk en boek dra.

2. Keuse van die teks, afbakening en indeling van die teks

Hierdie stap behels aspekte soos die eerste en verkennende lees, tekskritiek, woordverklaring, vertaling, afbakening en indeling. Kenmerkende woorde, grammatika en konstruksies en herhaling daarvan staan gewoonlik in verband met mekaar en dien as merkers om 'n paragraaf en teks te kan afbaken. Dit word ook gedoen deur onder ander die ontstaan- en redaksiegeskiedenis van die oorspronklike teks te bestudeer, die woorde te verklaar en te vertaal.

3. Sosio-historiese makro konteks van die paragraaf

Die geskiedkundige, sosiale, godsdienstige en politieke agtergrond as inleidingsvraagstukke kom hier aan die orde soos byvoorbeeld, wie is die skrywer, lesers en die datering van die geskrif, asook die godsdienstige keuses wat aan die lesers gestel word binne die konteks.

4. Literatuursoort van die teks en boek

Hierdie stap behels die vasstelling en ontleiding van die spesifieke literatuursoort. Die literatuurwetenskap tref 'n duidelike onderskeid tussen verskillende literatuursoorte en bepaal dat elke literatuursoort sy eie interpretasiereëls het. Dit is dus van kritiese belang dat die literatuursoort so akkuraat as moontlik identifiseer en ontleed word aan die hand van sy spesifieke reëls van interpretasie.

5. Ontleiding van die taalkundige aspekte

Taalkundige aspekte word hanteer hoofsaaklik aan die hand van woordeboeke op mikro- en makrovlak en ook so inklusief as moontlik en sluit in verklarende-, sintaktiese-, semantiese-, sinonieme-, theologiese- ensovoorts woordeboeke.

6. Kernvers/mikroteks

Die kernvers of mikroteks dien as die sentrale tema van die paragraaf wat die hoofgedagte of klimaktiese gedagte dra.

7. Sistematisering van gedagtes in die kernteks deur Skrif-met-Skrifvergelyking

Hierdie stap behels die vasstelling van wat moontlik aan die orde is oor dieselfde saak in ander Skriftuurplase. Verder is die fokus ook op die plek van die betrokke perikoop in die historiese verloop van die Bybelgeskrifte deur Skrif-met-Skrif sistematies te vergelyk.

8. Analisering

Wat die teks oor God verkondig, word by wyse van analyse ontleed.

9. Aktualisering

Wat die teks oor God se verlossing verkondig, word hier as die boodskap formuleer.

10. Kontekstualisering

Die boodskap en/of kommunikasie inhoud van die teks aan gespesifieerde hoorders in 'n spesifieke konteks word hier formuleer.

11. Integrering

Integrering van Skriftuurlike norme met die konteks van die verwonde persoon behels die formulering en kontekstualisering van die oorspronklike boodskap aan die oorspronklike lezers as boodskap vir die lezers/hoorders van vandag.

12. Konseptualisering

Hier gaan dit oor die toepassing van die normatiewe in 'n gespreksraamwerk van die eksegeet se eie tersaaklike teenwoordige konteks of situasie.

4.2 DIE KRISIS – TOKSIESE GODSDIENS

4.2.1 Paragraaf

Die gekose paragraaf vir ontleding is Matteus 5:17-31 (Sien Morris, 2020; France, 2007:113-124; Combrink, 1991:1-31; Combrink, 1980:81-84; Du Toit, 1980:32-47); Nielsen, 1978:103-125; Hendriksen, 1976:287-306).

4.2.2 Teks

Die Evangelie van Matteus kan soos volg onderverdeel word:

- Hoofstuk 1-2 – Die geboorte van Jesus.
- Hoofstuk 3-4 – Die voorbereiding van Jesus.
- Hoofstuk 5-13 – Die openbare prediking van Jesus.
- Hoofstuk 14-23 – Die lering van Jesus.
- Hoofstuk 24-25 – Die profetiese lering van Jesus.
- Hoofstuk 26-27 – Die lydensweg van Jesus.
- Hoofstuk 28 – Die opstanding en laaste opdragte van Jesus.

Die gekose passasie binne die gedeelte Matteus 5-13 is Matteus 5:17-32 met Matteus 5:19 as kernteksvers:

“Wie dan ook een van die geringste van hierdie gebooie ongeldig maak en die mense so leer, sal gering geag word in die koninkryk van die hemel. Wie die wet gehoorsaam en ander so leer, sal hoog geag word in die koninkryk van die hemel”.

4.2.3 Konteks

Die aanduiding is dat die vier kanonieke evangelies almal geskryf is aan die hand van vier onderskeie apostels van Jesus. Histories-krities oorweeg, kan aanvaar word dat die titels van die Evangelies voor die jaar 96 n.C. reeds toegevoeg was. Matteus word aangedui as geskryf aan die hand van die dissipel Matteus. Van vroeg af wys

die kerklike tradisie Matteus, die apostel en voormalige tollenaar, as die skrywer van die Evangelie aan. Hiervan getuig onder andere Ireneus, Pantenus, Origenes, Augustinus en Papias van Hierapolis wat die oudste getuienis in hierdie verband is en hierdie tradisie tot 'n baie groot mate na homself toe teruggevoer kan word.

Ongelukkig beskik ons nie oor Papias se werk self nie, maar Eusebius (vgl. Hist. Eccl. III 39:15, 16) ongeveer 135 n.C. haal aan uit vyf boeke van Papias met die titel "Verklaringe van uitsprake van die Here". Hiervolgens kan daar dus afgelei word dat daar wel 'n versameling van "uitsprake van Jesus" op skrif was in Semitiese vorm wat op die apostel Matteus teruggaan en wat 'n besondere plek in die Matteusevangelie inneem. Ofskoon Papias van 'n versameling uitsprake en/of van die Matteusevangelie as geheel gesproke het, het hy met 'n apologetiese motief geskryf en wou hy die lesers verseker van die betroubaarheid van die tradisie wat aan hulle oorgelewer is. Daarom beroep hy hom eintlik op die lewende stem van die Here (vgl. Hist. Eccl. III 39:4) soos dit nog in die mondelinge lewering ervaar was.

In die Matteusevangelie self tref ons egter geen aanduiding aan dat hierdie Evangelie daarop aanspraak maak om van enige spesifieke skrywer of ooggetuie afkomstig te wees nie. In Matteus 9:9 is daar wel sprake van die roeping van Matteus die tollenaar en uit die sinoptiese Skrif-met-Skrif vergelyking is dit duidelik dat die skrywer die naam Levi met Matteus vervang. Hieruit kan ons aflei dat dit dieselfde persoon was en is dit veelseggend dat die Matteusevangelie (10:13) die feit van sy tollenaarskap bevestig. In hierdie verband val dit op dat daar dikwels na Matteus 13:52 verwys word wat gesien kan word as 'n bedekte wyse na Matteus die tollenaar, maar eerder vertolk moet word as 'skrywer' of 'klerk' wat goedskiks Matteus as skrywer van die Evangelie kon wees.

Die inhoud van die Evangelies handel eksklusief oor die lewe en leringe van Jesus van Nasaret. Dit kom daarop neer dat die verhaaltyd van die Matteusevangelie (vgl. France, 2007:27-34; Hendriksen, 1976:92-97) die lewenstydperk van Jesus van Nasaret na raming ongeveer 4 n.C tot 39 n.C. dek. Die Matteusevangelie kon dus eers op skrif gestel gewees het ná 40 n.C. Volgens die inhoud van die profetiese lering van Jesus (Matt 24 en 25) kan afgelei word dat die opskrifstelling van die Evangelie gefinaliseer moes gewees het voor die eerste Romeins-Joodse oorlog

begin het (66 n.C.) en die val van die tempel (70 n.C.). Die vertelde tyd van die geskrewe verhaal sou dus gewees het gedurende 40-70 n.C. met die bedoelde verteltyd – tyd waartydens die oorspronklike lezers sou leef – tussen 70-96 n.C. Ignatius in 96 n.C. verwys na die Matteusevangelie en hiervolgens sou die volledige tydsbestek van die Evangelie as geskrif dus gedateer kan word 4-96 n.C (vgl. Combrink, 1980:76).

4.2.4 Literatuursoort

Wanneer die Matteusevangelie noukeurig gelees word, kom dit voor asof daar twee teenoorgestelde karakteriseringe van die skrywer aan die lig kom. Enersyds kom die skrywer voor as Joods-Christelike skrywer, andersyds as Christelik-Joodse skrywer. Dit kom enersyds neer op ‘n afwysing van die blywende geldigheid van die wet (Torah) deur die Christelik-Joodse groepering aan die eenkant, en andersyds ‘n dreigende re-judaïsering van die wet deur sommige van die Joods-Christelike groeperings aan die ander kant. Hierdie teenoorgesteldheid verduidelik die twee teenoorgestelde posisies van toksiese godsdienstigheid wat die skrywer in sy situasie uitwys. Die karakterisering van die skrywer en die stempel wat hy op die Evangelie gelaat het behoort gesien te word as die van ‘n Christelik-Joodse groepering wat ‘n universalistiese implikasie het vir beide die Jode sowel as die nie-Jode en ook vir buitestanders. Die konteks van die hoorders en/of eerste lezers van die Matteusevangelie is hoofsaaklik ontworrelde Christen-Jode wat geleef het tussen die jare 70 tot 135 n.C. wat staan teenoor die hoofstroom van die eksklusiewe Joodse Judaïsme en tog ook nie identifiseer met die losbandige anti-Judaïstiese sentimente nie. Met betrekking tot die konteks van die Christelik-Joodse lezers is daar by die skrywer ‘n sterk pastoraal-opvoedkundige fokus wat duidelik sigbaar is (vgl. Combrinck et al., 1980:68-78; Hendriksen 1976:97-99).

Die Matteusevangelie is bekend as ‘n volledige en uitgebreide Evangelie in verhaalvorm met ‘n onderwysende beklemtoning van materiaal wat spreek onder andere uit die bekende redevoerende leringe van Jesus wat dikwels volg direk na ‘n verhalende gedeelte. Besondere kenmerke van die Matteusevangelie kan soos volg saamgevat word (vgl. Combrink et al., 1980:65-67):

- ‘n Joodse Ou-Testamentiese agtergrond

- 'n Inklusiewe universaliteit
- Die eis om die wet na te kom
- Die koninkryk van God en Jesus as koning van die Jode
- Verhalende en onderwysende benadering
- Beklemtoning van die naderende einde
- Groepsvorming en belang deur die gebruik van die woord *ekklesia* soos dit voorkom in Matteus 16:18 en 18:17.

4.2.5 Taalkundige aspekte

Die Matteusevangelie kom voor as deeglike Griekse literêre komposisies met spesifieke karakteristieke (vgl. France, 2007:17-27; Combrink, *et all.*, 1980:67-68; Hendriksen, 1976:79-92). Matteus beskik oor 'n ryke woordeskat, naamlik 1691 verskillende woorde. Sekere woorde en uitdrukkinge wat in hierdie passasie voorkom is kenmerkend van die Matteusevangelie en dra diep theologiese betekenis. Dit sluit byvoorbeeld die volgende woorde in: *Vader*, *koninkryk van die hemele*, *wet*, *om reg te maak en/of reg te wees* en die woord *kerk* wat slegs in Matteus 16:18 en 18:17 voorkom. Hierdie woorde word deur Louw & Nida (1989) soos volg verklaar:

Vader wat in die hemel is – *patér* (Aramaic word: *abba*) – Louw & Nida (1989:190):

One's biological or adoptive male parent – as title for God, one who combines aspects of supernatural authority and care for his people. In order to identify the use of 'Father' as a title for God, it is possible to use 'Father in heaven'. Father as leader is one who is responsible for having guided another into faith or into a particular pattern of behaviour as 'leader in the faith or spiritual father'.

Koninkryk van die hemele – *basileía* – Louw & Nida (1989:44):

To rule as a king, with the implication of complete authority and the possibility of being able to pass on the right to rule to one's son or near kin. The meaning of this frase in the NT involves not a particular place

or special period of time but the fact of ruling. An expression as ‘to enter the kingdom of God’ thus does not refer to ‘going to heaven’ but should be understood as ‘accepting God’s rule’ or ‘welcoming God to rule over’.

Wet – *nόμος* – Louw & Nida (1989:169):

A formalized rule or set of rules prescribing what people must do. The difference between ‘law’ and ‘command’ is that a law is enforced by sanctions from a society, while a command carries only the sanctions of the individual who commands. When, however, for the people of God, the rules which they would follow and enforce, these became their laws.

Om reg te maak met en/of reg te wees – *dικαιόω* – Louw & Nida (1989:64):

To cause someone to be in a proper or right relation with someone else, the act of being declared righteous, forensic righteousness, to be related as one should be, he who is in a right relation with God with a focus upon God’s moral integrity.

Kerk – *ἐκκλησία* – Louw & Nida (1989:77):

This term was in common usage for several hundred years before the Christian era and was used to refer to an assembly of persons constituted by well defined membership. In general Greek usage, it was normally a socio-political entity based upon citizenship in a city-state when and where a group of citizens assembled for socio-political activities, an ‘assembly/gathering’. There is somewhat more focus upon the people being together as a legal assembly/ gathering. The word may be rendered in some languages as ‘a meeting of the people who belonged to that place’ or as ‘a meeting of the people who were inhabitants of that town or whose homes were in that town’. For the New Testament, however, it is important to understand the meaning as

'an assembly of God's people, the totality of congregations of Christians'.

4.2.6 Tema

Die ongeldigmaking van die wet *versus* die geldigmaking van die wet.

4.2.7 Sistematisering

Die onderwerp van hierdie passasie onder bespreking is die koninkryk van die hemel (vgl. Combrink, 1980:94-101) en die verband met die blywende geldigheid van die wet van God (vgl. Combrink, 1980:102-106). Die woord 'wet' kom vier keer voor in Matteus 5:17-20 en die woord 'gebooie' een keer en die begrip 'koninkryk van die hemel' drie keer. Hierdie twee begrippe, naamlik wet en koninkryk van die hemel, word vervolgens sistematies bestudeer, hoofsaaklik binne die konteks van die Matteusevangelie.

Eerstens word die 'koninkryk van die hemel' verbind met God en die identiteit van God as 'n Drie-Enige God en word dit alreeds as sodanig openbaar in Matteus 4:16-17:

"Jesus is toe gedoop en het dadelik daarna uit die water gekom. Meteens het die hemel bokant Hom oopgegaan en Hy het die Gees van God soos 'n duif sien neerdaal en op Hom kom. Daar was ook 'n stem uit die hemel wat gesê het: "Dit is my geliefde Seun, oor Hom verheug ek my".

Jesus word hier aangedui as die Seun van God en die Gees as die Gees van God. Die logiese gevolgtrekking is dus dat God as Vader in 'n triadiese verhouding staan met die Seun en die Gees (vgl. Combrink, 1991:4-6). In Matteus 4:1-11 word die triadiese werking van God verder openbaar wanneer Jesus deur die **Gees van God** die woestyn in gelei word om deur die duiwel versoek te word; die duiwel Jesus aanspreek as die **Seun van God** (vgl. Combrink, 1991:10-22) en Jesus antwoord met aanhalings uit die profete as die **Woord van God**:

“n Mens leef nie net van brood nie maar van elke woord wat uit die mond van God kom. Jy mag die Here jou God nie op die proef stel nie. Die Here jou God moet jy aanbid en Hom alleen dien”.

Daarna bring Jesus die triadiese werking van God in verband met die koninkryk van die hemel wanneer hy in die openbaar begin optree deur te sê:

“Bekeer julle, want die koninkryk van die hemel het naby gekom”.

Jesus het rondgegaan en die mense in hulle sinagoges geleer, die evangelie van die koninkryk verkondig, en elke soort siekte en kwaal onder die volk gesond gemaak. Groot meniges het Hom gevolg en toe Jesus die menigte mense sien het hy teen die berg opgegaan en sy dissipels het na Hom toe gekom en Hy het hulle geleer. Hy het gesê:

“Geseënd is dié wat weet hoe afhanglik hulle van God is, want aan hulle behoort die koninkryk van die hemel. ... Geseënd is die wat vervolg word omdat hulle doen wat reg is, want aan hulle behoort die koninkryk van die hemel”.

Jesus het met sy lering God bekendgestel as sy Vader sowel as die Vader van sy dissipels deur te sê:

“Laat julle lig so skyn voor die mense dat hulle julle goeie werke kan sien en julle Vader wat in die hemel is, verheerlik”. Ook leer Jesus hulle hoe om met God as hul Vader te kommunikeer: “As jy bid gaan na jou binnekamer toe en bid tot jou Vader, ons Vader wat in die hemel is, laat u Naam geheilig word, laat u koninkryk kom ... Beywer julle allereers vir die koninkryk van God en vir die wil van God, dan sal Hy julle ook al hierdie dinge gee. Nie elkeen wat vir My sê Here, Here, sal in die koninkryk van die hemel ingaan nie, maar net hy wat die wil doen van my Vader wat in die hemel is. Gaan weg van my af, julle wat die wet van God oortree”.

Jesus, met sy lering in die Matteusevangelie, vestig ‘n direkte verband van oorsaak en gevolg (kousaliteit/oorsaaklikheid) tussen die ‘koninkryk van die hemel’ en die

geldigheid van die ‘wet’. Volgens Matteus 5:19 is die wet die gebooie soos dit aan Moses en die volk van God gegee is in Eksodus 20:1-17 en Deuteronomium 5:6-21.

Wanneer Jesus vervolgens met sy redevoering as lering voortgaan, verwys hy in besonder na die sesde gebod (Matt 5:21-26): “*Jy mag nie moord pleeg nie*” en ook die sewende gebod (Matt 5:27-32) “*Jy mag nie egbreuk pleeg nie*”. Die geldigheid van ook hierdie twee gebooie in die lig van Matteus 5:19 en krities-verantwoordelike toepassing word vervolgens ontleed aan die hand van Jesus se redevoering in verband daarmee in Matteus 5:21-26 en Matteus 5:27-32 onderskeidelik. Die krities belangrike saak waaroor dit gaan en wat van toepassing is op die dissipels, is die oorvloedige geregtigheid en getrouwheid aan die wet, maar nie volgens die twee uiterstes van die Skrifgeleerde se wettisme aan die eenkant en die Fariseërs se oordrewe vroomheid aan die ander kant nie. Jesus wys albei ten sterkste af.

4.2.8 Analisering

Die belangrike begrippe wat deur middel van detail analisering vervolgens aandag verdien, is Vader, koninkryk, wet, geregtigheid en kerk (vgl. Brown, 1980; Kittel & Fredrich, 1983).

- Vader

Die paragraaf voorafgaande aan hierdie een onder bespreking sluif af met die woorde van Jesus in Matteus 5:16: “... *dat hulle julle goeie werke kan sien en julle Vader wat in die hemel is verheerlik*”. Die Godsbeeld wat Matteus die skrywer hier uitlig en beklemtoon, is dié van God as *Vader* (vgl. Brown, Volume 1, 1980:614-621; Kittel & Fredrich, Volume V, 1983:945-1014). Die naam, *Vader*, moet as ‘n baie spesiale benaming beskou word aangesien dit slegs in die woorde van Jesus tot sy *Vader*, sy dissipels en die skare voorkom en konsekwent so gebruik word in al vier Evangelies. Die Vadernaam is die predikaat van God wat die meeste voorkom in Matteus en tereg argumenteer Combrinck (1991:6) dat die aksent in hierdie evangelie vanaf God en Here na *Vader* verskuif. In sy onderrig aan die dissipels verwys Jesus 37 keer na *Vader*, 9 keer na *God*, en twee keer na *Here*. Dit gaan vir Jesus daaroor in sy lering dat dissipelskap gekenmerk word deur ‘n nuwe en vaderlike verhouding met God. Die slotsom is dus dat wanneer Jesus vir God aanspreek, kom die predikaat *Vader* meer voor as *God* en *Here*. Jesus se dissipels

word opgeroep om God as hulle Vader te verheerlik (5:16) en so volmaak te wees soos hulle hemelse Vader volmaak is (5:48).

Die belangrike rol wat God as vaderlike persoon in die Matteus evangelie speel, kom onder meer na vore in die wyse waarop die verskillende benaminge vir God gebruik word (vgl. Ladd, 1974:81-90). *God* (JAHWE) is die mees algemene naam wat konsekwent deur skrywers van die Bybel gebruik word as aanduiding van die persoon van God en hoofsaaklik is dit 'n aanduiding van God as Skepper. Dié Godsbenaming word veral ook gebruik met betrekking tot ander groeperinge van mense wat nie in 'n regte verhouding met God staan nie. *Here* (ELOHIM) word daarnaas ook gebruik as aanduiding van God, as die God van Israel wat Sy uitverkore volk is en met wie die Here in 'n verhouding staan. *Here* word by uitstek gebruik in verhouding met sy volk soos dit vanuit sestien van die agtien Ou Testamentiese sitate in Matteus duidelik blyk of byvoorbeeld ook in uitsprake van die Engel van die Here, of in 'n uitspraak van 'n profeet.

- Koninkryk

Dit is algemeen bekend dat die frase, *koninkryk van die hemel* (vgl. Brown, vol II, 1980:372-389; Kittel & Fredrich, vol I, 1983:564-593) kenmerkend aan die verkondiging en lering van Jesus is (vgl. Combrink, 1991:22-28; Ridderbos 1975:18-60; Jeremias, 1971:96) en dus ook van Matteus soos dit drie maal voorkom in die gekose paragraaf van Matteus 5:19-20. Afwisselend kom die frase, *koninkryk van God*, vier keer voor (12:28; 19:24; 21:31,43). Jeremias (1971:97) voer aan dat 'hemel' net 'n parafrase vir 'God' is en dié vervanging 'n baie laat parafrase is in die Joodse literatuur. Matteus gebruik die term, *koninkryk*, drie keer (13:41; 16:18; 20:21) in verband met Jesus as die Seun van die mens asof dit ook Jesus se koninkryk is, wat dit wel is. Hierdie gedagte impliseer en ontwikkel die begrip dat Jesus ook Koning oor die wêreld (13:38) en Regter (13:40v; 25:31,34,40) is. Die Jode het die koninkryk van God gesien in die teenswoordige tyd en ook in die toekomstige tyd en dat God in die toekoms die Koning van alle nasies sal wees.

In Hebreeus word die begrippe *malak* vir regeer of koningskap, *melek* vir 'n koning en/of 'n god en *malkut* vir ryk of koninkryk as aanduiding van regering, mag, gesag en ouoriteit, gebruik (vgl. Holladay 1971:198). Die Ou Testamentiese verstaan van

die koninkryk van God staan in kontras met aardse regerings en is 'n aanduiding van God se ryk en regering asoor die hele hemel en die hele aarde met die uitsluitlike karakter van geregtigheid, oordeel en straf. Dit was die siening van die hoofstroom Joodse groeperinge in die tyd van Jesus se optrede (Vgl. die Daniëlboek vir die kontras tussen wêrelmse koninkryke en God se koninkryk).

- Wet

Wat betref Jesus se lering aangaande die wet – *nomos* – (vgl. Brown, vol II, 1980:438-451; Kittel & Fredrich, vol II, 1983:174-178; 545-556; vol IV, 1022-1085) stel Jesus dit duidelik in hierdie paragraaf dat die wet geldig bly, maar gehoorsaamheid en getrouheid daaraan word geïntensifeer met die oog op die nabye komst van die koninkryk van die hemel (die eskatologiese motief). Die blywende geldigheid van die wet word deur Jesus en Matteus benadruk en gestel teenoor die dwaling van wetteloosheid, *anomia*.

Matteus voeg in sy Evangelie *nomos* in by 23:23, 22:36, 15:6 asook die formule *die wet en die profete* by 5:17, 7:12, 11:13, 22:40. Dié kombinasie van wet en profete gee 'n bepaalde profeties-eskatologiese dimensie aan die wet. Reeds in die Ou Testament het die profete die *torah* as't ware bevry van kultiese manipulasie, soos Matteus die wet nou wil bevry van re-judaïsering. Die profetiese beklemtoning van gehoorsaamheid en getrouheid aan die *torah* as geregtigheid word nou hier deur Jesus en Matteus gekontrasteer teen wetteloosheid. Die frase in 5:17 “*om hulle hulle volle betekenis te laat kry*”, duif op 'n eskatologiese vervulling van die Ou Testamentiese profesieë. In die eerste vers van hierdie paragraaf kry ons dus die element van die vervulling van die eskatologiese tydperk, maar ook van nuutheid in 'n kontinuïteit sowel as 'n toekomstigheid wat deur verse 18 en 19 bevestig word.

- Geregtigheid

Die woord geregtigheid (vgl. Brown, vol III, 1980:352-376; Kittel & Fredrich, vol II, 1983:192-210; 219-223) kom in Matteus sewe keer voor. In 3:15 en 21:32 staan dit in verband met Johannes die Doper en dan figureer dit nog vyf keer (5:6, 10, 20, en 6:1, 33). Die verstaan dat God Koning is en regeer deur sy wet en die getrouheid aan God se wet word deur Jesus asook Matteus gehandhaaf as geregtigheid, maar eskatologiese terme kom nou by. Die eskatologiese terme beteken dat die tyd van

verlossing van oorheersing en die herstel van die verhouding tussen God en mense van alle nasies nou ophande is, maar tog ook nog in die toekoms wel sal realiseer. Die komste (vgl. Ridderbos, 1975:61-81) van die koninkryk van die hemel gaan gepaard met geregtigheid, maar nou geregtigheid teenoor en vir alle mense.

Die interpretasie van geregtigheid word in 'n sekere sin weergegee met die term en begrip, koninkryk van die hemele, so asof dit dieselfde betekenis het. Geregtigheid so gesien, bevestig veral die geldigheid van die wet vir die volk van God, en nou vir die dissipels van Jesus, teenoor God, maar nou ook met betrekking tot die medemens en vir die medemens teenoor God. Die gedagte van die volle betekenis of oorvloedigheid dui dan aan dat geregtigheid met die *torah* as God se wet en gebooie in ooreenstemming is met die geregtigheid van die koninkryk van die hemele en dat dit God se wil en doel is met die mensdom.

- Kerk

Die Griekse term wat vir kerk gebruik word (vgl. Brown, vol 1, 1980:291-307; Kittel & Fredrich, vol III, 1983:501-536) was reeds 'n geruime tyd voor die vertaling van die Ou Testament en die skryf van die Nuwe Testament bekend as 'n algemene konsep wat verband gehou het met 'n vergadering of byeenkoms van burgers en/of inwoners van 'n spesifieke stad onder leiding van demokraties verkose verteenwoordigers. In hierdie verband word die Hebreeuse term *qahal* dan in die Griekse vertaling vertaal met *ekklesia* en dit verskyn ongeveer 'n 100 keer. In die Ou Testament dui die woord *qahal* die vergadering/byeenkoms aan van 'n regsraad (vgl. Deut 9:10; 23:3; Rigt 21:5, 8; Neh 8:2.17). In Matteus 16:18 maak Jesus hierdie term direk van toepassing op die toekomstige/eskatologiese vergaderings en byeenkomste van sy volgelinge onder leierskap en regering van sy dissipels. In Matteus 18:17 beklemtoon Jesus die krities belangrike plek en rol van die kerk as funksioneel geestelik volwasse en gesonde sisteem binne die passasie van 'sonde' en 'teregwysing' met betrekking tot die werklike pleger van sonde, die oortreder.

4.2.9 Aktualisering

In die lig van die onderwerp van die onderhawige studie word met betrekking tot Matteus 5:17-31, wat tot dusver in die voorafgaande bespreking aan die orde was, die fokus veral geplaas op die aspek van toksiese godsdiens en veral ook die

huidige aktualiteit daarvan. Die eerste aktuele aspek hou verband met die sesde gebod wat vermeld word in Matteus 5:21: “*Jy mag nie doodmaak nie*”. Die mensdom deur al die eeue beskou dit as ‘n baie ernstige verkeerde (sondige) daad om mense opsetlik dood te maak en indien jy skuldig bevind word, is jy strafbaar voor die regbank. Die erns van oortreding van hierdie gebod is nie ‘n geringe saak nie en dit is waarskynlik ook hoekom Jesus hierdie gebod eerste aanraak in sy toepassing. Jesus se invalshoek is die emosie van kwaad wees en woede wat dikwels die oorsprong is waarom een mens ‘n ander uitskel en dit dikwels aanleiding gee tot geweld en dood.

Soos reeds vermeld, is die aspek van geestelike verwonding ‘n belangrike komponent gekoppel aan die tema van hierdie studie en daar is reeds gewys op die ernstige aard hiervan. Geestelike verwonding kan gepleeg word op velerlei wyses en in Suid-Afrika is die *Wet op gesinsgeweld 116 van 1998* se definisie voortvloeiend vanuit hierdie gebod en in besonder van toepassing binne die konteks van hierdie studie. Die bewoording daarvan is soos volg: “Enige oorheersende of mishandelende gedrag wat insluit die aspekte van fisies, ekonomies, seksueel, verbaal, emosioneel, sielkundig, intimidasie, teistering, agtervolging, beskadiging van goedere, en betreding van privaatheid sonder toestemming.” In sy benadering fokus Jesus wel ook op die emotiewe aspekte asook die motiewe wat die wortel van minagting van God se wet is.

Die tweede aspek en gebod wat Jesus aktualiseer, is die sewende gebod in Matteus 5:27 “*Jy mag nie egbreuk pleeg nie*”. (vgl. Louw, 1986, se volledige dissertasie van hierdie onderwerp). Die definiëring van ‘huwelik’ (vgl. Louw, 1983; Janson, 1990) is eerstens belangrik en in sy gesprek soos vertolk in Matteus 19 definieér Jesus die huwelik beknop en kernagtig maar ook eenvoudig en volledig soos volg:

*“Die Skepper het die mens van die begin af man en vrou gemaak.
Daarom sal ‘n man sy pa en ma verlaat en saam met sy vrou lewe en
hulle twee sal een wees. Hulle is dus nie meer twee nie, maar een.
Wat God dan saamgevoeg het, mag ‘n mens nie skei nie.”*

Volgens Matteus 5:29-30 stel Jesus dat die geringste struikelblok wat die huweliksverhouding bedreig, verwyder moet word en/of dat die problematiese liggaamsdeel afgekap moet word. Egskeiding is nie ‘n geringe saak nie, net soos die aangaan van

‘n huwelik nie ‘n geringe saak is nie. Ook in hierdie geval is die emotiewe en eventueel die werklike motiewe onderliggend aan egbreuk vir Jesus die vertrekpunt en dit word beklemtoon deur die frase, *in sy hart*. Die geestelike en emosionele verwonding wat egskeiding mense aandoen, is volgens Jesus se definiëring van die huwelik en sy aktualisering daarvan, duidelik nie ‘n geringe saak nie. Die kerk wat dus die huwelik gering ag en egskeiding nalatig en/of wetties verkeerd hanteer, kan die verwonding wat deur egskeiding veroorsaak word net vererger en dit kan die kerksisteem so vergiftig dat dit toksies kan raak.

Dit is interessant en beslis ook nie toevallig dat Jesus in dieselfde hoofstuk daaropvolgend die saak van kindertjies en ook van die jongmens hanteer nie. Jongmense is regsaanspreeklike mense wat nog nie huis verlaat het nie en afhanklik is van hul ouers. Al hierdie verhoudings staan direk in verband met mekaar en ten opsigte van aldrie verhoudings – huwelik, kinders en jongmense – bring Jesus dit in verband met die koninkryk van die hemel en gebruik Hy in dieselfde frase *koninkryk van die hemel* en *koninkryk van God* binne die konteks van die verkryging van die ewige lewe en nakoming van al die wette. Vergelyk in hierdie verband ook Matteus 18:1-9 wat handel oor die belangrikheid van kinders in die koninkryk van die hemel.

4.2.10 Kontekstualisering

Die boodskap van Matteus 5:17-31 is dat die volle betekenis van die geboorie van God geldig is en getrou nagekom moet word. Met betrekking tot doodmaak, is die oordeel en straf van God die helse vuur. Met betrekking tot egskeiding is die oordeel en straf van God dat jou hele liggaam in die hel sal beland. Jesus bied egter die oplossing en genesing (remedie) aan. Met betrekking tot doodmaak, behoort voorkomend opgetree te word voordat doodmaak plaasvind en dit is om te gaan vrede maak met enige persoon wat iets teen jou mag hê. Dit is so belangrik dat Jesus sy dissipels oproep om selfs die bring van hul offer of bywoning van die godsdiensige byeenkoms uit te stel ten einde eers te gaan vrede maak. Met betrekking tot egskeiding behoort ook voorkomend opgetree te word voordat die eg verbreek word, deur eerstens jou eie hart te ondersoek en selfs dele van jou eie liggaam daarvoor te offer indien dit nodig sou wees om egskeiding te verhoed.

Die uiterste nagevolge van ernstige geestelike en emosionele verwonding van jouself en ook ander nabye familielede kan selfs met ‘n skeibrief nie verhoed word

nie. Geen kind word in ‘n geval van egskeiding van sy ouers nie verwond nie en die wonde aan ‘n kind van ‘n egskeiding deur sy ouers hou die groot gevaar in van ‘n traumaband wat enersyds invloed het op sy eie huwelik en andersyds deur die kind generatief oorgedra word op sy eie kinders. Die uitbreiding en kousaliteit by die vyfde gebod in Eksodus 20:12, “*Eer jou vader en jou moeder*” naamlik “*Dan sal jy lank bly woon in die land wat die Here jou God vir jou gee*”, bevestig hierdie argument en kan nie ligtelik opgeneem word nie.

4.2.11 Integrering

Vervolgens word Skriftuurlike norme en die konteks en sosiale sisteme van die verwonde nou integreer. Osmer (2008:4) se rigtinggewende vraag in hierdie verband is nou hier ter sake en is: *Wat behoort hier te gebeur?* (vgl. De Klerk & De Wet, 2013:278; De Macedo, 2018:91). In die soeke na die antwoord op hierdie vraag, volgens Osmer (2008:8-10), moet daar vervolgens gepoog word om die theologiese perspektief op die wet en die Evangelie van die koninkryk te integreer in die konteks van die persoon, sy/haar familie en kerklike sisteme. Die konteks van die verwonding is ‘n persoon en/of meerdere persone wat geestelik en emosioneel verwond is deur hetsy dood of egbreuk, ongeag of die persoon die pleger van die verwonding is of die slagoffer van die verwonding is.

Die krisis wat Jesus hier hanteer kom neer op liggaamlike, geestelike en emosionele verwonding deur woord en deur daad. Die verkeerde gedrag manifesteer volgens die sesde gebod deur geweld met die doel om ernstig te beseer en/of selfs te dood. Seksuele geweld en molestering word hierby ingesluit. By die sewende gebod, egskeiding, word ingesluit ernstige naamskending, *crimen iniura*, in terme van oneerlikheid, ontrouheid, valsheid, verwerping, onvermoë om by radikale lewensfases en veranderinge aan te pas, persoonlikheidsversteurings, om alle blaam op die ander persoon of iets anders te plaas, ontkenning en verontskuldiging. Indien dit ‘n gelowige persoon is, nieteenstaande of die persoon die werklike pleger of slagoffer is, is die integrering van die Skrif en Skriftuurlike norme uiteraard soveel te meer van kritiese belang – sou dit dan ook oor egskeiding gaan dan sal ‘n verantwoordelike theologiese inhoud tydens die hantering van egskeiding onontbeerlik wees.

Wanneer 'n voltydse kerklike werker geraak word, soos die leraar, dan behoort daar ook besondere aandag aan almal wat daardeur geraak word gebied te word. Opsetlike nalatigheid in hierdie verband binne kerkverband sou 'n aanduiding kan wees van 'n toksiese sisteem en omdat daar soveel oë op 'n leraar gerig is, is die skade daarom gewoonlik soveel te meer intens by almal rondom hom/haar.

4.2.12 Konzeptualisering

Die laaste eksegetiese stap behels 'n toepassing van die normatiewe perspektief binne 'n gespreksraamwerk vir die tersaaklike teenwoordige konteks of situasie van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens. Soos Jesus dit stel in die Matteus evangelie word die geregtigheid van God, alternatiewelik die koninkryk van die hemel, gedien deur die mens wanneer die wet van God getrou hooggeag word en konsekwent volhoubaar nagekom word. In die lig van bogenoemde ontleding behoort teologie se aspekte soos God as Vader, Seun en Gees, Bybelse kosmologie en antropologie, engelelogie en satanologie, soteriologie, eskatologie en ekklesiologie hanteer te word in 'n beradingsgesprek. Indien hierdie onderskeie aspekte in gesprek en begeleiding hanteer is, kan dit heling en vryheid fasiliteer. Op hierdie wyse kan die problematiek van toksiese godsdiens in die lig van die Skrif aan die orde gestel word met die oog op geregtigheid, belydenis van sonde, verlossing en herstel.

4.3 TRAUMA – GEESTELIKE VERWONDING

4.3.1 Paragraaf

In hierdie geval is die gekose paragraaf vir ontleding met die oog op die vasstelling van Skriftuurlike perspektiewe van geestelike verwonding, 1 Johannes 1:5-2:11 (vgl. MacArthur, 2007; Houlden, 1994:54-69; Du Rand, 1990:121-153; Stott 1983:69-88; Brown, 1982:191-281, Du Plessis, 1978:23-43).

4.3.2 Teks

Die mikroteks is 1 Johannes 1:8-2:2. Die woord 'sonde' kom in hierdie vyf verse agt keer voor, nadat dit in vers sewe as onderwerp van die volgende vyf verse aan die orde gestel is. Dit dien hier ook as uitstaande merker van die eenheid van hierdie

teks. Verder dien die konsep van God as lig teenoor duisternis as deurlopende tema tot verdere versterking van die eenheid van die Johannes Brief en ook in hierdie passasie in besonder.

4.3.3 Konteks

Navorsing dui daarop dat die datering van 'n geskrif as een aspek van die sosio-historiese konteks van die teks waarmee gewerk word 'n belangrike sleutel is vir die uiteindelike verstaan van die teks. Ten opsigte van die Johannes literatuur is Du Rand (1990:229) van oortuiging dat die doel nie is om met betrekking tot datering noodwendig 'n spesifieke kalenderdatum te probeer vind nie, maar eerder om 'n historiese tydvak te bepaal waarbinne die situasie van 'n geskrif se historiese eerste lesers gereflekteer word.

In hierdie verband blyk vanuit die sosio-historiese agtergrond dat doelbewuste vervolging van die navolgers van Jesus, wat toe al meer bekend geword het as Christene, losgebars het kort nadat Keiser Nero in 54 n.C. aan bewind gekom het. Na 'n verwoestende groot brand in Rome in die jaar 64 n.C. is die blaam daarvoor deur Keiser Nero op die Jode en veral die Christene as Joodse groepering geplaas en talle Joods-Christenvervolgings het voorgekom. Daar het toe kort daarna 'n Joodse opstand teen die Romeinse owerheid uitgebreek bekend as die Joods-Romeinse oorlog wat geduur vanaf 66 tot 70 n.C. Dit spreek vanself dat die oorlog teen die Jode ook oorlog sou wees teen die Christene wat tot op daardie stadium baie duidelik nog sterk Joodse wortels gehad het en omdat die eerste bekeerlinge natuurlik hoofsaaklik Jode was. Hierdie vervolgings het aangehou ten minste totdat Domitianus vermoor is in die jaar 96 n.C. Die oorlog met die Jode het egter aangehou tot in die jaar 135 n.C. en die Christene sou noodwendig, tot in daardie stadium net soos die Jode, voortdurend in die spervuur wees.

Die vasstelling van 'n moontlike datum vir die Johannes Brieve bly onseker, maar hang tog saam met dié van die Johannes Evangelie (vgl. Groenewald, 1980:1-20), Johannes Openbaring (vgl. Groenewald, 1980:13-28), en staan ook in direkte verband met ander Johannes geskrifte en die totstandkoming daarvan binne die ontwikkeling van die Johannes gemeenskap (vgl. Van der Watt, 1991:93-130). Indien Efese aanvaar word as die Johannes Evangelie se moontlike plek van

onstaan en die eiland Patmos naby die kus van Efese as die plek waar die Johannes Openbaring sy ontstaan gehad het, kan die sosio-historiese invloede en denkstrome van Efese op al die Johannes geskrifte van toepassing gemaak word.

In ooreenstemming met die algemene sosio-historiese situasie in die vroeë kerk veronderstel die Johannes Brieve dat die reeds bestaande Johannes gemeenskap van hoofsaaklik Efese reeds kon versprei en verdeel het in kleiner kerklike groeperinge, hoofsaaklik in Klein-Asië. Dit veronderstel 'n uitbreiding en verspreiding tot meerdere kleinere geloofsgemeenskappe en dat die Johannes Brieve gevolglik aan hulle gerig sou gewees het. Die onderskeiding hou heel moontlik verband met die geografiese verspreiding van die geadresseerde.

So gesien binne hierdie historiese konteks hang die ontstaan van die Johannes Brieve saam met dié van die Johannes Evangelie binne die ontwikkeling van die Johannes gemeenskap in Efese en Klein-Asië. Al drie Johannes Brieve reflektere inhoudelik ongeveer dieselfde fase in die geskiedenis van die Johannes gemeenskap. In hierdie selfde verband kan die sewe brieve aan die sewe kerke in Klein-Asië in Openbaring 2 en 3 ook betrek word. Die raakvlakke tussen die teenstanders en Kerintus in die Johannes Brieve, wat ook deur die tradisie aan die Efese omgewing verbind word, pas goed in by die keuse van plek vir die ontstaan van die Johannes Brieve, naamlik Efese.

Op grond van interne getuies van die Johannes Brieve kon dit nie geskryf gewees het vroeër as 85 n.C. nie en in die lig van die omstandighede van Johannes as die beweerde skrywer ook nie later as 110 n.C. nie. Die oorwig van getuienis dui op 'n datering van die finale redigering van al die Johannes geskrifte as groep op 'n datum nie later as 110 n.C. nie. Alles in ag genome is die Johannes Brieve waarskynlik geskryf ná die Evangelie en Openbaring met 'n moontlike datum van tussen 96 tot 110 n.C. Die bedoelde lesers is dan die Christengeloofsgemeenskappe in Klei-Asië.

Die ernstige aard van geestelike verwonding en trauma, vanweë die oorlog en vervolging deur die Romeinse owerheid as die pleger van die verwonding, kan inderdaad gedefinieer word as 'n toksiese omgewing vir die Christene om destyds in te moes leef. Hierdie uitgerekte langdurige verwonding deur 'n toksiese omgewing het verseker ook transgeneratiewe trauma tot gevolg gehad. Binne hierdie

lewenskonteks is die Eerste Johannes Brief gerig aan die kinders van God van die Johannes gemeenskappe.

4.3.4 Literatuursoort

Du Rand (1990:126) beskryf 1 Johannes op grond van die persoonlike pastorale vermanende aanslag daarvan, met inagneming van die bestaan van 'n moontlike Johannes gemeenskapsituasie, as 'n pastorale geskrif wat as geskrewe kommunikasie soos 'n brief gelees moet word, al sou die formele briefvorm ontbreek. Dit is egter duidelik dat die geskrif appéllerend tot die leser gerig is. Volgens die getuienis van die skrywer self is die geskrif meer van 'n pastoraal-lerende aard met die doel (5:13) om die lesers te verseker dat hulle die ewige lewe het; terwyl die begronding daarvan gevind word in die versoenende werk van die Seun van God en die leser se wetsgehoorsame gedrag as moreel regverdigbare reaksie daarop (vgl. Coetzee, 1990:201).

Hierdie geskrif kan ook dien ter verduideliking van 'n pastorale reaksie op bepaalde teologiese uitsprake in die Johannes Evangelie om onder andere binne die huidige konteks die bedreiging van die Antichrist en die vals profete onder die loep te bring. In hierdie verband is dit ook belangrik om die sentrale rol en funksie van die Antichrist en vals profeet in veral die Johannes Openbaring verhaal te verstaan en dus tydens die lees van die Johannes geskrifte in gedagte te hou. Die lesers kry die boodskap dat die identiteit van Jesus die Seun van God en die konkrete uitwerking van sy versoeningswerk, soos in die oorspronklike historiese Evangelie verhaal vertel is, nou in hulle morele optrede die beslissende en deurslaggewende momente is binne hul huidige situasie (vgl. Du Rand, 1990:126).

4.3.5 Taalkundige aspekte

Met betrekking tot die spesifieke literatuursoort van die Eerste Johannes Brief, veronderstel die skrywer dat die leser die historiese verhaal agter die huidige pastorale vertelteks ken (vgl. Du Rand, 1990:126). Kennis van die Johannes Evangelie word dus voorveronderstel by die lesers. Die taalkundige ooreenkomste tussen die Johannes Evangelie en hierdie Eerste Johannes Brief is opvallend. Die mees kenmerkende taalkundige eienskap van die Johannes Evangelie is die polemiserende redeneerstyl wat sy opwagting maak in aldrie die Johannes Brieue

(vgl. Du Rand 1990:128). Die ooreenkoms tussen die twee geskrifte word hoofsaaklik gevind in woordeskat, styl, theologiese raamwerk en theologiese begrippe (vgl. Brown, 1982:757-759). Die taalgebruik en styl van die Evangelie bied groter helderheid en verstaanbare eenvoud as die Eerste Brief, wat dus 'n vooraf kennis van die Evangelie vra en beklemtoon by die leser. Indien die Johannes Brieve dus gelees word teen die agtergrond van die Johannes Evangelie sal dit vir die leser groter begrip na vore bring (vgl. Du Rand, 1990:138).

Die vertelling is in die ek-styl wat daarop duï dat die outeur-verteller nie buite die vertelling staan nie en self ook die oorspronklike verhaal ken. Tussen die outeur-verteller en die lezers is 'n bepaalde kritiese-solidariteit wat tot uitdrukking kom in die aansporende en ook vermanende karakter van die geskrif. Kenmerkend van Johannes is verder ook die metaforiese personifisering van die Drie-Enige God deur die predikaat 'is' wat soos volg na vore kom: Jesus Christus die Seun van God die Vader **is** die woord en die lewe (1:1); God die Vader **is** lig (1:5); **is** liefde (4:8); die Gees **is** van God – wat ons die Gees gegee het (3:3); die Gees **is** van God afkomstig (4:1, 2, 3); die Gees **is** die getuie en die Gees **is** die waarheid (5:6).

4.3.6 Tema

Die tema van die passasie onder bespreking kan soos volg geformuleer word: *Ons het Jesus Christus die Regverdige – wat die versoening vir ons sonde is – as ons voorspraak by die Vader* (1 Johannes 2:1). Die sentrale tema van die geskrif as verdere verduideliking is duidelik die sekere wete van die ewige lewe deur die geloof in Jesus Christus die Seun van God, "... want as ons ons sondes bely, Hy is getrou en regverdig, Hy vergewe ons ons sondes, en reinig sy bloed ons van elke sonde en alle ongeregtigheid" (vgl. 1 Johannes 1:9).

4.3.7 Sistematisering

In die eerste Brief kry ons twee identiteitsbepalende beskrywings van wie God werklik is, naamlik 'God **is** lig' (1:5) en 'God **is** liefde' (4:8). Hierdie paragraaf (1:5) begin met die inleidende woorde: "*God is lig en daar is hoegenaamd geen duisternis in Hom nie*", en so word lig en duisternis kontrasterend teenoor mekaar gestel. So ook word die weg gebaan vir ander aspekte wat teenoor mekaar gestel word. Hierdie

karakteristieke aspekte van God word alreeds in Genesis 1:1-4 aan die orde gestel waar God aangedui word as die bron en skepper van lig terwyl die duisternis dit nie kon oorweldig nie. In die Evangelie (8:12 en 9:5) verklaar Jesus dat Hyself die lig vir die wêreld is (vgl. Groenewald, 1980:201). ‘Lig’ by Johannes staan vir alles wat God identifiseer, in besondere sin met betrekking tot God as Skepper en Voorsieder van lewe. Dat God die Vader, die Lewegewende en Versorger is, kom ook deurlopend voor in hierdie geskrif (vgl. 1:3; 2:1; 2:16, 22, 23; 24; 3:1; 4:14;5:1). Vergelykenderwys kom dit duidelik voor in die Johannes Evangelie dat God die Vader van Jesus Christus is (vgl. veral Johannes 17).

Dat God die Vader “lig en liefde” is, staan by Johannes vir alles wat eie aan God se wese en identiteit is en wat goed, reg en regverdig is terwyl dit ten nouste ook gekoppel word aan lewe en aan waarheid. Hierdie openbaringsfeit stel die mens voor die konkrete eis om te kies tussen waarheid en leuen. Die leuen impliseer duisternis, ongehoorsaamheid aan die gebooie, haat, sonde en die ontkenning dat Jesus die Christus is, dit wat deur die Antichris en die dwaalleer verkondig word. Die theologiese motief wat saam met ander theologiese motiewe spesifiek hier ter sprake kom, is die satanologie in terme van Satan se agente as vals leraars en die Antichris.

4.3.8 Analisering

Belangrike konsepte wat vervolgens geanaliseer word, is God, sonde, versoening en gehoorsaamheid aan die gebooie van God. In die Johannes geskrifte en teologie en meer spesifiek in die Johannes Briefe word God voorgestel as Vader, lig, liefde, Jesus Christus as die Seun van God en die Heilige Gees as getuie (vgl. Coetzee, 1988:210-218). In die drie Johannes Briefe word die naam ‘God’ 66 keer gebruik; die naam ‘Vader’ 16 keer; ‘die Waaragtige’ twee keer; die Seun meer as 40 keer; Seun van God/Vader 22 keer; Jesus Christus 15 keer en Jesus Christus as Woord (*Lógos*) een keer (1:1); sy woord (*lógos*) een keer (2:5); as Lewe een keer (1:1); as Regverdige een keer (2:1); as Voorspraak een keer (2:1); en Gees, Heilige Gees, Gees van God en Gees van die waarheid agt keer.

God as Vader word oorwegend gebruik in die Johannes geskrifte en teologie as aanduiding van die wesenseenheid en aard van die verhouding tussen God die Vader en God die Seun, waardeur die besondere en intieme liefdesband tussen

hulle ook aangedui word. Dit kom voor asof Johannes die Vadernaam reservere slegs vir die verhouding tussen Vader en Seun. In die Johannes geskrifte word Johannes 17, wat 'n gebed van Jesus is, in die besonder voorgehou as aanduiding van die besondere verhouding tussen God die Vader en sy Seun Jesus Christus (vgl. Louw 2015:405-409). Jesus gebruik hier die aanspreekvorm 'Vader' wat gesien moet word teen die Aramese agtergrond van die woord 'Abba' wat binne familieverband deur kinders gebruik is om hulle vader respektvol aan te spreek (vgl. Groenewald 1980:343-359).

Die volle titel van Jesus Christus word hier en meestal konsekwent deur Johannes gebruik as 'n tipe erkentenis en belydenis formule van sy identiteit en werksaamheid. Dit dui die feite aan dat Jesus Christus waarlik die Seun en dus gestuurde en getuie van God is; dat Hy gekom het om lewe en ewige lewe te gee aan die mensdom; dat Hy regverdig is en ook ons Voorspraak is; en dat Jesus Christus die versoening vir ons sondes is, maar ook vir dié van die hele wêreld.

In die voorafgaande inleidingsparagraaf het Johannes dit duidelik gestel dat God lig is en dat daar in Hom geen duisternis is nie. As die mens dus nie in die lig lewe nie maar in die duisternis, lieg die mens en handel hulle nie volgens die waarheid nie en dit is presies wat die woord sonde bedoel, naamlik om in duisternis te lewe. In hierdie paragraaf, binne die konteks van sonde wat die mens soos die nag kan oorval, word Jesus Christus voorgehou as regverdig en as ons voorspraak by die Vader. Sy bloed reinig ons van al ons sonde, Hy vergewe al ons sondes en Hy reinig ons van alle ongeregtigheid. Hy is ook die versoening vir al ons sondes en dit vra gevvolglik dat ons wel voortaan die gebooie van God sal gehoorsaam. In die volgende paragraaf verduidelik Johannes dan dat die gebooie van God nie nuut is nie, dit is die ou gebod wat nog geldig is, maar tog is dit ook 'n nuwe gebod omdat ons nou nie meer ons broer mag haat nie, maar nou liefhet. Vergelyk Johannes 1:33-35:

Ek gee julle 'n nuwe gebod: julle moet mekaar liefhê. Soos Ek julle liefhet, moet julle mekaar liefhê. As julle mekaar lief het, sal almal weet dat julle dissipels van My is.

4.3.9 Aktualisering

In die lig van die onderwerp van hierdie studie word in hierdie passasie vervolgens in besonder gefokus op die aspek van geestelike verwonding. Die betekenis van die begrip ‘verwonding’ hou in ’n sekere sin ook verband met die konsep van ‘sonde’. Hier word impliseer iemand het gesondig, met ander woorde die gebooie van God nie gehoorsaam nie, en in die proses vir God en iemand anders daardeur verwond. In die voorafgaande paragraaf het Johannes die kritiese belang van erkenning en belydenis van sonde beklemtoon. In hierdie paragraaf beklemtoon hy nou dat ongehoorsaamheid aan die gebooie ‘n mens tot leuenaar maak en dan is die waarheid nie in hom nie. Daar word ook beklemtoon dat Jesus Christus die regverdige ons voorspraak by die Vader is en as ons ons sonde bely, is Hy getrou en regverdig en vergewe nie net ons sondes nie maar reinig Hy ons van alle ongeregtigheid waarna Hy ook versoening met God en met ons broers bewerkstellig.

4.3.10 Kontekstualisering

Die kontekstualisering van die boodskap van hierdie paragraaf is dat die erkenning en belydenis van ons verwondheid as sonde, ongeag of ek die slagoffer of pleger van die verwonding is, die kritiese belangrike stap is om te neem alvorens ons by genesing en herstel kan uitkom. Indien nie, sal die verwonding ons aankleef omdat ons in die duisternis lewe en nie die werklikheid en waarheid van ons verwonding en/of van die plegers van die verwonding in die lig van God se liefde en gebooie kan of wil sien nie. Die gevolg is dat Jesus Christus as regverdige en voorspraak by die Vader ook nie vir ons kan intree by die Vader nie. Die krities belangrike stap vervolgens is om die Woord van God en God se gebooie te gehoorsaam, want daarvan weet ons dat ons Hom ken en vergifnis van ons sonde ontvang.

4.3.11 Integrering

Dit is vervolgens belangrik om Skriftuurlike norme en die aard van die verwonding te integreer. Die aard van die verwonding, en/of dan anders gestel die sonde soos dit in hierdie studie onder die loep geneem word, is die effek van toksiese godsdienst wat mense in die duisternis laat beland met die gevolg wie se verhouding met God en medemens dan vertroebel is. Die tersaaklike paragraaf stel dit ook duidelik dat ongehoorsaamheid aan die gebooie die oorsaak is van sonde en daarom moet die

sondaar die werklike gebod wat oortree is, identifiseer sowel as die werklike oortreder – met ander woorde, is jyself die oortreder of is jy die slagoffer van iemand anders se oortreding. Hierdie onderskeiding is van kritiese belang met betrekking tot vergifnis sodat dien ooreenkomsdig onderskei kan word tussen enersyds die belang van selfvergifnis vir enige aandadigheid aan sonde en andersyds die vergewing van die werklike pleger van verwonding deur die oortreder en/of skuldenaar.

Johannes gebruik binne hierdie konteks vervolgens die maatstawwe van liefde teenoor haat. As jy God ken, is jy in die lig, indien jy Hom nie ken nie, is jy in die duisternis. As Jy God ken, is God lief vir jou en jou broer en moet jy ook lief wees vir God en vir jou broer. Indien jy jou broer haat, ken jy nie vir God nie en leef jy in die duisternis en in sonde. Die enigste uitkoms is dus om jou sonde te erken en te bely teenoor God en jou broer. Die boodskap is dat as jy jou sonde bely, tree Jesus Christus vir jou in by die Vader en vergewe Hy jou sondes en versoen jou met God en jou broer.

4.3.12 Konseptualisering

Die laaste eksegetiese stap behels ‘n toepassing van die normatiewe aspek van belydenis van sonde in ‘n gespreksraamwerk vir die toepaslike konteks of situasie van geestelik verwonde persone deur toksiese godsdiens. Coetzee (1990:201 en 217) beredeneer die feit dat die homiletiese doel van 1 Johannes die liefde van God, die regverdige voorspraak of versoening van Jesus Christus en die ware getuienis van die Heilige Gees is. In hierdie paragraaf is die homiletiese doel die noodsaaklikheid van die belydenis van sonde, vergifnis van sonde, selfvergifnis en gehoorsaamheid aan die gebooie van God op ‘n nuwe wyse. Die theologiese motief wat hier ter sprake is, is die soteriologie en sal as motief in ‘n gespreksraamwerk volledig moet figureer en hanteer word. Die berader sal dus stap vir stap die persoon wat emosioneel en geestelik verwond geraak het as gevolg van toksiese godsdiens moet begelei in hierdie proses van verlossing en bevryding met belydenis, vergifnis, selfvergifnis en gehoorsaamheid as gevolg waarop restitusie noodwendig volg indien van toepassing.

4.4 HELING: AANBID GOD

4.4.1 Paragraaf

Die passasie wat hier aan die orde kom, is Openbaring 19:1-10. Volgens die onderverdeling van die boek Openbaring van Johannes val dit duidelik binne die verhalende gedeelte van Openbaring 6-19 as die groter eenheid. Die eenheid van hierdie paragraaf is merkbaar vanuit die volgende merkers: Prys die Here; aanbid God; die bruilof van die Lam.

4.4.2. Teks

Openbaring 19:10b. “*Aanbid God, want dit is Jesus wat die getuienis gelewer het, en dit is die Gees wat die profesie gegee het*”.

4.4.3 Konteks

Die makro konteks van hierdie passasie is die Nuwe Testament, Johannes geskrifte en die boek Openbaring (vgl. Louw, 2015, Barr, 2013; König, 2009; Du Rand, 2007; Morris, 2004; Beale, 1999; Coetzee, 1990; Groenewald, 1986; Swete, 1980; Mounce, 1979; Hendriksen, 1977). Die sewe briefboodskappe in Openbaring en die sosio-historiese agtergrond van Openbaring duï op konflikte met owerhede sowel as met sekere Joodse groeperinge. Die aanduidings is dat Openbaring geskryf sou gewees het tydens 'n fase van uiterste onderdrukking van die Jode en Christene soos gedurende die regering in die tyd van die Romeinse keiser Domitianus. Dit blyk onder andere uit die feit dat 'n tempel ter ere van Domitianus in Efese opgerig was en hyself sterk oortuig was dat die keiser god is en hy homself gevolelik as god beskou het. Dit word ook gestaaf deur die feit dat offers ook aan hom gewy is en hy as heer en god aangespreek moes word. Volgens Openbaring 1:9 is dit redelik duidelik dat die skrywer Johannes verban was na die eiland Patmos omdat hy die getuienis van Jesus verkondig het en dat dit waarskynlik gedurende Domitianus se regeertyd sou wees.

Die verwysings na die sewe koppe wat sewe berge is in Openbaring 17:9 en die tien horings wat 10 konings is in Openbaring 17:12, verwys waarskynlik in beide gevalle na Romeinse heersers (vgl. Du Rand, 2007:499-500). Die gebruik van die naam

Babilon vir Rome in 18:2 wat as interne getuienis dien, dui ook op 'n datering van die geskrif ná 70 n.C. Die tempel wat ter ere van keiser Domitianus aan die einde van sy regeringstyd in Efese opgerig is volgens Ireneüs se getuienis en die argeologiese bevindings daarvan dui op 'n laatste datering van 110 n.C. Die eksterne getuienis van Ireneus dat Openbaring aan die einde van keiser Domitianus se regeringstyd te dateer is, geniet dus die oorheersende steun.

Hierdie agtergrond gee aanduidings van 'n moontlike datering van die geskrif net soos die Evangelie van Johannes, ná 70 n.C. as vroegste moontlike datum (vgl. Du Rand, 1990:187-198). Die laatste moontlike datum is dat dit geskryf is kort na die regering van keiser Domitianus ná 95 n.C. met ander woorde in 96 n.C. Swete (1977:XCIX) argumenteer hierdie teorie soos volg:

Early Christian tradition is almost unanimous in assigning the Apocalypse to the last years of Domitian. Unable to see that the historical situation presupposed by the Apocalypse contradicts the testimony of Irenaeus which assigns the vision to the end of the reign of Domitian, a very few contemporary writers would argue against his conclusion.

Met betrekking tot die Openbaring aan Johannes argumenteer Du Rand (1990:199) dat die belangrikste faktore wat die sosio-historiese agtergrond gevorm het, afgesien van innerlike konflikte, verband gehou het met konflikte tussen die Joodse verbintenis en die Romeinse owerheid, plus dan die invloed van die heidense omgewing. Die Johannes Christendom het met al hierdie onderskeie partye in konflik gestaan. Volgens Openbaring is daar definitief 'n aanduiding van 'n omvattende sosiale krisis wat die lesers van Openbaring beleef het. Die belangrikste faktore was keiserverering, die kontras tussen rykdom en armoede, vervolging, verbanning en dan ook die verwoesting van Jerusalem, die stad en tempel van God. Bykomend hiertoe was daar dan ook binne hierdie konteks 'n eie politieke wil (hetself aktief of passief) waarin nakoming van God se gebooie en getuienislewering die vernaamste komponente was. Uit so 'n konfronterende situasie het daar gevvolglik 'n visie van hoop gegroeи dat God sal ingryp en die teenstanders sal oorwin en straf en daar 'n nuwe lewe en 'n nuwe stad en tempel deur God gevestig sou word. Dit is die

godsdiensige verlange van die verontregte, vervolgde en vervreemde groepe Christene in reaksie op die harde werklikhede van hul dag – hierdie dien inderdaad dan as die aanleidende oorsake waarom Johannes aan hulle skryf (vgl. Du Rand, 1990:206-207).

4.4.4 Literatuursoort

Vir die verstaan van Openbaring is die vasstelling van die literatuursoort van kardinale belang en in hierdie verband is dit ook belangrik om enige ander literatuur wat sou kon lig wêr te raadpleeg. Hier sou geskrifte van die Ou Testament soos die Wet, die Profete en die Wysheidsliteratuur byvoorbeeld ook in ag geneem kan word. Met in agneming van al die feite kan tereg gesê word dat die literêre genre van Openbaring uniek en enig in sy soort is, veral weens die groot aantal metafore asook die Joodse simboliek wat kenmerkend is van die Joodse apokaliptiese literatuur. Openbaring word vervolgens getypeer as ‘n tipiese apokaliptiese geskrif.

Die eerstewoord van die boek in Openbaring 1:1 is ‘*apokalipsis*’ wat ‘n aanduiding is van ‘n spesifieke literatuursoort van daardie tyd met ‘n spesifieke boodskap vir die Joodse volk in krisis. Die teks self dui egter herhaaldelik aan dat die openbaring terselfdertyd ook ‘n profesie is (1:3, 19:10, 22:18-19). Johannes kry ook die opdrag om op te skryf dit wat hy sien en dit te stuur aan die kerke, soos ‘n brief – die groet wat deel is van die inleiding van die boek dra dan ook al die elemente van ‘n brief. Die verhaaltrant waarin die boek geskryf is, toon aan dat dit ‘n narratief is wat terselfdertyd histories en kontekstueel verbind is aan ‘n spesifieke agtergrond.

Die literatuursoort van Openbaring word deur sommige navorsers wat die skrywer hiervan insluit as apokaliptiese-eskatologie gesien. Du Rand (2007:21) definieer apokaliptiese-eskatologie as die fokus op God se oordeel en verlossing, wat nie bloot die vervulling van God se belofte in die geskiedenis is nie, maar spesifiek van buite die geskiedenis kom. Dit beteken dat God verlossing en herstel sal bring vanuit ‘n buitewêrelde ruimte. Die boodskap aan die lezers binne hulle omstandighede en konteks van uiterste krisis is dus duidelik: aanbid God en volhard daarin tot die einde toe totdat God die verlossing en herstel sal bring.

4.4.5 Taalkundige aspekte

Die teks is in Grieks geskryf en die skrywer se taalgebruik toon hellenistiese en ook semitiese beïnvloeding terwyl die Grieks ook nie volgens die klassieke idiomatiese Griekse styl geskryf is nie. Vermoedelik is bronre van Griekse sowel as Hebreeuse oorsprong gebruik terwyl die boek Daniël ook 'n belangrike rol in die verstaan van Openbaring vertolk. Die stryd wat byvoorbeeld in Daniël gewoed het teen die Siriese oorheersing word in Openbaring verplaas na die Romeinse oorheersing. Netso is by uitstek die ooreenkoms tussen van die visioene in Daniël en meer spesifiek die visioen van "die Seun van die mens" in Openbaring 1. Openbaring vertoon ook opvallende inhoudelike en woordelike ooreenkoms met Matteus 22-25 (vgl. Matteus 1:3 met 26:18). Opvallend is ook die gebruik van metafore en simboliek terwyl die eksegeet ook spesifiek die Oud-Israelitiese theologiese motiewe asook Joodse getalle simboliek deeglik sal moet verstaan en kan interpreteer om Openbaring kritisies-verantwoordelik te kan ontleed en interpreteer.

4.4.6 Tema

Die tema kan wees: die Gees wat die profesie gee, voer mense mee om God te aanbid en nooi mense met fyn, helder blink klere – die regverdige dade van die gelowiges – wat van die aarde af losgekoop is uit na die bruilofsmaal van die Lam.

4.4.7 Sistematisering

Die aspek wat besonder sterk beklemtoon word as onderwerp in hierdie passasie is die aanbidding van God. Louw en Nida (1989:211) beskryf die aksie van aanbidding soos volg: *proskuneo – to bow down, to express by attitude and possibly by position one's allegiance to and regard for deity*. Die woord 'aanbid' (vgl. Brown, vol III, 1980:544-552; Kittel & Fredrich, vol III, 1983:123-128; vol IV, 58-65; vol vi, 758-766) kom konsekwent voor in die Griekse vertaling van die Ou Testament en ook in die Nuwe Testament maar kom beperk voor in die Johannes Briefe. Die Johannes Evangelie hanteer die aspek van die aanbidding van God volledig in Johannes 4:19-26 en netso ook in die visioen in Openbaring 4:10-11. As gevolg van die laat datering van beide die Johannes Evangelie sowel as die Openbaringboek het daar 'n sigbare dieper dimensie van aanbidding na vore gekom en baie spesifiek ook ten

opsigte van die verbintenis tussen die Gees en die waarheid binne die konteks van aanbidding (vgl. 1 Joh. 2:20, 27; 3:24; 4:13; 5:6).

4.4.8 Analisering

In die Septuaginta word die Griekse term *προσκυνήσεις* gebruik vir aanbidding (vgl. Louw 2015:128-137). Die woord *προσκυνέω* (*προσ* + *κυνέω*) (vgl. Liddell & Scott, 1978:693) beteken oorspronklik “soen” in Afrikaans, as ‘n gebaar van eervolle respekteer en erkenning van die ander persoon se identiteit en goeie naam. In die Nuwe Testament beteken die woord *προσκυνέω* volgens Wigram (1978:350) in Engels ‘worship’, en in Afrikaans ‘aanbid’. In die Nuwe Testament kom die woord bykans 60 keer voor, waarvan ongeveer 20 keer in Openbaring. Telkens word die objek wat aanbid word ook aangedui. Vanuit die statistiese gegewens van die woord kan ‘n paar insiggewende afleidings gemaak word.

Kittel en Friedrich (1983:758-766) wys daarop dat die Hebreeuse woord en die Griekse woord ‘aanbid’ die betekenis het om laag te buig terwyl jy op jou knieë staan. Aanbidding vind volgens Du Rand (2007:38) plaas waar eer betoon word deur liggaamlik neer te buig en in die teenwoordigheid van die persoon aan wie die eer toekom, ‘n offer te bring aan die persoon en dit te verklaar. Om neer te buig is ‘n liggaamsposisie wat ingeneem word wanneer ‘n mens luister en gehoorsaam is aan dit wat gesê word. Die agtergrond van ware aanbidding soos God dit bedoel, word ook treffend verwoord in Deuteronomium 26 en spesifiek in 26:10. Dit gaan hier oor die teenwoordigheid van God, die hemel as die heilige woonplek van God, die vervulling van God se belofte van ‘n beloofde land, die bevel van God om volgens sy voorskrifte en bepalings te leef, die bring van offers volgens God se voorskrifte en dan ook ‘n persoonlike geloofsverklaring.

Die opvallendste en belangrikste in beide Openbaring 19:10 en 22:9 is sekerlik die twee aoristiese imperatiewe wat in beide gevalle direk voorafgegaan word deur twee aoristiese infinitiewe – dit gaan hier oor ‘n bevel aan Johannes en al sy lesers om God te aanbid en nie enige of enige iets of iemand anders nie. Die woordaksent wanneer God pertinent aangedui word as die Een wat aanbid word, in vergelyking met wanneer net na Hom of iets anders verwys word, is opvallend. Die vyandskap teen God, wat deur die dier en sy agente gesimboliseer word, is ook ewe opvallend. Die slotsom dat God aanbid moet word en dat hierdie opdrag ‘n rigtinggewende rol

vertolk in Openbaring mag nie misgekyk word nie. Dit gaan vir Johannes eertsens nie soseer oor die begrip ‘aanbid’ nie, maar meer eerder oor die verbintenisse tussen Jesus en die Gees en ook die profesie en getuienis as aanbiddingsgebeure.

Die diensaspek van aanbidding word bevestig deur die gebruik van die woord λατρεύω in Openbaring 7:15 (λατρεύουσιν: praesens indikatief aktief) en 22:3 (λατρεύσουσιν: futurum indikatief aktief) met die spesifieke betekenis en bedoeling om te aanbid deur diens te lewer of diens te lewer aan aanbidding. In beide hierdie gevalle word dit gebruik binne die konteks van die troon. Die futurum in 22:3 word gebruik in die lig van die eindeskatalogiese konsep van die nuwe skepping wat nog moet kom. Vir die missiologie sal dit impliseer dat dienslewering die intensie behoort te toon van aanbidding en dat dit altyd gefokus moet wees op die teenwoordigheid van God op sy troon en dat alles slegs gaan oor die verheerliking van God wat die doen van openbare goeie werke insluit (vgl. Louw 2015:145-148).

4.4.9 Aktualisering

Die uitdruklike trinitariese karakter en triadiese werking of werkrelasie van die Goddelike persone in Openbaring 19:10 is opvallend. Die Godgefundeerdheid van hierdie teks word in die twee visioene van Openbaring 4 en 5 volledig verduidelik (vgl. Louw, 2015:543). Die Vader is die Een op die troon in die hemel (5:2); die Seun van God Jesus Christus staan voor die troon soos ‘n Lam, die Een wat geslag was; die Gees van God voor die troon brand soos sewe vuurvlamme en is ook die sewe oë van die Lam. Rondom die troon is daar ook ‘n reënboog; vier en twintig ouderlinge op hulle trone; vier lewende wesens, ‘n menigte engele; mense uit elke volk, stam, taal en nasie wat deur die bloed van die Lam losgekoop is en daardeur priesters en ‘n koninkryk vir God gemaak is. Bykans al die theologiese motiewe (vgl. Louw, 2015:543-545) kom in hierdie twee visioene voor as ‘n voorstelling van God as die Een op die troon met sy ewigdurende koninkryk. Al die rolspelers rondom die troon kniel voor Hom wat op die troon sit en aanbid Hom wat tot in alle ewigheid lewe.

Die verhaal van Openbaring sluit af waar die mense, wat priesters vir God sy Vader en sy koninkryk is (vgl. 1:6), nou die bruid en die vrou van die Lam is. Hulle is ook simbolies lede van die sewe kerke aan wie Johannes nou elkeen ‘n brief moet skryf. God het haar, simbolies die kerk, vergun om fyn en helder blink klere aan te trek

wat 'n simboliese aanduiding is van die mense se regverdige dade en getrou aan God se wet is. Hulle is losgekoop as eerstelinge vir God en vir die Lam. Hierdie mense sing 'n nuwe lied daar voor die troon en dit is ook hulle wat hulle nie met vrouens besoedel het nie, kuis gebly het, uit hulle mond het daar nooit 'n leuen gekom nie en hulle is onberispelik (vgl. Openbaring 14:1-5). Dit is ook die mense wat aan die getuienis van Jesus en die Woord van God vasgehou het (vgl. Openbaring 1:9; 6:9; 12:17; 14:12; 20:4).

Buitekant is die wat bang en ontrou geword het, die dwaalleraars, die bedrieërs, die onsedelikes, die losbandiges, die moordenaars, die afgodsdiensers, almal wat valsheid liefhet en doen, en al die leuenaars. Die dier wat uit die see uit opgekom het, het tien horings en sewe koppe met elk tien heerserskrone met godslasterlike name. Saam met hom het ook die dier uit die aarde uit opgekom, die vals profeet wat die wondertekens vir die dier gedoen het en daarmee die mense mislei het wat die merk van die dier aanvaar en sybeeld aanbid het. Hulle is beide gevang en lewend in die vuurpoel gegooi. Net dié wie se name in die boek van die lewe, die boek van die Lam geskrywe staan, is na die bruilofsmaal van die Lam uitgenooi.

4.4.10 Kontekstualisering

Die boodskap van hierdie passasie kan saamgevat word in die woord aan Johannes om God te aanbid, omdat Hy die Skepper is (4:11), omdat Hy Jesus Christus die Here en die Seun van die Vader en die Lam is wat geslag was, omdat Hy die oorwinning behaal het, omdat Hy waardig is om die boek te neem en die sewe seëls daarvan oop te maak, omdat Hy geslag was, en omdat Hy die geloofwaardige getuie is, die eerste is wat opgestaan het uit die dood, die Heerser is oor die konings van die aarde; omdat die Gees van God wat die profesie gee die sewe oë van die Lam is wat oor die hele aarde uitgestuur is. Die trinitariese karakter van die pastorale gesprek kan op grond hiervan nie uit die oog verloor of onderwaardeer word nie (vgl. Coetzee, 1988:253).

Die teosentriese karakter wat dus in die pastorale gesprek deurgaans gehandhaaf moet word, dien as kontrolepunt teen die gevare van skeefgetrokke en toksiese interpretasies en oorbeklemtoninge. Daar moet spesifiek gewaak word teen eensydighede en/of oorbeklemtoninge van 'n Vaderlike monisme en dominansie (patriargie), Christosentriese monisme (veral deur verwaarlozing van die vrug en die

gawes van die Gees) en van ‘n antropologies vervreemde vergeesteliking (spiritualisme) van God. Die mense wat God aanbid, word opgeroep om vas te hou aan die Woord en gebooie van God en die getuienis van Jesus Christus. Ook om te volhard daarin deur te luister na wat die Gees sê totdat Jesus Christus eendag kom, die oorwinning oor Satan en sy agente behaal, hulle oordeel en in die poel van vuurwerp en aan die regverdiges hul ewige erfenis gee.

4.4.11 Integrering

God se verhaal as die Een wat aanbid word, word nou geïntegreer met die mens se verhaal deur Skriftuurlike norme te integreer met die lewensverhaal van die verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens. Skriftuurlike norme wat gekommunikeer moet word aan die verwonde is om te volhard daarin om God ten spyte van die verwonding ongeskonde te bly aanbid. Al die tersaaklike theologiese motiewe behoort volledig gekommunikeer te word in ‘n pastorale gesprek met die klem op genesing en herstel van die verwonding enersyds, en andersyds ook op die gedrag en motiewe van die pleger van die verwonding. Die normatiewe uitkoms van die gesprek bly gefokus daarop om die verwonde te begelei om as herstelde en geneesde mens vas te hou aan die gebooie van God en die getuienis van Jesus en God volhardend en volhoubaar te aanbid in Gees en in waarheid.

4.4.12 Konseptualisering

In alle gevalle van geestelike verwonding deur toksiese godsdiens en/of toksiese leiers behoort die volledige boodskap van die Woord by wyse van al die theologiese motiewe genesend en herstellend gekommunikeer te word. Dit behoort so gedoen te word omdat die volledige mens as persoon en ook alle verhoudings deur die effek van toksiese godsdiens geskaad kan wees. Sodanige gespreksraamwerk word opgestel nadat verskeie gespreksmodelle en tersaaklike aspekte vanuit die ander voorafgaande hoofstukke geïnkorporeer is – in die volgende hoofstuk sal hierdie proses aan die orde kom.

4.5 HERSTEL: BELY EN ERKEN DAT GOD GEËER EN GEVREES MOET WORD

4.5.1 Paragraaf

Hoofstuk 6 van die Daniëlboek is die passasie wat vervolgens aan die orde kom. Hierdie sesde hoofstuk is basies 'n volledige verhaal en as hoofstuk ook 'n volledige eenheid. Die mees effektiewe wyse om 'n verhaal te ontleed is om dit te doen aan die hand van 'n narratiewe teorie. Verskeie gerekende eksegeete (vgl. Lacocque, 2018; Lawman, 2013; Pace, 2008; Goldingay, 1989; Montgomery, 1979; Porteous, 1979; Baldwin, 1978) stem oor die algemeen saam met die eenheid en ook die strukturele vierdelige indeling van hierdie verhaal (Montgomery, 1979:268 volg 'n driedeling). Elke eksegeet volg egter sy eie beskrywing van elke onderafdeling en vir doeleindes van hierdie studie word die vier hoofde van die vier tipiese fases van 'n traumatische incident gebruik as hoofopskrif vir elke onderafdeling in die verhaal, naamlik krisis, verwonding, heling en herstel.

4.5.2. Teks

Die teks as klimaks en kernboodskap van die verhaal word gevind in Daniel 6:24-29.

4.5.3 Konteks

Daniël 6 is 'n verhaal wat as agtergrond en verteltyd het die gebeure ná die Babiloniese ballingskap (586-538 v.C) en tydens die regeertyd van koning Darius I (522-486 v.C) van Persië. Hierdie verhaal is herinterpretier en herskryf gedurende die Hellenistiese tydperk ná die onderwerping van Persië (538-331 v.C) deur Alexander die Grote se Grieks-Masedoniese en latere Hellenistiese ryk (331-132 v.C).

Die historiese agtergrond van die krisis in hierdie verhaal as herinterpretierde verhaal is dié van die krisis wat veroorsaak is deur Antiochus IV Epiphanes (175-163 v.C) wat volgens Daniël 11:21 en 31 die heiligdom en die vesting van die Jode ontheilig het. 'n Kern aspek van die verhaal is dat midde in 'n krisis mense wat God ken, sal vasstaan en dat God se verlossende mag deur ware aanbidding en gehoorsaamheid aan Hom en sy wet, geopenbaar sal word.

Hierdie verhaal is tekenend daarvan dat alle mense van tyd tot tyd deur een of ander krisis of meerdere traumatische insidente geraak sal word, al sou die aard van bedreiging en intensiteit verskillend van aard mag wees. Die oorsake van 'n krisis

kan ook veelvuldig en kompleks wees. Die persoon sou self die krisis kon skep of dit sou in geheel van buite kom kom en/of dit kan 'n kombinasie van die twee wees vanweë 'n sameloop van omstandighede. Dit sou ook doelbewus beplan en uitgevoer kon word deur 'n samespanning van sommige persone teen 'n ander soos ons dit huis in hierdie verhaal het.

Met 'n antropologiese traumalens gelees is professionele jaloesie en selfverafgoding 'n baie sterk motief onderliggend in hierdie verhaal. Verafgoding van die self, narsisme en jaloesie is gedragsverskynsels so oud soos die mensdom self, soos reeds te lese is in die verhaal van Kain en Abel in Genesis 4:1-16. Professionele jaloesie tot voordeel van die self dateer ook net so ver terug soos byvoorbeeld reeds blyk in die verhaal van Abraham en sy vrou se broerskind Lot in Genesis 13:7 waar melding gemaak word van die getwiss tussen Abraham en Lot se veewagters. Deur die eeue heen was toksiiese persoonlikhede en sisteme die oorsaak van vele konflikte en selfs oorloë tussen nasionaliteite met uiterste trauma as nagevolg wat dikwels daarna ook transgeneratief na volgende geslagte oorgedra word.

4.5.4 Literatuursoort

Die literatuursoort van Daniël is met die eerste oogopslag hoofsaaklik histories-verhalend van aard met die fokus op gebeurlikhede wat godsdiestige kwessies en lewenskrisisse van Israel, Juda en die Jode as die uitverkore volk van God hanteer binne die konteks van wêreldryke wat kom en gaan. Die Daniëlverhale as herinterpretierde verhale het besondere betekenis en waarde verkry gedurende die fase wat ook bekend staan as die Joods-Makkabeër tydperk binne die konteks van die volledige geskiedenis van Israel en Juda. Hierdie fase was as 'n nuwe krisistydperk beskou wat die voortbestaan van die nou bekende Joodse volk opnuut bedreig het met totale uitwissing, en meer spesifiek was hul godsdiens bedreig (vgl. Lacocque 2018:loc.556-571).

Dit sou dus gepas wees om die Daniëlboek te sien as historiese verhale, profesieë, eskatologie, apokalips, wysheidsuitsprake en ook 'n vermenging van twee of meer van hierdie vermelde genres as die sterkste moontlikheid. Alles in ag genome, dui die sterkste argumente daarop dat Daniël 'n tipiese laat profetiese en vroeë-apokaliptiese geskrif is. 'n Samevattende gevolg trekking sou dus kon wees dat Daniël 'n profetiese geskrif is van historiese verhale met eskatologiese en

apokaliptiese kenmerke wat gedurende die tydperk van die wysheidsliteratuur van Oud-Israel en die vroeë era van die Joodse Makkabeërs gefinaliseer is en daardeur beïnvloed kon wees. Die literatuursoort van die boek Daniël kan dus geïnterpreteer word as hoofsaaklik profeties-apokalipties van aard.

4.5.5 Taalkundige aspekte

Wanneer die volledige boek taalkundig redaksioneel ontleed word, is daar veral vyf pare dualismes wat opvallend is naamlik die volgende (vgl. Lacocque, 2018:loc.818-851; Baldwin, 1978:59-68):

- Twee literatuursoorte: Narratief en apokaliptiek.
- Twee tale: Hebreeus en Aramees.
- Twee tydperke: Die Babiloniese Ballingskap en die Seleukiede tydperk.
- Twee teenstrydige boodskappe: krisis en oorwinning.
- Twee verdelings: Kanonies as Wysheidsgeskrif onder die Hebreeuse Rabbi's en as Profetiese geskrif in die Hellenistiese tradisie.

Hoofstuk 1 tot 6 word hoofsaaklik as verhale en hoofstuk 7 tot 12 hoofsaaklik as profetiese visioene volgens literatuursoort onderskei (vgl. Lacocque, 2018:loc.446; Collins, 2001:6; Montgomery, 1979:1-2, 88-96). Die Arameese gedeelte Daniël 2:4 tot 7 word as 'n latere Arameese redaksionele verwerking gesien wat gedurende die Hellenisties-Makkabeër en of Seleukiede tydperk 166-132 v.C gedoen is. Verskeie eksegete is dit eens dat die ooreenkomste tussen Daniël 3 en 6 na vorm en inhoud verwant is en ook wat die boodskap aanbetrif.

Die twee kanonieke geskrifte naamlik *Daniël en die sewentig priesters van Bel* en *Daniël en die slang* (vgl. Van der Watt & Tolmie, 2005:144-158) wat as 'n eenheid aangebied word, se ooreenkomste met hierdie verhaal in Daniël 6 is merkbaar opvallend en bied heelwat agtergrond geskiedenis wat behulpsaam is om die Daniëlverhale beter te verstaan. Die strukturering en liturgiese herhaling van frases en die vertel van bomenslike ingrype deur God is kenmerkend van die tradisionele vorm van sodanige verhale. Kritiese teksontledings (tekskritiek) lees elke teks teen die teks se eiesoortige agtergrond en verband ten einde die spesifieke teks se boodskap met die nodige begronding te kan formuleer en toepas. Die redaksionele

eenheid van die boek word wel ook gehandhaaf om die algemene traumaperspektief van die gelese verhale binne die konteks van die boek as geheel te kan aktualiseer.

4.5.6 Tema

Die God van Daniël moet gevrees en geëer word.

4.5.7 Sistematisering

Kennis en begrip van die histories-kronologiese agtergrondsfeite van enige verhaal is van kritiese belang ten einde 'n getroue weergawe te kan gee van die boodskap aan die werklike lesers. Die geskiedenis dat koning Nebukadnesar van Babel in die jaar 586 v.C. Jerusalem beleër het en jongmense in ballingskap weggevoer het verwoord iets van krisis en trauma in die lewe van 'n hele aantal persone en hul families van die volk van God, Israel. Darius I (522-486 v.C), die koning in hierdie verhaal, 'n gebore Mediër, was die opvolger van Kores en Kambuses as konings van Persië wat in die jaar 538 v.C die Babiloniese ryk onderwerp het.

In die apokriewe verhale van *Daniël en die sewentig priesters van Bel* word vermeld dat Astuages die koning van die Mediërs was en in die verhaal van *Daniël en die slang* wat daaruit voortvloeи word vermeld dat die Babiloniërs (vgl. Vers 23) 'n groot slang aanbid het. Dit kom dus voor asof albei hierdie twee apokriewe verhale hul oorsprong het in Babel tydens die Babiloniese Ryk en dit sou moontlik ook daarop kon dui dat Daniël se verhaal ten minste 'n toespeling en/of 'n latere herinterpretasie is vir lesers wat 'n soortgelyke eie krisis beleef.

Twee aspekte wat besonder sterk in hierdie verhaal na vore kom, is eerstens dat God die lewende God is wat oor sy koninkryk regeer en dat sy ryk vir ewig en altyd bestaan en nooit sal eindig nie. Tweedens, dat God tekens en wonders verrig om mense wat sy gebooie gehoorsaam en Hom aanbid soos Daniël, te red en verlos van bose samesweerders, soos Hy vir Daniël uit die kloue van die leeus en sy samesweerders gered het en dit met hom laat goed gaan het. Teologiese aspekte wat verband hou met God se koninkryk en dat God gevrees en geëer moet word deur Hom te aanbid, is reeds in die vorige ontledings sistematies hanteer en ontleed.

4.5.8 Analisering

4.5.8.1 Krisis: Daniel 6:1-10

Kenmerkend aan hierdie verhaal, soos ander soortgelyke verhale, word eerstens inleidend die krisis beskryf en die karakters bekendgestel. Die krisis in hierdie verhaal is dat Daniël se godsdiens en sy lewe bedreig word deur 'n dekreet wat deur die koning uitgevaardig is en wat bepaal dat geen persoon enige god vir dertig dae mag aanbid nie, behalwe vir die koning, en dit het die koning welgeval. Dit was egter 'n sameswering teen Daniël omdat hy deur sy buitengewone bekwaamheid uitgeblink het bo die ander ministers en goewerneurs-generaal. Hulle het gevolglik met mekaar ooreengekom om iets teen Daniël te kry in verband met sy godsdiens.

4.5.8.2 Verwonding: Daniel 6:11-16

Enige krisis of trauma het noodwendig by die betrokke persone in mindere of meerder mate verwonding as gevolg. Dit kan wees onsekerheid, vrees, angs, verwarring, vervreemding, ontworteling, verlies, burgerlike (on)gehoorsaamheid, verwonding as gevolg van toksiese godsdiens, ensovoorts. Daniël was inderdaad ook getraumatisieerd toe hy van die dekreet hoor, welwetende dat dit hom in 'n krisis dompel. Die gevolg was dat hy ernstig by God om genade gesmeek het.

4.5.8.3 Heling: Daniel 6:17-23

In vers 17 en verder kom dit duidelik na vore dat Daniël 'n begunstigde van die koning was wanneer die koning teenoor Daniël die wens uitspreek: "*Mag jou God wat jy met soveel volharding dien, jou red*". In hierdie volgende fase van die verhaal word die feit dat God mense kan verlos van krisisse en gevolge daarvan bevestig. God verlos Daniël op 'n onverklaarbare manier, hoewel die rol en invloed van die koning nie onderskat kan word nie. Die boodskap is dat God enige mens kan red van krisis en bevry van geestelike en emosionele wonde en dat God enige ander mens kan gebruik om die verlossing te bewerk.

4.5.8.4 Herstel: Daniel 6: 24-29

Die laaste paragraaf van hierdie verhaal getuig daarvan dat God nie net red en bevry nie, maar 'n mens ook genees van jou geestelike en emosionele wonde ná 'n krisis en gevolglike trauma. Verder is Hy in staat om jou te herstel en selfs te bewerk dat dit met jou goed gaan en selfs beter as voorheen. Daniel se verhaal getuig nie bloot

van ontlonting van 'n krisis, bevryding van trauma en herstel van 'n verwonde lewene, maar dit getuig ook van herstel en oorwinning oor krisis en trauma. Die klimaks van die verhaal word gevind in die koning se opdrag dat die God van Daniël gevrees en geëer moet word – ook dat God sal toesien dat die werklike plegers van geestelike en emosionele verwonding as toksies godsdienstige mense sal boet vir hul misdadige en anti-sosiale wangedrag. Die kerngedagte van hierdie verhaal is dat dit gaan oor Goddelike bewaring in krisis en ook oorwinning oor die bose met 'n voorspoedige uitkoms vir die slagoffer van trauma.

Die verhaal van Daniël, samevattend, handel enersyds oor die grootheidswaan van 'n heerser, maar wat as 'n swakeling deur die bedekte motiewe en sameswering van sy amptenare mislei word. Die amptenare is in effek die boosdoeners en hul moordplan word gedryf deur die bedekte emosie van professionele jaloesie. Die slagoffer is andersyds, Daniël wat as Joodse banneling weggevoer is en uiteindelik vanweë sy buitengewone bekwaamheid deur hierdie heerser oor sy hele koninkryk aangestel is. Die jaloerse samesweerders bedink 'n bose plan waarmee hulle die heerser mislei en sy swakheid uitbuit ten einde wette uit te vaardig wat aanbidding van alle gode verbied. Die koninklike verordening behels dat mense hom as koning alleen sal eer, en dat oortreders met die dood gestraf sal word. Daniël bly getrou aan sy God en volhard in sy daagliks gebedsessies en gaan voort om sy God te aanbid. Hy word beskuldig en aangekla dat hy die wet oortree en hy word die doodstraf opgelê. Op wonderbaarlike wyse beskerm en verlos God hom en die heerser herstel vir Daniël. Die heerser gaan voort en vonnis die jaloerse amptenare en samesweerders met die doodstraf vir hul valse beskuldigings, meineed en misleiding.

Die boodskap van hierdie teks is dat God die lewende God is, Hy vir ewig bestaan, sy koninkryk nie vernietig sal word nie, sy heerskappy nooit beëindig sal word nie, dat Hy red en bevry, dat Hy tekens en wonders in die hemel en op die aarde doen, dat Hy vir Daniël uit die kloue van die leeu gered het en dat dit dien as 'n getuienis en bewys wie God regtig is en wat Hy kan doen. Dit kan soos volg saamgevat word: Goddelike ingryping red Daniël wonderbaarlik uit die kloue van die leeu; Daniel stel die aanbidding van God bo die versaking van gebed; God vergeld die werklike plegers van beplande misdaad met die dood wat hul vir Daniël beplan het en herstel Daniël volkome.

Die boodskap van hierdie verhaal kan vervolgens in die volgende hoofpunte saamgevat word:

- Daniël, God se man in Babilon, beland in 'n oorlewingskrisis vanweë sy uitnemendheid en sy aanbidding van God.
- Daniël beland in die dodesel tussen leeu, met gepaardgaande uiterste trauma, waar toksiese rolspelers 'n doodsvonnis oor hom en sy God uitgespreek het.
- God bewaar vir Daniël op bonatuurlike wyse en verlos hom.
- Die koning spreek Daniël vry en vonnis die samesweerders.
- Die koning kondig af dat die God van Daniël gevrees en geëer moet word.
- God word geloof en geprys deur 'n nuwe koninklike dekreet.
- God sorg dat dit goed gaan met Daniël.

4.5.9 Aktualisering

Wanneer tekste deur die lens van trauma gelees word behoort traumaleestegnieke metodologies verantwoordelik op die teks toegepas te word. Frechette (2015:243) beklemtoon die verantwoordelike traumalees van tekste deur in sy publikasie te wys op die konsep van moontlike potensieel skadelike tekste, veral as die ontleding daarvan gebrekkig is. Hy toon aan hoedat insigte in traumastudies inderdaad wel die genesende potensiaal van tekste kan ontsluit. So benader, word Godsbegrip en verstaan van God krities belangrik en moet dit tydens trauma hanteer word omdat dit die helende potensiaal van die teks kan ontsluit – dit is inderdaad dan ook die oogmerk en mikpunt met hierdie studie. Omdat dit gaan oor Godsverstaan, is 'n verantwoordelike aktualisering van die teks van kritiese belang, veral tydens die belewing en berading van trauma. Dit is krities belangrik sodat dit enige sekondêre godsdiens trauma kan voorkom. Waar slagoffers juis as gevolg van (toksiese) godsdiens getraumatiseer geraak het, sal dit soveel te meer belangrik wees dat regstellende perspektiewe gegee sal word en alle leuens wat op hierdie wyse gevestig geraak het met die waarheid vervang sal word.

In die verhaal van Daniël het hy 'n krisis in die gesig gestaan weens professionele jaloesie. Sy krisis het geïmpliseer dat hy aan die nuwe wet van die koning gehoorsaam moes wees maar in die proses dan vir God sou moes verloën.

Alternatiewelik sou hy aan God gehoorsaam kon bly maar dan aan beweerde misdaad skuldig bevind word en ter dood veroordeel word. Daniël bly egter aan God getrou en word ter dood veroordeel, maar hy word deur God gered van die dood op 'n onverklaarbare misterieuze wyse. Daniël word eventueel nie net vrygespreek en bevry van die trauma en daarna herstel nie, maar dit gaan ook goed met hom daarna.

In hierdie verhaal gaan dit oor bewaring tydens krisis en trauma, en ook oorwinning oor die krisis met 'n gelukkige uitkoms. Die uitkoms van hierdie verhaal kan ook toegepas word binne die konteks van die verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens – die onveranderlike God wil steeds ingryp in die lewe van almal wat verwond raak en Hy wil 'n soortgelyke wonderbaarlike redding en verlossing en bevryding bewerkstellig as wat die geval was met Daniel.

4.5.10 Kontekstualisering

Die oorkoepelende boodskap van die volledige verhaal is dat Daniël as getroue dienaar van God deur toksiese leiers valslik verkla is by die koning en slagoffer word van 'n toksiese sisteem. Daniël gaan vervolgens deur uiterste trauma en geestelike verwonding wanneer hy valslik aangekla word en ter dood veroordeel word. Omdat Daniël elke dag drie maal voor God kniel en Hom aanbid, prys en dank met volharding, het God bevind dat Daniël nie teen Hom oortree het nie en red Hy vir Daniël van die dood. Ten aanskoue van hierdie wonderwerk het die koning vir Daniël herstel en afgekondig dat die God van Daniël in sy hele koninkryk gevrees en geëer moet word. Die koning het die werklike plegers van die vals klagtes teen Daniël ter dood veroordeel en geregtigheid het geskied. Dit het daarna met Daniël goed gegaan. Die boodskap van hierdie verhaal kan kontekstualiseer word in die volgende punte:

- God is die enigste God en moet alleen aanbid word en dit moet erken, bely en getuig word.
- God het 'n herstellende verhouding met die wat Hom aanbid.
- God en sy koninkryk is die magtigste en dit is ewigdurend.
- God is betrokke in politieke wêreldgebeure wat koninkryke aanstel en verwyder.

- God se openbaring van die twee paradigmas van funksionele sowel as disfunksionele (toksiese) persone, sisteme en koninkryke is 'n realiteit ook in ons tyd.
- God se openbaring van die twee paradigmas enersyds van getroue volhardende aanbidding en gehoorsaamheid aan Hom, en andersyds afwysende en afwykende gedrag van die aanbidding van God, kom duidelik na vore.
- God se openbaring en ingryping in mense se lewens tydens krisis en trauma is ongeag omstandighede, steeds vir vandag se lesers geldig en van toepassing.
- God se openbaring van herstel na krisis en trauma, hier en nou en ook in die toekoms, word bevestig.

4.5.11 Integrering

Daar is inderdaad duidelike parallelle tussen die konteks en boodskap van die verhaal van Daniël in die leeukuil en die persoon wat deur toksiese godsdiens verwond is – hierdie parallelle sou ook met mekaar geïntegreer kan word. Die redes vir die verwonding mag verskil maar die ooreenkoms kan verband hou met die feit dat 'n verwonde persoon, net soos Daniël, vals beskuldig en aangekla word met betrekking tot hul godsdiens. Diegene wat die aanklagte lê sou dit ook vanuit 'n toksies-godsdiestige vertrekpunt kan doen, net soos in die geval van die aanklaers van Daniel. Die basiese ooreenkoms is dus dat in albei gevalle daar 'n krisis, teistering en verwonding ontstaan wat verband hou met God en godsdiens.

Die feit dat Daniël vir God met soveel volharding dien en getrou die wet nakom, vra dat die geestelik verwonde persone in hul huidige konteks, net soos Daniël, God getrou en met volharding sal aanbid, en God sal tot hul redding verskyn. Net soos Daniël herstel is en dit met hom goed gegaan het vir nog 'n lang tydperk daarna, die plegers van die verwonding skuldig bevind is en met die dood gestraf is omdat hulle die koning mislei het, net so sal God ook die plegers van die geestelike verwonding in hierdie geval straf en/of begenadig/vergewe en versoening en herstel vir hulle en hul slagoffers bewerkstellig. Die moontlikheid dat versoening en verhoudingsherstel kan plaasvind tussen die verwonde en die pleger van verwonding mag nie uitgesluit word nie, maar verseker nagestreef word.

4.5.12 Konzeptualisierung

Vanuit hierdie verhaal van Daniël in die leeukuil kan die volgende vier fases van 'n narratiewe pastorale gesprek gekonstrueer word:

- Die eerste fase beskryf die krisis wat 'n vals klag is.
- Die tweede fase interpreer die situasie van verwonding, die doodsvennis en die dood as vrees en angs met die trauma daaraan verbonde.
- Die derde fase is Skriftuurlike norme wat God as die Redder voorhou by wyse van een of ander ingrype – net so is die Woord van God deur die Gees die ingrype in die huidige konteks van die verwonde.
- Die vierde fase behels die stappe van die herstelfase – dit stem ooreen met die proses waarvolgens die koning vir Daniël kom red en vryspreek omdat God hom vrygespreek het op grond van sy getrouheid en gehoorsaamheid deur God volhardend te aanbid.

4.6 NORMATIEWE MERKERS VIR 'N EIE PASTORAATMODEL

Die eksegetiese resultate van Matteus 5:17-31 het die belangrike begrippe van Vader, koninkryk, wet, geregtigheid en kerk beklemtoon en belig. Die eksegetiese resultate van 1 Johannes 1:5-2:11 het die belangrike begrippe van God, sonde, versoening en gehoorsaamheid aan die gebooie van God beklemtoon en belig. Die eksegetiese resultate van Openbaring 19:1-10 het die belangrike begrippe van aanbidding van God, die diensaspek van die aanbidding van God, die doen van openbare goeie werke en die teenwoordigheid en verheerliking van God, die verbintenisse tussen Jesus en getuienis en die Gees en Waarheid en die profesie en die triadiese werking en Drie-enigheid van God beklemtoon en belig. Die eksegetiese resultate van Daniël 6 verhalend deur die lens van trauma gelees, het die belangrike begrippe van krisis, verwonding, heling en herstel na vore gebring en belig. Hierdie vier begrippe dien as subtemas vir die vier bedrywe waarvolgens die verhaal verloop en dit bied 'n sinvolle en bruikbare strategiese aanduiding van die fases waardeur die mens gaan tydens krisis en daarna.

Die oorkoepelende saamgegroepende normatiewe merkers wat redelik prominent na vore gekom het vanuit die eksegetiese resultate hou in besonder verband met die twaalf theologiese motiewe soos deur Louw (2015:544-545) beklemtoon en belig is vanuit die Openbaringboek en kan gebruik word as die normatiewe merkers vir die skep van 'n gespreksmodel (Sien Bylaag B).

4.7 KONSEPTUALISERING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL

In die vorige twee hoofstukke wat die beskrywende en die interpreterende taak van die praktiese teologie hanteer het, is 'n aantal merkers aangedui vir 'n voorlopige pastorale model. Vervolgens word dit geïntegreer en uitgebrei met 'n aantal merkers as resultate soos dit na vore kom in hierdie eksegetiese hoofstuk wat die derde en normatiewe taak hanteer het. Op 'n geïntegreerde wyse kan dit skematisies saam met die merkers soos reeds geïdentifiseer in die vorige twee hoofstukke voorgestel word vir die skep van 'n pastorale gespreksraamwerk soos volg:

BESKRYWENDE	INTERPRETERENDE	NORMATIEWE
Die Proses	Die belang van praat en luister	Missiologie
Fisieseherstel	Onverwerkte liggaamlike trauma	Antropologie
Omgewingsherstel	Abnormale aangs	Astronomie; kosmologie; ekologie
God en Godsdiensherstel	Abnormale vrees	Doksologie
Herstel van persoonlike verhoudings	Verontregting: Onvergewensgesindheid en bitterheid	Christologie
Geestelike en persoonlikegeloofsherstel	Geestelike verwonding	Pneumatologie
Moraliteitsherstel	Morele gedrag	Engelelogie

Regsaspekte	Geregtigheid	Satanologie
Emosioneel-kognitiewe herstel	Emosionele pyn	Soteriologie
Kerkherstel	Identifisering van groepstrauma: Diepgewortelde leuens en skaamtegebaseerde gedrag	Ekklesiologie
Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings	Onverwerkte emosionele trauma: Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie	Diakonologie
Toekomsherstel	Identifisering van ongesonde emosionele- en intergeneratiewe traumabande	Eskatologie

4.8 SAMEVATTING

Inleidend tot hierdie hoofstuk is die normatiewe taak van die praktiese teologie sketsmatig voorgestel en verduidelik. Die twaalf-stap eksegetiese werkswyse wat in hierdie hoofstuk gevvolg is as literêr histories-kritiese metode van teksontleding en wat toegepas is volgens 'n Reformatories-eksegetiese benadering, is stap vir stap verduidelik en toegepas op elke tersaaklike passasie. Vier relevante Skrifgedeeltes is geïdentifiseer wat in direkte verband staan met die onderwerp van hierdie studie. Elke Skrifgedeelte hanteer ook 'n spesifieke taak van die praktiese teologie met spesifieke uitkomste wat dan ook as merkers dien waarvolgens 'n gespreksraamwerk uiteindelik gestructureer kan word.

Eerstens is Matteus 5:17-32 hanteer en toksiese godsdiens is as die krisis binne die betrokke konteks geïdentifiseer en tematies beskryf – hier gaan dit oor 'Die ongeldigmaking van die wet versus die geldigmaking van die wet'. In hierdie geval behels toksiese godsdiens die nie-nakoming van die wet wat lei tot ongeldigmaking daarvan met gevolglike geestelike verwonding van die eie self en ander persone. Die

boodskap en kontekstualisering van die paragraaf impliseer dat die volle betekenis van die gebooie van God geldig is en getrou nagekom moet word. In die lig van die boodskap van die teks word aanbeveel dat verskeie belangrike theologiese motiewe hanteer behoort te word in ‘n beradingsgesprek waar die toksiese motiewe van toksiese godsdiens gekorrigeer en vervang moet word.

Tweedens is 1 Johannes 1:8-2:11 hanteer – hier is sonde as die oorsaak van verwonding geïdentifiseer terwyl die noodsaak van erkenning en belydenis van sonde ook beklemtoon is. Die boodskap van die betrokke passasie is dat Jesus Christus as ons voorspraak by God die Vader getrou en regverdig is en dat Hy ons ons sondes vergewe en ons van alle ongeregtigheid reinig. Die vergifnis van sonde en die gevolglike hernude nakom van God se nuwe gebod herstel ons verhouding en versoen ons met God en ons broers en susters. Ons lewe nou in die lig en nie meer in die duisternis nie.

Derdens is die gedeelte in Openbaring 19:10 hanteer. Hier is die fokus op die normatiewe en imperatiewe vereiste van die aanbidding van God nadat ons weer met God versoen is en ons wonder genees is. Mense wat God aanbid, hou vas aan die gebooie van God en die getuienis van Jesus Christus as riglyne vir ‘n morele en etiese lewenstyl. Hierdie nuwe wyse van aanbidding dien nou as kontrole teen die gevare van verdraaide toksiese interpretasies wat gewoonlik verband hou met oor- of onderbeklemtoning van een of ander ekstreme standpunt. Die normatiewe heling van die verwonding as uitkoms van die pastorale gesprek bly gefokus daarop om die verwonde te begelei om as geneesde mens God betroubaar en volhardend te aanbid in Gees en in waarheid.

Vierdens is die gedeelte van Daniël 6:26-28 hanteer. Hier is die fokus in besonder op die geloofsbelofte dat die God van Daniël gevrees en geëer moet word. Dit is tematies aangebied met die klem op die lewendige God wat bestaan vir ewig en wie se koninkryk nie vernietig word nie en sy heerskappy nooit sal eindig nie. Die uitkoms van hierdie betrokke passasie is dat God na krisis en trauma die mens ook herstel en ons met Hom en ons naaste versoen. God oordeel en straf ook die pleger van sonde wat nie sy sonde erken en bely nie en God nie aanbid nie. Daar waar God ons vryspreek en herstel, verwag Hy ook van ons om ander mense vry te

spreek en hulle ook te herstel indien hulle saam hul geloof bely dat God geëer, gevrees en aanbid moet word en ook daarvan getuig.

Laastens is, aan die hand van die eksegetiese resultate van bovemelde vier Skriftuurlike perspektiewe, eerstens, theologiese motiewe as merkers vir 'n voorlopige pastorale gespreksmodel geïdentifiseer en geïntegreer met soortgelyke merkers vanuit die twee voorafgaande hoofstukke en, tweedens, die konsep vir die skep van 'n gespreksraamwerk met theologiese motiewe as inhoud uitgebrei.

HOOFSTUK 5

FORMULERING VAN 'N STRATEGIES-TEORETIESE PASTORALE GESPREKSMODEL

5.1 INLEIDING

Hierdie hoofstuk word hanteer aan die hand van die vierde taak van die prakties-teologiese model van Osmer (2008:4), naamlik die *pragmatiese taak*. In hierdie hoofstuk is die fokus op die pragmatiese taak as strategiese taak van die praktiese teologie aansluitend by die pragmatiese vraag: *Wat behoort te verander?* Die tersaaklike vraag hier volgens De Macedo (2018:11) is: *Hoe behoort daar gereageer te word?* Die klem val hier op die pastorale proses wat nodig is om by oplossings uit te kom.

Die doel van die pragmatiese taak behels die formulering en implementering van 'n strategie of aksieplan vir die oplossing van die probleem soos wat dit in die beskrywende taak geformuleer is en dien dit dan ook as die antwoord op die probleemstelling en navorsingsvraag. Die pragmatiese taak wat dan in hierdie hoofstuk aan die orde kom, is ook bekend as die strategies-teoretiese taak (vgl. Osmer, 2008:175). Osmer (2008:4) omskryf die vierde taak soos volg:

Determining strategies of action that will influence situations in ways
that are desirable and entering into a reflective conversation with the
'talk back' emerging when they re-enacted.

Aan die hand van hierde navorsingstaak word daar in hierdie hoofstuk vervolgens praktiese riglyne as strategiese stappe neergelê vir die begeleiding van verwonde persone as gevolg van die effek van toksiese godsdiens. Met betrekking tot die tema van hierdie studie sal die pragmatiese taak dus daarop gefokus wees om 'n strategies-teoretiese gespreksraamwerk as model te formuleer vir die pastorale begeleiding van die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens. Die uiteindelike doelwit is om sulke persone sodanig pastoraal te kan begelei tot heling dat hulle selfs sonder vrees weer by 'n kerklike gemeenskap

ingeskakel kan word en voortaan 'n gebalanseerde lewe as volwasse Christenmens sal kan handhaaf.

Die basiese motivering agter hierdie studie is aangedui as die oorweldigende voorkoms van geestelike en emosionele verwonding by talle individue binne die algemene kerklike gemeenskap – talle van hulle het so verwond geraak dat hulle geensins kerklik meer betrokke is nie. Teen hierdie agtergrond is daar 'n groot behoefte vir 'n verantwoordelike toepassing van Skriftuurlike riglyne tydens pastorale gesprekke met sulke slagoffers as gevolg van krisisse en trauma met betrekking tot die fenomeen van toksiese godsdiens. Ten einde die effektiwiteit hiervan te verseker, is sinvolle strategies-teoretiese en gestruktureerde vertrekpunte vir die pastorale gesprek nodig asook 'n spesifieke raamwerk waarvolgens sodanige verwonding hanteer kan word.

In hierdie hoofstuk word die oorkoepelende navorsingsvraag hanteer, naamlik die volgende: *Watter pastorale riglyne sou 'n helende basis kan skep vir die begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens?* (vgl. Coetzer, 2020:67). Die een besonder tersaaklike subvraag wat vanuit hierdie oorkoepelende navorsingsvraag voortvloei, is: *Watter pastorale riglyne vanuit die navorsing rakende die geestelik en emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens kan as strategiese merkers gebruik word in die formulering van 'n pastorale model vir die begeleiding van toksies verwonde persone?* Die inhoud van hierdie hoofstuk dien vervolgens as spesifieke antwoord op beide hierdie twee vrae.

5.2 DEFINIËRING VAN DIE STRATEGIESE TAAK VAN DIE PASTORALE PRAKTYK

5.2.1 Inleiding

Die Pastoraat is die genuanseerde vakwetenskap wat die pastorale gesprek – paráklesia – as spesifieke modus of gestalte van die kerklik-teologiese bedieningspraktyk bestudeer en teologiese gestalte hieraan gee in teorie en in praktyk (vgl. Collins, 2005:3-4; Clinton & Ohlschlager, 2002:34-35; Louw 1999:34-41; Dreyer, 1981:1, 11). Louw (1999:28) stel dit dat met Pastoraat eerstens bedoel word die

normale interaksie, kommunikasie en dialoog tussen God en mens as ontmoeting, bedoelende dat mens en God mekaar ontmoet en bymekaar betrokke is.

Die probleemstelling binne die pastoraat hou veral verband met die soeke na regverdigbare strategiese teorieë en praktyke wat as riglyne kan dien vir die effektiewe funksionering van die pastorale berader binne die kerklike sisteem. Die historiese ontwikkeling sedert die tagtigerjare binne die pastorale literatuur met betrekking tot die konsep van pastoraat as ontmoeting tussen God en mens gee 'n aanduiding van die prakties-teologiese hulpverlening as intermediêr in die dialoog tussen God en mens.

Firet (1982:24) inisieer oorspronklik hierdie dialoog en verwoord sy uitgangspunt met betrekking tot die pastoraat soos volg: "*Dat het pastoraal optreden intermediair is van het komen van God in zijn woord.*" Hy verduidelik verder dat pastoraat: "... is de 'agogiese moment' met betrekking tot de wijze van dat optreden: hoe is het geestelijk funktioneren van die pastor." Firet (1982:109) omskryf die pastoraat uiteindelik soos volg:

Paraklese is de modus waarin God komt tot de mens in zijn contingente situasie van krisis. God komt tot die mens om hem uit die nood/trauma van zijn situatie/sy krisis te bevrijden en tot het herstelden leven te leidt. God daarbij maakt hem geskikt om zijn eigen levensopdracht te vervullen sowel as leidt hem naar en in zijn eigen nieuwe leven.

Hierdie modus van die praktiese teologie noem Firet (1982:131) ook "*Het agogisch moment in het pastoraal optreden*" en brei daarop uit soos volg:

Een werklijk tot-verstaan-komen betekent ook tot-verandering-komen. Als het over het agogish moment gaat, de beweegkracht in de richting van verandering, gaat het dus niet om iets anders dan bij het herme neutisch moment, de beweegkracht in de rigting van verstaan.

Heitink (1984:75) gee rigting aan die diskours en definieer vervolgens die pastoraat as hulpverlening, op die volgende wyse:

Onder pastoraat als hulpverlening verstaan wij, dat een pastor een helpende relatie aangaat met mensen om – in het licht van het

evangelie en in verbondenheid met die Gemeente van Christus – met hen weg te zoeken in geloofs- en levensvragen.

Aansluitend hier toe omskryf Clinton en Ohlschlager (2002:37) die pastoraat as dat dit Skrifgefundeerd is: “*It is built on the sure foundation of God’s truth as revealed in the Scriptures.*” Clinton en Ohlschager (2019:94) omskryf in hierdie verband die belang van ‘n teologie van pastorale versorging soos volg:

A comprehensive biblical theology – a theology of soul-care helping – is essential in order to establish the foundations of Christian counselling and to guide the practice of Christ-centered counselling.

Die pastorale model wat vervolgens binne hierdie hoofstuk aan die orde gestel word, behels onder ander berading met persone volgens dieselfde patroon wat Christus dit gedoen het in die evangelie verhale, wat dan ook dien as algemene norm (vgl. Johannes 4). Deur middel van gespreksvoering waartydens die persoon se verhaal aan die orde kom, het Jesus persone begelei tot insig in hul eie nood en behoeftes – daarna het Hy die nood verlig, heling gefasiliteer en ‘n nuwe toekomsperspektief gegee. Sodanige gesprekke met persone vandag waarin die Skrif sentraal staan en meespreek ten tye van verwonding, is binne die pastoraat bekend as die pastorale gesprek.

So ‘n pastorale interaksie tussen berader en beradene geskied ook veral binne die verband van ‘n gemeente van die kerk. Die Woord skep gemeenskaplikheid en moet dus binne die geloofsgemeenskap onderhou word (vgl. Matteus 18:19). Die pastoraat geskied volgens Nel (2015:78) soos al die bedieninge op gekoördineerde wyse in, van en deur die kerk in die Naam van God die Vader as Versorger, deur Jesus Christus as Verlosser en deur die Heilige Gees as Voorspraak. Dit impliseer dat die Drie-Enige God self lewend en aktief daarby betrokke is en daarin aan die Woord kom. Binne die konteks van die praktiese teologie dui Nel (2015:78) die normatiewe pastoraat (paráklesis) aan as een van die twaalf kommissies en/of bedieninge van die reformatoriële kerk soos vanuit die Skrif verstaan en gefundeer word.

5.2.2 Die Woord van God

Dit is van kritiese belang vir die pastorale gesprek dat God se Woord verantwoordelik en diensbaar aan die mens gekommunikeer sal word. Die sentrale inhoud van die gesprek in die pastoraat behoort dan ook volgens die Skrif as norm te geskied terwyl dit tegelykertyd op ‘n prinsipiële wyse begrond moet word (vgl. Clinton & Ohlschlager, 2002:93; Louw, 1999:429; Muller, 1981:11). Dit is ook juis hierdie aspek wat pastorale berading van blote humanitaire hulp en sorg onderskei. In sy baanbrekers- en rigtinggewende werk, *Skrifgebruik in die Pastoraat*, wys Muller (1981:1) op die noodsaaklikheid van verantwoordelike Skrifgebruik in die pastoraat sowel as dat daar ‘n duidelike doel en metode behoort te wees met betrekking tot die pastoraat. In die voorgestelde pastorale model wat in hierdie hoofstuk aan die orde kom, speel gesonde en verantwoordelike Skrifhantering, met ander woorde die pastorale hermeneutiek soos die praktiese teologie dit formuleer, dus ‘n deurslaggewende rol.

Louw (1999:550) neem die praktiese-teologiese diskloers verder en verwys na die mens as ‘n verantwoordelike wese wat deur spesifieke norme getrek en geroep word om sinvolle lewenskeuses te maak. Wanneer die pastorale teologie in hierdie verband verwys na ‘n normdimensie vir menslike lewe word daarmee bedoel die Woord van God as gesagvolle bron van alle norme wat nodig is vir die mens. Die huidige theologiese diskloers wat tans besig is om in felheid toe te neem bestaan uit veral twee teenstrydige pole soos dit in hoofstuk 2.2 aangedui is en daarna in hoofstuk 3.1 volledig omskryf is.

Een van hierdie twee teenstrydige pole binne die Suid-Afrikaanse theologiese konteks, en wat veral verband hou met Skrifgesag, is basies geïnisieer deur die verskyning van Wentzel van Huyssteen en Ben du Toit se publikasie (1982) *Geloof en Skrifgesag: ‘n Analise van die Skrifgesagprobleem na aanleiding van die rapport ‘God met ons’*. Teenoor die algemene relativering van Skrifgesag binne hierdie publikasie kan egter gekonstateer word dat die krities-verantwoordelike reformatoriese kerk se geloofsbelidens met betrekking tot Skrifgesag, en dus die pastorale teologie, op die middelgrond vas staan in geloof met betrekking tot die normatiewe dimensie van die Skrif wat noodsaaklik is vir sinvolle en geestelik volwasse menslike gedrag en ‘n toekomsontsluitende hoop.

Die ander teenpool wat ook in hoofstuk 2.2 aangedui is en daarna in hoofstuk 3.1 volledig omskryf is, en wat veral verband hou met 'n fundamentalistiese histories-letterlike Skrifbeskouing, is so oud soos die Protestantse teologie self – dit word dan ook reeds deur Johannes Calvyn tydens die reformatoriese tydperk in sy Institusie weerlê (vgl. Sizoo 1931:42-64). Hierdie theologiese gevegte het ernstige geestelike verwonding van lidmate tot gevolg en dit is inderdaad ook ter sake met betrekking tot die bespreking van 'n tema soos geestelike verwonding waaroor die onderhawige studie handel.

Wanneer daar nie rekening gehou word met wat God deur sy woord en Gees kan doen nie, ooraksentueer die pastor gewoonlik sy soeke na beter tegnieke, metodieke en modelle. Dit gee weer maklik aanleiding tot verkeerde gebruik van die Skrif en 'n verkeerde benadering wat weer verder kan verwond. Wanneer die pastorale teologie dus die Skrif as primêre kenbron prysgee, gee dit die mens prys aan sy eie wisselvallige behoeftes en beperkinge. Daar moet gevolglik veral gewaak word teen die volgende algemene verkeerde Skrifgebruuke:

- Skrifgebruik as verbergung van 'n onvermoë tot betekenisvolle gesprek.
- Oppervlakkige oplossings vanuit die Skrif.
- Die verbuiging van die Skrif tot 'n wettiese en/of moralistiese norm.
- Die gebrekkige onderskeidning tussen enersyds prediking, met outoriteit en gesag, en andersyds die pastoraat wat luisterend funksioneer van mens tot mens.
- Eksegeties-hermeneutiese wanvoorstellinge binne die pastoraat.
- Teologisering as vervanging van suiwere Skrifgebruik en wat veral aan die orde mag wees in gevalle waar godsdiens die oorsaak van verwonding is.

Volgens Louw (1999:443-435) kan die volgende foutiewe gebruik van die Skrif as teologisering/ideologisering voorkom word as teenstrydig met krities-verantwoordelike omgang met die Skrif en Skrifgebruik:

- Biblistiese benadering (*cherry picking; Bible punching*).
- Homiletiserende benadering.
- Dogmatiserende aanslag.
- Moraliserende invalshoek.
- Humaniserende benadering.

- Illustratiewe en/of tipologiese benadering.
- Abstrakte aanpak.
- Krities-aftakelende invalshoek.
- Fundamentalistiese benadering.
- Liberalistiese benadering.

Die volgende algemene probleme of uitdagings ten koste van teologiese verantwoordelike Skrifgebruik en waarteen gewaak moet word, kan volgens Louw (1999:433-435) ook voorkom:

- Verkeerde Godsbegrip.
- Verkeerde siening van Skrifgesag.
- 'n Skeptiese selfbeeld en geestelikheid van die pastor.
- Verkeerde en gebrekkige Skrifkennis.
- Verabsolutering van taal en kultuur.
- Sielkundige analyses wat maklik "*analysis paralyses*" word.
- Verkeerde of ondoeltreffende eksegese.
- Menslike weerstand, voorkeure en afkeure.
- 'n Openheid ten opsigte van liberalisme – hier sou onder ander 'n sterk klem kon wees op die natuurwetenskap met byvoorbeeld 'n sterk geneigdheid tot evolusionisme.
- 'n Openheid ten opsigte van humanisme – hier sou 'n oormatige klem kon wees op aspekte soos menseregte en bevrydingsideologieë.
- 'n Fundamentalistiese geloof in die Skrif se literêr-beskrywende konteks van die skepping. Hier sou 'n wanbalans kon wees ten opsigte van byvoorbeeld die tema van kreasionisme asook 'n verabsolutering van Skriftuurlike rangorde vir die gesin met oormatige klem op byvoorbeeld patriargie/matriargie.

Binne die konteks van die praktiese teologie dui Nel (2015:78) die kommunikasie van die Woord (*kérugma*) aan as een van die twaalf kommissies en/of bedieninge van die reformatoriële kerk soos vanuit die Skrif verstaan en gefundeer word. Die pastorale gesprek geskied dus net soos die ander bedieninge van die Kerk, in die naam van God, met ander woorde dat God self lewend en aktief betrokke is en dus self op hierdie wyse aan die woord kom. Op hierdie wyse word die mens se

verwonding nie net verwoord nie maar veral ook strategies hanteer en gefasiliteer. Die Skrif verkry op hierdie wyse nie slegs aktualiteit nie, maar ook 'n effektiwiteit. Die verwagte effek van die Woord van God is dat die betrokke individu op wie die fokus gerig word, tot beweging gebring sal word ten einde 'n kognitiewe denkverandering te ervaar sodat hul gedrag sal verander en aangepas sal word by Skriftuurlike norme en moraliteit soos dit deur die pastor op 'n verstaanbare wyse gekommunikeer word (vgl. Louw, 1999:34).

5.2.3 Gebed

Binne die pastoraat speel gebed as bedieningsmodus 'n deurslaggewende rol en behoort gevolglik nie nagelaat te word nie, maar nagestreef word. Waar 'n betrokke situasie binne die pastoraat die geleentheid daartoe leen moet die aksie van gebed dus geneem word. Louw (1999:498-510) definieer gebed as die insprekingspunt (die Gees van God se ingrypende teenwoordigheid en werksaamheid) sowel as die kommunikasie-medium (aanknopingspunt) tussen mens en God in dialogiese en persoonlike karakter. By gebed gaan dit dus om 'n dialoog tussen God en mens en los van God verloor gebed sy theologiese karakter. Verder is dit belangrik dat gebed binne die pastorale situasie as vertolker van die beradene se gevoelens sal funksioneer in plaas van verbalisasie van die pastor se eie onmiddellike gevoelens binne die situasie.

Gebed is dus veronderstel om die beradene se gevoelens te formuleer, bevryding van verkeerde emosies te bewerkstellig en in die proses ook verheldering van gevoelens te bewerkstellig (vgl. De Klerk, 1975:52). Gebed is in effek 'n erkenning en 'n belydenis van 'n Godgelowige mens se persoonlike afhanklikheid van God op grond van die wete dat God Hom tot die mens gewend het en die mens tydens gebed deur die teenwoordigheid van God helend aangeraak kan word (vgl. Littauer, 1996). In gebed word volgens Louw (1999:498-501) drie oënskynlike paradokse verstaanbaar naamlik:

- Gebed beweeg binne die paradoks van God se inwonende teenwoordigheid (*inhabitatio*).
- Gebed as kommunikasiemiddel (*communio*) word wesentlik bepaal deur die bidder se konsep van God.

- Gebed is lewensnoodsaaklik binne 'n persoonlike relasie en alhoewel God die mens ken, maak en ontbloot die mens homself in gebed kenbaar voor God (*coram Deo*).

Gebed kan ook verwring word en 'n geestelik-toksiese karakter verkry wat dan kan manifesteer in die volgende verkeerde aksente (vgl. Louw 1999:501-503):

- As bloot 'n aangeleerde tegniek.
- As impulsieve of emosionele reflekse.
- As manipulering.
- As 'n kragtoertjie van geloof.
- As bloot lippespraak sonder enige diepte.
- As oppervlakkige geestelike fenomeen.

Die model vir gebed as riglyn vind ons in Matteus 6:5-15 en ook in Lukas 11:1-13 (vgl. Conradie, 1981:121-130). Wanneer dié model ontleed word kom 12 tipiese elemente van gebed na vore wat sou kon dien as die basiese kern van gebed in die breë (vgl. Bylaag A). Gebed behoort onder alle omstandighede ten minste een van hierdie elemente te bevat en al twaalf elemente kan individueel en afsonderlik en/of gesamentlik binne die pastoraat effektiief benut word as terapeutiese funksie (vgl. Louw 1999:501-510).

5.3 DIE STRATEGIESE BENADERING VAN DIE PASTORAAT

5.3.1 Die benadering in teorie

Verskeie pastorale akademici het sedert die sewentigerjare navorsing gedoen oor die pastorale gesprek en elemente van regverdigbare praktyke geformuleer in teenstelling tot verkeerde praktyke. Clinebell (1966:27-28) byvoorbeeld het ná die aanvanklik formatiewe jare (1945-1965) vyf rigtinggewende aspekte beklemtoon vir die pastorale gesprek naamlik:

- Die formele, gestruktureerde benadering as die operasionele model.
- Die kliënt-gesentreerde metode is die normatiewe en dikwels eksklusieve metodologie.

- Insig is die sentrale doel van berading.
- Die konsepte van onbewuste motivering.
- Die basis van volwasse gedrag lê in die kinderjare.

Clinebell (1966:27-28) het ook na vore gekom met 'n algemene struktuur of model vir 'n verantwoordelike pastorale gesprek wat bestaan uit sewe aspekte naamlik:

- Gebruik eerder ondersteunende as ontblotende metodes.
- Fokus eerder op herstel van verhoudings.
- Ontwikkel en gebruik eerder die beradene se sterkpunte terwyl negatiewe faktore verminder word.
- Effektiewe beheer van die huidige situasie terwyl beplanning gedoen word met die oog op die toekoms eerder as oormatige eksplorering van die verlede.
- Konfronteer die realiteite van die beradene se eie situasie, insluitend die behoefte om meer verantwoordelik te raak, aansluitend tot beter verstaan van gevoelens en houdings.
- Wend direkte pogings aan om konstruktiviteit en kreatiewe gedrag te verhoog sowel as gevoelens en gesindhede te verbeter.
- Hanteer direk die kritis belangrike vertikale dimensie (die dimensie van ewige waardes) in verhoudings sowel as die horisontale dimensie van fisiese en psigiese interaksie.

Tien jaar later omlyn De Klerk (1975:45-55) 'n aantal tipiese kenmerke/aksente van sinvolle pastorale praktyke terwyl hy dan ook die gevær van verkeerde praktyke uitwys. In hierdie verband wys hy op die volgende aksente:

- Die vertikale tispering, omlyning en motivering.
- Gesag.
- Verkondiging.
- Gebed.
- Houdingsverandering.

- Die horisontale en metodologiese begronding en gerigtheid.

Venter (1988:29-38) beklemtoon die belang van die verkennings van Nuwe Testamentiese gegewens met die oog op praktiese riglyne vir die voer van die pastorale gesprek. Samevattend dui hy die belangrikste praktiese riglyne aan soos volg:

- dit vind plaas as die bediening van God se Woord;
- as die sentrale moment en kerninhoud die versoening van Jesus Christus;
- as die deurslaggewende werking van die Heilige Gees;
- as individualiserende gerigtheid;
- dit vind alles plaas binne 'n pastorale verhouding;
- dit vind plaas in die gesindheid van diensbaarheid;
- dit vind plaas binne die amptelikheid van die status van die kerklidmaat en as ontmoeting en gesprek deur gelowige met medegelowige;
- dit impliseer dat die mens in sy geheel, fisies-psigies-geestelik, betrek word;
- dit vind plaas vanuit die aanvaarding van die gesag en gesindheid van die Nuwe Testament in die gesprek.

Louw (1999:305) beklemtoon die eiesoortige karakter van die pastorale gesprek en verwys na die aksente as karakteristieke van modelle. Sekere basiese vaardighede as karakteristieke vorm gevvolglik die kern van enige gespreksbeleid en raamwerk en is van deurslaggewende betekenis met betrekking tot die effektiwiteit en suksesvolle uitkoms. Dit sluit in bo en behalwe die professionele vaardighedsvereistes, ook aspekte in soos egtheid en opregtheid, 'n vertrouensverhouding, onvoorwaardelike aanvaarding, diensbaarheid, 'n duidelik geformuleerde boodskap, luistervaardighede, die vermoë om die korrekte vrae korrek te kan stel, 'n styl van samewerking en onderhandeling en begrip van die drie dimensies van menswees, naamlik liggaamlik, geestelik en psigies, sowel as kennis en hanteringsvaardigheid van die pastorale model.

Vanuit die nagaan van die geskiedenis van die pastoraat (vgl. Heitink, 1984:23-74) kan die volgende aantal bekendste teoretiese benaderings en/of modelle geïdentifiseer word. Die aksente wat hul beklemtoon kan verykend en

ondersteunend wees met betrekking tot die eie voorgestelde pastorale model later in hierdie hoofstuk en is die:

➤ Kerugmatiese benadering.

Heitink (1984:15) omskryf hierdie benadering as die tradisionele Gereformeerde benadering. Binne hierdie konteks verwys hy na ‘Skrifvertolking’ as alternatiewe term vir ‘Woordverkondiging’ wat behels om die Woord van God te bemiddel deur gespreksvoering met as fokus heilsaankondiging en bekering – hierdeur word die heil gerealiseer, gekonkretiseer en gefasiliteer (vgl. Louw, 1999:40, 172, 430).

➤ Noutetiese benadering.

Adams (1977:41) kies vir die begrip *nouthesis* as die basiese metafoor in terme waarvan hy die pastoraat omskryf (1977:55) as konfrontasie met die uitsluitlike doel om die persoonlikheid en gedrag van die beradene te verander. Hierdie benadering is daarop gefokus ‘*to bring men into loving conformity to the law of God*’ (vgl. Louw, 1999:47).

➤ Eduktiewe benadering.

Die grondleggers van die eduktiewe benadering, wat ook beskou word as die kliëntgesentreerde benadering, Rogers (1951), Hiltner (1958:98) en Clinebell (1966, 1979 en 1984), omskryf hierdie benadering as om deur ervaring en waarneming afleidings te maak en dit te interpreteer (vgl. Louw 1999:162-172).

➤ Narratiewe benadering.

Gerkin (1997:111-113) stel die ‘narratiewe hermeneutiese’ model voor en hy omskryf dit as die vertolking en interpretasie van ‘n persoon se ervaring van die lewe. Ingebed hierin is spesifieke probleme binne ‘n netwerk van verhoudinge en gebeurtenisse wat die persoon se geskiedenis en/of lewensverhaal vertel. De Jongh van Arkel (1988:120v) wys op die feit dat daar ‘n noue skakeling is tussen opvoeding en godsdiestige persepsies binne lewensverhale van mense. Louw (1999:365) wys op die belang van ‘n volledige gevallenstudie binne die konteks van ‘n persoon se volle lewensgeskiedenis, omdat veral interaksiepatrone binne gesinsverband, traumatische ervaringe in die verlede, groepsbelange binne ‘n kultuurkonteks

en godsdienstige- en lewensbeskoulike voorveronderstellings 'n belangrike rol speel in 'n persoon se vorming as mens (vgl. Louw 1999:365-366 en 560).

➤ Gespreksmodel benadering

Brenner (1992:14-15) omskryf die pastorale gespreksmodel van berading as 'n gestruktureerde probleem gesentreerde vorm van hulpverlening. Die oogmerk hiermee is die professionele hantering van mense se probleme en dit loop dan uit op konstruktiewe groei na volwassenheid, veral geestelike volwassenheid (vgl. Louw 1999:308-309).

➤ Groepsgesentreerde benadering.

Heitink (1984:329) beklemtoon die sosiaal-antropologiese dimensie van mens wees as groepsmens in terme van historiese kerke en kerklidmaatskap van 'n spesifieke historiese groep mense en die groeps gesentreerde bediening aan die verbondsgesin. Binne hierdie verband beklemtoon Louw (1988:39-65) die gesinspastoraat as strukturele sisteembediening aan die verbondsgesin en dan ook as 'n nuwe uitdaging aan die kerk.

In hierdie studie is 'n keuse gemaak vir hoofsaaklik 'n kombinasie van die narratiewe en gespreksmodel benaderings van berading. Meer spesifiek is gekies vir die benadering van die Noord-Amerikaanse model van die *American Association of Christian Counselors* (AACC) (vgl. Clinton & Ohlschlager, 2002:81). Clinton en Ohlschlager (2002:69-90) verduidelik in hul publikasie hierdie benadering van die pastoraat volledig.

Madigan (2019:421) stel dat berading eerstens 'n vorm van psigoterapie is wat beoog om mense te help om hul eie waardes en vaardighede volgens die kennis waaroor hul beskik, uit te leef sodat hulle die krisis wat hul beleef in die oë sal kan kyk. Tweedens is dit 'n metode wat die persoon skei van hul krisis en daarteenoor aanmoedig om staat te maak op hul eie vaardighede om die trauma en moontlike gevolge daarvan self te hanteer en te minimaliseer. Derdens is dit gebaseer op die idee dat mense hulle eie stories skryf as 'n poging om sin te maak van hul lewe en die omstandighede waarin hulle hulself bevind en dan hulself in staat stel om die krisis en trauma te oorkom en hul lewenskoers te herstel.

Traumaberading word oorkoepelend gesien as die hantering van alle reaksies, gebeurlikhede, aksies, stappe en prosesse wat bykomstig plaasvind en of gevolg

word deur die verwonde direk na die krisis wat 'n verdere invloed het op ander persone en hul lewens. Moontlike insidente en tekens as aanwysers van trauma en die nodigheid aan pastorale berading kan 'n lang lys wees. Dit kan insidente wees soos dood, siekte, verlies van enige aard, verslawing, verwerping, ernstige konflik, depressie, toksiese, godsdiens, lewensfase oorgange, gebeurtenisse van radikale verandering, enige gewelds- en/of kriminele insidente of gebeurlikhede, uitbranding, ook uitbranding as gevolg van medelye moegheid en sekondêre trauma en alle posttraumatisespanningsversteurings as gevolg van onder andere onverwerkte emosionele verwonding, pyn en transgeneratiewe traumabande. Intense traumatiserende insidente soos oorlog en ongelukke, intense emosionele manifestasies en of posttraumatisespanningsversteurings en is duidelike aanduiders van die noodsaaklikheid vir berading.

Binne die narratiewe benadering met betrekking tot pastorale berading is dit die taak van die berader om die persoon se narratief te vertolk in terme van God se narratief, en omgekeerd. Hiervolgens word die lewensverhaal van die verwonde persoon, wat alle traumatische gebeurtenisse en verwoerd (vgl. Garber, 2014:346-357 & 2015:24-44). Die oogmerk met so 'n benadering is dat God se narratief en die betrokke persoon se narratief uiteindelik geïntegreer sal word (vgl. O'Connor, 2011:210).

Die narratiewe benadering van die pastorale berading neem dus die lewensverhaal van die getraumatiseerde met al die tersaaklike traumatische gebeure as uitgangspunt met die oog op die skep van 'n eie gespreksraamwerk. Hierdie benadering sluit aan by die teorieë van die narratiewe pastoraat en integreer ook die riglyne vanuit 'n aantal ander beskikbare gespreksmodelle. Om die lewensverhaal van die beradene geskryf te kry sal dus die eerste stap in die porsies wees.

5.3.2 Die narratiewe pastorale fase en stappe benadering

Wat betref 'n pastorale model volg sekere bekende pastorale beraders (vgl. Wright, 2011:159; Louw, 1999:408-420; De Klerk, 75:79-80) 'n skema/model wat bestaan uit verskillende fases en stappe, in meeste gevalle vier fases, wat dan ook aansluiting vind by Osmer (2008) se vier take soos reeds hierbo verduidelik is. Egan (1990:30-31) konstrueer aanvanklik 'n hulpverleningsmodel met drie fases vir

pastorale berading wat daarop ingestel is om mense te kan help om meer effektiewe gedrag met die oog op probleemhantering aan te leer. Die fases is:

- Fase 1: Verkenning en verheldering van die probleem
- Fase 2: Formulering van doelwitte
- Fase 3: Bevordering van optrede

Die motief agter sy probleem-hanteringsmodel is om mense te help om probleme op 'n konstruktiewe en gestruktureerde wyse aan te pak. Dit is verder ook daarop ingestel om beraders te help om onontwikkelde en ongebruikte bronne en geleenthede te benut. Om hierin te slaag is dit belangrik dat die beradingsproses sal plaasvind binne 'n professionele konteks en dat dit dan ook in spanverband rondom verskillende fases en/of stappe gestruktureer sal word. Dr Merlé Friedman (1998) was as psigiater lank aan die hoof van Nedbank se beradingspanne wat verantwoordelik was vir die ontlonting van bankpersoneel wat geraak was deur bankkroeë (1998). Binne hierdie konteks stel sy die volgende vier-fase model voor:

- Vertel wat gebeur het.
- Werk aan verwytte en skuldgevoelens.
- Normaliseer simptome.
- Verkry weer beheer.

Die teorie en praktyk van die narratiewe berading volgens Clinton & Ohlschlager (2002:297-400) impliseer dat berading volgens fases prosesmatig in 'n fasemodel hanteer moet word. Norman Wright (2011:143-159) se basiese teoretiese uitgangspunt van fases met betrekking tot die pastorale gesprek tydens krisis en trauma het ook geblyk van besondere waarde te wees. Wright stel dat hierdie proses normaalweg prosesmatig in vier fases plaasvind:

“Sometimes, models of grief are used to describe crisis stages, stages such as shock, denial, disorganization and reorganization.”

In 'n benadering soos dié van *Traumatic Incident Reduction* (2016:7) word met betrekking tot traumaberading sterk klem geplaas op die aspek van traumaontlonting. Dit is 'n beradingsmodel gebou op 'n vier fase benadering, naamlik dié van impak, reaksie, terugtrek en integrasie. Hulle onderskei ook tussen spesifieke

insidente en spesifieke temas, waarvoor onderskeidelik verskillende stappe gevvolg word as deel van die begeleidingsproses. Clarke (2019:5) omskryf sy skema van 'n pastorale gesprek wat 'n vier fase model is soos volg: *The narrative, externalization, deconstruction, and unique outcomes*. Susek (1999) identifiseer vier fases waardeur die disfunksionele kerk tydens 'n krisis gaan as, *lifecycle, causes, fighting, out of the ashes*.

Elizabeth Kübler-Ross (1969) het baanbrekerswerk verrig met betrekking tot die prosesmatige fase-hantering van rou in die beradingspraktyk. Wat betref die hantering van trauma en verliese volgens haar is dit belangrik om deurgaans in gedagte te hou die oorspronklike identifisering van die onderskeie fases van rou. David Kessler (2020), wat 'n voormalige kollega van Kübler-Ross was, het so pas 'n boek gepubliseer met die titel, *Finding meaning*, wat 'n uitbreiding op haar model voorstel. Die Kübler-Ross Stigting het aan hom toestemming gegee om 'n sesde fase van die rouproses by te voeg by die bestaande vyf soos geformuleer deur haar. Hy verwys na die sesde fase as dié van die vind van sin en betekenis (vgl. Bylaag J).

Louw (1999:303-425; 412; 414) het 'n gespreksmodel vir die pastorale praktyk ontwerp waarin hy Egan se oorspronklike drie fase model uitbrei na vier fases met drie stappe by elke fase – hy stel gevvolglik 'n narratiewe vier fase model voor. Louw identifiseer die vier fases van pastorale berading as die kognitiewe, affektiewe, normatiewe en konatiewe en hy omskryf die fases van sy vier fase model soos volg:

1. *Kognitiewe*: Die funksie van refleksie, nadenke, analise, en beoordeling word ingespan ten einde die krisis te beskryf en helder te omlyn vir 'n persepsie van die werklikheid.
2. *Affektiewe*: Die funksie van ervaring waarin gevoel, emosie en behoefte 'n belangrike rol speel om pynpatrone vas te stel van die hoeveelheid pyn en lyding wat die persoon verduur het.
3. *Normatiewe*: Die funksie van sinvolle antisipasie en doelbewuste transendering word ingespan ten einde die singewing/sinneming/sinontwerp te bevorder en geestelike groei te bevorder. Die Skrif word ingespan om sterkte en/of swakheid van identiteit te identifiseer en om ook die komponente te identifiseer in die beradene se lewe wat dui op binding en bevryding.

4. *Konatiewe*: Die funksie van doelgerigte handelende gedrag, aksie beplanning en besluitneming word ingespan ten einde te kom tot verantwoordelike gedrag. Verder word ook die vermoë geïdentifiseer om besluite te neem en 'n verbintenis te kan maak aan toewyding tot die strategiese plan.

Vanuit al die onderskeie modelle wat in die voorafgaande bespreking aan die orde gestel is, kan die volgende vier fases as redelik algemeen en verteenwoordigend geïdentifiseer word en as vier fases geneem word vir 'n eie model:

- FASE 1: Aanvanklike fase – die probleem.
- FASE 2: Simptome en emosionele reaksie fase – probleemhantering
- FASE 3: Denke en feite fase – die oplossing.
- FASE 4: Onderrig en her-toetrede fase – die nuwe lewe.

5.4 STRUKTUUR VIR 'N EIE PASTORAATMODEL

5.4.1 Inleiding

In die daarstelling van 'n eie voorgestelde pastorale model word 'n skema van vier fases gevolg aan die hand van verskeie van die voorbeeldte waarna reeds verwys is, onder andere De Klerk (1974:79-80), Louw (1999:414), Wright (2011:143-159), Clarke (2019:5) en Barnard (1986:2-3). Skematies kan dit soos volg voorgestel word:

DE KLERK	LOUW	WRIGHT	CLARKE	BARNARD
Verkenning	Kognitiewe	Impak	Verhaal	Probleem
Analise	Affektiewe	Verwarring	Konstruksie	Hantering
Sintese	Normatiewe	Herstel	Dekonstruksie	Oplossing
Afloop	Konatiewe	Rekonstruksie	Uitkomste	Nuwe lewe

Vier fases word dus ook gebruik vir 'n eie model en vir elke fase word 'n eie gepaste beskrywing gegee naamlik krisis, verwonding, heling en herstel en word vervolgens bespreek.

5.4.2 Fase 1: Krisis – Toksiese godsdiens

In hoofstuk twee van hierdie studie is hierdie fase alreeds omskryf met behulp van die eerste taak van die praktiese teologie naamlik die beskrywende taak. 'n Krisis kan die gevolg wees van 'n beslissende stadium, keerpunt of draaipunt in 'n individu of 'n groep mense se lewens; 'n beslissende wending van 'n saak in 'n individu of 'n groep mense se lewens; 'n beslissende tydperk van ernstige stoornis of ontwrigting in die sosiale lewenskonteks van 'n individu of 'n sekere afgebakende groepering van mense (vgl. Wright, 2011:128-137). Die ervaring van 'n krisis het 'n traumatische uitwerking op enige individu of 'n groep se totale lewensbestaan. 'n Krisis by 'n individu of groep mense kan 'n reaksie wat 'n eindeloze spiraalvormige tipe herhaling en opeenvolging van drie tipiese reaksies wees, naamlik veg, vlug of vries.

Die traumatiserende uitwerking van 'n krisis maak die verwonde persoon bewus van 'n verskeidenheid van moontlike negatiewe gevolge, waarvan die heel ergste die dood self kan wees. Sulke konsepte en persepsies kan weer 'n dramatiese invloed hê met betrekking tot mense se algemene geestesgesondheid asook geestelike belewenis van God, terwyl geestelike en emosionele verwonding dan ook hier sou kon plaasvind. Wanneer dit gaan oor geestelik-godsdiestige verwonding van persone, gekoppel aan sodanige krisis, dan is daar gewoonlik ook 'n kerklike groepering of denominasie betrokke. Die aard en omvang van so 'n geestelik-godsdiestige krisis en die sisteem waarbinne die persoon funksioneer, moet gevvolglik duidelik omskryf en begryp word ten einde die aard en omvang van die geestelike verwonding en trauma wat betrokke is te kan verstaan en uiteindelik ook suksesvol te kan ontlont.

Die verskillende aspekte gekoppel aan die beradene se belewenis van die trauma en krisis as gevolg van betrokkenheid by 'n toksies-godsdiestige groepering sal op hierdie punt deeglik geëksplorreer, geëvalueer en getabuleer moet word ten einde die breër perspektief rakende die situasie te bekom. Booth (1998) het 'n tipiese profiel opgestel van die emosioneel verwonde persoon as gevolg van toksiese godsdiens en sy merkers dien as 'n goeie hulpmiddel in hierdie geval (vgl. Bylaag I). Hierdie tipiese krisisfase van die beradingsproses word dus ten nouste verbind aan die aspek van 'krisis' as 'n wesenlike komponent van toksiese godsdiens.

5.4.3 Fase 2: Trauma – Geestelike verwonding

In hoofstuk drie van hierdie studie is hierdie fase omskryf met behulp van die tweede taak van die praktiese teologie, die interpreterende taak, soos voorgestel deur Osmer (2008). Die verwonding of trauma wat deur hierdie studie geaksentueer word, is trauma wat die gevolg is van toksiese godsdiens. Uit die aard van die saak sal die berader wat genader word in sodanige gevalle onderlê moet wees ten opsigte van begeleiding met betrekking tot sodanige trauma. Wright (2011:189-190) gebruik die term ‘trauma’ (vgl. Louw & Nida, 1988:247) breedweg met verwysing na enige tipe verwonding of letsel, waaronder die volgende:

- Liggaamlike beserings, wat breinbeserings kan insluit.
- Hewige geestelike en of godsdienstige spanning.
- Ernstige konflik binne emosioneel belangrike verhoudings.

Eyerman (2013:41-53) se omskrywing van trauma vul aan by laasvermelde aspekte op die volgende wyse:

Trauma is the impact of shocking occurrences which profoundly affect an individual's life. Such inner catastrophes leave wounds and memory scars that cannot easily be erased and which influence later behaviour in unexpected and unpredictable ways. These wounds and scars are collective and social as much as they are individual, as the response to trauma often impacts notions of collective identity, including religious and national identity.

Trauma of verwonding kan samevattend omskryf word as die verplettering van basiese voorveronderstellings (vgl. Hoofstuk 1.4.2). Schiraldi (2009:3) omskryf weer die problematiek van posttraumatisespanningsversteuring (PTSV) as effek en gevolg van onverwerkte trauma as ‘n normale reaksie van normale mense op ‘n abnormale situasie. PTSV kom ook voor as die gevolg van die oorweldigende blootstelling aan ‘n spanningsvolle incident of ‘n reeks van spanningsvolle gebeurtenisse. Dit kan ook voorkom in kerke, godsdienstige instansies en in lidmate se geestelike lewens asook binne gesinne en families.

Volgens Becker, Dochhorn en Holt (2014:5-7) sou trauma kon voorkom in ten minste een of meer van vier kategorieë, naamlik individuele trauma, gebeurlikheidstrauma,akkumulerende groepstrauma en akkumulerende intergeneratiewe trauma. Coetzer (2015:10-11) omskryf die effek van intergeneratiewe trauma as “*generasiebagasie, die onverwerkte pyn wat van geslag na geslag oorgedra word.*” Dit is ‘n tipe verwonding wat veral binne disfunksionele families en godsdiensinstansies voorkom. Met betrekking tot akkumulerende groepstrauma maak Alexander (2012:1) die volgende aanvullende opmerkings:

Cultural trauma occurs when members of a social group feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways. Social groups can, and often do, refuse to recognize the existence of others’ trauma, and because of their failure they cannot achieve a moral stance. By denying the reality of others suffering, people not only diffuse their own suffering on these others but also leaving them to suffer all alone.

Meetinstrumente kan as handige hulpmiddels dien vir die berader in die evaluering van die effek van traumatische insidente. Die impak en intensiteit van spanningsvlakke kan sinvol geëvalueer word met behulp van Carnes (1997:37) se posttraumatische stresindeks (vgl. Bylaag E). In hierdie verband kan daar ook gebruikgemaak word van die lewenskrisis-skaal van Holmes en Rahe (vgl. Bylaag F, 1967:213-218) en Henslin (vgl. Bylaag G, 1995) se vraelys as meetinstrument om die invloed van godsdiensskaamte vas te stel en is ook ‘n bruikbare hulpmiddel.

5.4.4 Fase 3: Heling – Verlossing en Bevryding (recovery)

In hoofstuk vier van hierdie studie is hierdie fase omskryf met behulp van die derde taak van die praktiese teologie, naamlik die normatiewe taak. Die aanwending van spesifieke Skriftuurlike passasies tydens die beradingsproses met ‘n slagoffer van toksiese godsdiens vervul uiteraard ‘n belangrike rol in die helingsproses. Indien dit sou blyk dat die beradene geen verhouding met Jesus Christus het nie of moontlik wel ‘n toksiese verhouding het dan sou dit sinvol wees om die volledige twaalf stappe ‘heilsweg’ gesprek met die beradene te voer soos König (1983:1)

Sistematies-teologies en Kennedy (1983:16-44) en Louw (1999:359) Praktiese Teologies die aanbieding van die ‘heilsaspekte’ op voetspoor van Capps (1979) tematies vir gespreksformaat formuleer en skematises tabuleer (vgl. Bylaag C).

As deel van hierdie derde fase sal daar ook geëvalueer word in watter mate professionele persone vanuit die aanverwante wetenskappe betrek moet word met betrekking tot die begeleidingsproses van die slagoffer van toksiese godsdienst. Dit sou byvoorbeeld kon insluit ‘n forensiese maatskaplike werker, ‘n sosioloog, kliniese sielkundige en/of psigiater (vgl. in hierdie verband hoofstuk 3, *Perspektiewe vanuit die aanverwante wetenskappe*). In korrelasie met die liggaam en geestelike dimensies van die mens behoort ook aandag gegee te word aan die beradene se ervaringsbewussyn of soos Louw (2005:21) dit stel, ‘*die ratwerke van die menslike siel*’, as uitdrukking van die interaksie met ‘n netwerk van verhoudinge.

5.4.5 Fase 4: Herstel – Oorwinning (*restoration*)

Hierdie vierde fase kom basies in die onderhawige hoofstuk aan die orde aan die hand van die vierde taak van die praktiese teologie soos voorgestel deur Osmer (2008), naamlik die pragmatiese of strategiese taak. Hierdie vierde fase van die gespreksmodel impliseer die neem van sekere strategiese stappe ten einde die beradene so ver moontlik weer herstel en geïntegreer te kry binne ‘n geestelik en emosionele stabiele gang van lewe. Dit behels dat die persoon weer beheer het oor sy/haar eie lewe en ook weerbaar en/of voorbereid sal wees op die hantering van toekomstige trauma, al sou daar bepaalde verwondings en verliese gewees het. Met betrekking tot die problematiek rakende toksiese godsdienst gaan dit veral oor ‘n strategie wat gefokus is op die vestiging van ‘n gesonde verhouding tussen die beradene en God, die beradene en godsdienst asook met die kerk in die breë. Dit sal verder dan ook impliseer dat die beradene weer effektief as geestelike volwasse mens op al die terreine in die samelewing op ‘n selfstandige wyse sal kan funksioneer (vgl. Richards, 1987:66).

Richards (1987:244) beredeneer die feit dat die geestelike lewe van die mens hoofsaaklik te doen het met die ontmoeting met God en dat geestelike volwassenheid wesenlik deel is van die Bybelse lewensproses van die mens. Louw (2015:133) beredeneer die feit dat die mens se geestelike lewe die transiente

dimensie van verstaan en bestaan is, en tegelykertyd verbind aan 'n verskeidenheid van verhoudingsnetwerke. Binne hierdie konteks sal emosionele en geestelike heling vir die slagoffer van toksiese godsdiens uiteraard dan ook van kardinale belang wees. Die meetinstrument wat die Remuda Ranch ontwikkel het waarmee persone geëvalueer kan word wat blootgestel was aan godsdiensmisbruik kan hier handig te pas kom om die effek van toksiese godsdiens by verwonde persone vas te stel (vgl. Bylaag H).

Die term 'overcome' wat Jantz (2013:172-186) gebruik as deel van sy twaalf weke herstel program vir 'n herstelde lewe na depressie is ook baie van toepassing. Die depressie waarna hy verwys hou dikwels verband met onverwerkte trauma en krisisse en wanneer daar dan uiteindelik heling plaasvind dan impliseer dit die terugkeer na 'n normale gang van lewe sonder gevoelens van depressie en angs (vgl. Van Niekerk, 1983). Esterhuizen (2016) gebruik in haar proefskrif die terme '*hope*' en '*growth*' met betrekking tot herstel en gee daardeur 'n perspektief op die fase na die krisis en die verwonding. Binne hierdie konteks lê Schreiter (2016:193-207) veral klem op die term '*resilience*' met betrekking tot die herstelproses na krisis en trauma:

In the psychological and psychiatric literature on trauma, the meaning of resilience is taken for granted as the capacity to '*bounce back*' after disaster. Resilience revolves around how people come to identify their sources of strength that allow them to maintain their humanity in the midst of harrowing disaster or long term oppression, what practices get them in touch with their resilient power and how resilience might be strengthened or enhanced.

Louw (1984:42) stel dat die theologiese aard van die pastoraat asook die funksie daarvan as oorwinningsorg, wat behels om hoop en nuwe verwagtings by die beradene te skep, te staan kom voor twee strategiese take, naamlik:

- Om die betekenis van die oorwinningsdimensie verantwoordbaar te verduidelik.
- Om te sorg dat die pastoraat in die toekoms 'n meer voorkomende rol sal kan speel.

Ten einde hierdie take te kan aanpak en uit te kan voer sal die pastorale berader onder andere gebruik moet maak van Bybelse tekste en verhale asook die hantering van al twaalf die theologiese motiewe (vgl. Louw, 2015:544; vgl. Bylaag B) en al twaalf die bedieningsmodi (vgl. Louw, 2015:550-551; vgl. Bylaag C) ten einde 'n volledige strategie vir herstel en oorwinning aan die verwonde persoon (as gevolg van toksiese godsdiens) te kommunikeer. As deel van hierdie vierde fase skuif die fokus veral ook na die beradene se toekomstige lewe. Louw (1984:3) definieer hierdie aspek van die toekomstige lewe (eskatologie) as 'n konsep wat te doen het met die heilshistoriese en teleologies-toekomstige element van God se rykshandelinge. Du Rand (2013:29-45) stel dat dit gaan om die vooruitsig op God se tyd, intervensies en geskiedenis met die wêreld en die skepping. Die kerngedagte en betekenis van die begrip eskatologie is vervolgens dat God die skepping en die mensdom in 'n herstelde, verbeterde en nuwe verhouding tot Homself sal en gaan stel. Hierdie herstel wat in vooruitsig gestel word, is inderdaad dan ook van toepassing op die persoon wat verwond en getraumatiseer geraak het deur middel van godsdiens.

In ooreenstemming met Clinton & Ohlschlager (2002) se algemene benadering van die pastoraat kan daar ten slotte gekonkludeer word dat dit gaan oor die uitdaging aan die pastor en berader om tersaaklike Skriftuurlike perspektiewe theologies-strategies op so 'n wyse te kommunikeer en te faciliteer dat dit uiteindelik kulmineer in heling en vryheid vir diegene wat verwond, moedeloos en platgeslaan is. Sodanige volledige strategiese proses kan nie anders hanteer word nie as prosesmatig volgens spesifieke fases en stappe.

5.4.6 Twaalf strategiese stappe

Nadat die bovermelde vier fases as breë raamwerk in plek gestel is, kan die twaalf theologiese motiewe en twaalf bedieningsmodi as stappe (wat reeds geïdentifiseer is) geïntegreer word as strategiese stappe binne die raamwerk van hierdie vier fases. Dit sal impliseer dat elk van die vier fases vervolgens drie onderskeie stappe sal bevat om sodoende 'n twaalf-stap model aan die orde te stel met die oog op die pastorale begeleiding van persone wat verwond en getraumatiseer geraak het as gevolg van toksiese godsdiens. Die twaalf-stap model van Alkoholiste Anoniem soos

aangepas vir seksueel verslaafdes is die mees toepaslike twaalf-stap model wat goedskiks vir 'n eie model aangepas kan word (vgl. Bylaag D).

Wright (2011:127-186) hanteer trauma aan die hand van die tipiese fases van 'n krisis met dan die begeleiding waar die beradene stap vir stap deur elk van hierdie fases begelei word. Aansluitend hierby kan, soos reeds vermeld, die perspektiewe vanuit verskillende pastorale modelle geïntegreer word in die samestelling van 'n model met die oog op die pastorale begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens. Dit gaan inderdaad dan oor die strategiese herformulering van 'n visie en missie van die individu se lewe asook 'n herinterpretasie van die persoon se lewensverhaal.

Met betrekking tot stappe van 'n gespreksmodel hou Hawkins, Hindson en Clinton (2002:93-94) 'n aantal teologiese motiewe of merkers (*theological roots*) voor wat gebruik en ontwikkel kan word binne so 'n pastorale gespreksraamwerk. In hierdie opsig gaan dit vir hulle om aspekte soos die doksologie, christologie, pneumatologie, antropologie, engelelogie, satanologie, soteriologie, ekklesiologie en eskatologie (vgl. ook Clinton & Ohlschlager, 2002:89-90).

Op voetspoor van die Nuwe-Testamentiese teoloog Schnelle (2009) en die Ou-Testamentiese teoloog Waltke (2007) identifiseer Louw (2015:31-32; 82-85; 544-545) twaalf teologiese motiewe (Sien Bylaag B) as hermeneutiese sleutel vir die lees en verstaan van Openbaring. Hierdie twaalf motiewe leen hulself egter tot 'n breër toepassing as slegs die boek van Openbaring en gevolglik sal verskillende perspektiewe in hierdie verband geïntegreer word in die voorgestelde model vir hierdie studie. Volgens Louw (2015:550-55) kan die betrokke motiewe toegepas word om onder andere die gevaar van theologisering te voorkom. Soos reeds vermeld, word die onderskeie motiewe soos voorgestel deur Susek (1999:237-247), Callahan (2010:258) en Ingram (2010:2 en 2006:7-8) geïntegreer met dié van Louw met die oog op 'n eie strategiese model vir die begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens. Verskeie ander modelle is ook geraadpleeg in die proses.

5.5 STRATEGIESE MERKERS VIR ‘N EIE PASTORAATMODEL

5.5.1 Lewensverhaal

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie eerste stap om die bedieningsmodus van die apostolaat (*apóstolos/apostolé*). Met apostolaat (vgl. Louw en Nida, 1988:542) word bedoel dat die beradene se eie insig in sy eie lewensverhaal en lewensbeskouing met betrekking tot sy persoonlike verhouding as dissipel van Jesus Christus met ‘n spesifieke doel en sending as mens hier op aarde verstaan en beskryf word. Die eerste stap vir die beradene is dus om hul eie lewensverhaal te vertel en neer te skryf. Hierdie verhaal word vervolgens in perspektief gestel met God se verhaal deur middel van Bybelse verhale en parallelle. Die Bybelse Daniël verhale dien in hierdie verband as goeie voorbeeld van godsdienstige lewensverhale van mense. Met hierdie stap word die verlede en hede van die beradene geëksplorieer en die spesifieke trauma en krisis en/of krisisse herroep vanuit die verlede. Dit impliseer ‘n deurtastende inventaris van die beradene se lewensverhaal in geheel en wat baie spesifiek gefokus hul godsdienstige lewenservarings insluit.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende die eerste motief geneem te word:

FISIES	Afsprake word gemaak en die beradingsproses word beplan en tersaaklike detail vasgemaak.
PSIGIES	Moontlike diagnoserings wat van toepassing sou kon wees op enige geestesgemoedstoestande – hulp vanuit die aanverwante wetenskappe sal hier ter sake wees.
GEESTELIK	Die normatiewe aspek van die missiologie as die sending van God (<i>Missio Dei</i>) en die sending van die kerk (<i>Missiones ecclesiae</i>) word hier hanteer. Die fokus val op tersaaklike missiologiese aspekte en ook die kerklike betrokkenheid van die beradene.

5.5.2 Opvoeding en onderrig

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie tweede stap om die bedieningsmodus van die beradene se opvoeding en onderrig (*didásko/ didaché/ didaskalía*).

Met opvoeding en onderrig (vgl. Louw & Nida, 1988:413) word bedoel dat die beradene se huislike en gesinsopset tydens opvoeding as kind en jongmens beskryf word wat alle prestasies en kwalifikasies en ook teleurstellings en mislukkings insluit. Die tweede stap impliseer dat die beradene insig sal verkry met betrekking tot homself as menslike wese in terme van sy volledige opvoedings- en onderrig agtergrond asook met betrekking tot sy triadiese verhouding van menswees in terme van liggaam-gees-siel. Alle kwalifikasies en opleiding sal vermeld moet word, want dit kan alles bydra tot die daarstelling van die groter prentjie met die oog op eksplorering van die beradene se gedragspatrone en gedrags probleme.

Tydens hierdie stap sal die berader ook vasstel of die beradene ernstige liggaamlike beserings opgedoen het en operasies ondergaan het en dalk ook vir 'n deeglike mediese ondersoek sal moet gaan. Alle fisiese beserings tesame met nagevolge en simptome behoort as deel van die lewensverhaal aangedui te word, in besonder ook indien dit voortspruitend is vanuit traumatiese ervarings. Die berader sal moet vasstel of die beradene dalk nog enige onverwerkte liggaamlike trauma, veral seksuele trauma, beleef en emosioneel verwond is. Dit sal ook impliseer 'n opstel van 'n lys van al die persone, sisteme en instansies wat deur die slagoffer deur middel van verkeerde gedrag en optredes benadeel, verwond, geboelie en moontlik skade berokken is met die oog op vasstelling van moontlike onverwerkte trauma uit die verlede vir latere hantering. Verder sal veral ook gefokus word op alle onaangename en traumatiese insidente spesifiek gekoppel aan godsdiens.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies tydens hierdie stap rakende die tweede motief geneem te word:

FISIES	Die beradene se belewing en beoordeling van die eie estetiese liggaamlike aspekte van menswees word hier geïdentifiseer en geëvalueer.
PSIGIES	Aspekte soos selferkennig, selfaanvaarding, selfvervulling selfbeeld en selfvertroue word hier geëvalueer.
GEESTELIK	Die normatiewe aspek van 'n Bybelse antropologie word hier hanteer. Alle antropolgiese aspekte van menswees wat die

dimensie van godsdienstige en kerklike agtergrond, skoling en godsdienstige ervarings insluit, kom hier aan die orde.

5.5.3 Genealogie

Teologies-strategies benader, gaan dit in hierdie derde stap om die bedienings modus van die genealogie of oorsprong van die individu se ontstaan (*génesis*). Met genealogie (vgl. Louw & Nida, 1988:391) word bedoel dat die beradene hul eie geboorte, lewens- en wêreldbekouing en ervaring as biologiese organisme binne die groter konteks van die astronomie, kosmologie en ekologie as sigbare omgewing sal verstaan. Met hierdie derde stap word met behulp van 'n geneagram (of stamboomdiagram) 'n inventaris gemaak van alle lewensruimtes, sisteme en sosiale verhoudings asook die identifisering van belangrike ander persone en groepe wat 'n invloed kon uitgeoefen het op die beradene se lewe, veral ook binne die breër konteks van verskillende generasies van hierdie familie. Die doel van hierdie stap is ook om te bepaal teenoor wie en wat sekere regstellings gemaak moet word, veral binne familieverhoudings, en ook op watter wyse dit sal moet plaasvind.

'n Geneagram is 'n soort 'kaart' wat opgestel word waaruit 'n betrokke familiesisteem bestaan. Volgens Bowen (1994:533; vgl. ook Titelman, 1998:53 en Stoop & Masteller, 2004:24) karteer die geneagram 'die familie as sisteem' binne die konteks waar daar sprake is van minstens drie geslagte, maar verkieslik sewe, ten einde genoeg inligting te versamel om die effek van emosionele oorerwing en/of intergeneratiewe oordrag te identifiseer. In die geval van die effek van toksiese godsdienst word op hierdie wyse dan ook gefokus op moontlike toksies-godsdienstige invloede wat reeds in vorige generasies aan die orde kon wees. Aan die hand van die samestelling van so 'n geneagram (vgl. Genopro, 2014) met betrekking tot die beradene se herkoms kan die groter prentjie verkry word aangaande die algemene geestelike en emosionele atmosfeer van die betrokke familie met sy onderskeie generasies waarbinne hierdie persoon opgegroei het – dit bied ook 'n realistiese weergawe van hoe geestelik en emosioneel 'siek' of hoe 'gesond' hierdie familie in die breë is.

Volgens MacAll (1990:13) moet daar met behulp van 'n geneagram onder andere ook probeer vasgestel word of daar enige ander lede binne die familielyn is wat dieselfde probleemgedrag of emosies openbaar as die beradene. Die geneagram

kan dus ook behulpsaam wees om onder meer aan te toon of daar onverwerkte trauma is wat heel dikwels onbewustelik vanaf een generasie na die volgende een oorgedra is en wat definieer word as transgeneratiewetraumabande.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie derde motief geneem te word:

FISIES	Fokus op die blootlegging van aspekte soos geboorte, ekologies-geografiese invloede, negatiewe blootstelling aan sekere plekke en invloede – ook kerklike en godsdienstige agtergrond, ruimtes en ervarings.
PSIGIES	Fokus op die blootlegging van alle groot mylpale, veranderinge en verliese waarin die volledige familie onder die loep geneem word.
GEESTELIK	Hier word gefokus op geestelike aspekte soos menseregte, menswaardigheid, wedergeboorte, geloof en bekering.

5.5.4 God en Godsdiens

Theologies-strategies benader gaan dit in hierdie vierde stap om die bedieningsmodus van die aanbidding (*proskunéo/proskunetés*) van God, of anders gestel dit gaan oor die beeld, die eer en selfverheerliking van God (*dóksa*). Met die aanbidding van God (vgl. Louw & Nida, 1988:218 en 540) word bedoel dat die beradene letterlik voor God kniel en erken dat God God is en die Skepper is van alle dinge. Die Griekse term *dóksa* is 'n baie gelaaiide begrip en volgens Louw en Nida (1988:66) duif die term 'n aantal semantiese Goddelike attribute aan soos *splendor, brightness, amazing might, praise, honor, greatness, glorious being, heaven and pride*.

Met hierdie vierde stap word die hoogste gesag in die lewe van die beradene geïdentifiseer asook die verantwoordelikhede wat dit vir die beradene tot gevolg het. Met hierdie stap is dit vir die beradene van belang om sy/haar eie godsdienstige belewenis en ervarings van die verlede maar ook die huidige situasie volledig te omskryf, te evalueer en te verstaan – ook te verstaan wie God is en dat die totaliteit en volledigheid van die skepping en alle skepsele totaal van Hom afhanklik is. Verder sal dit belangrik wees vir die beradene om ook vanuit die Skrif te verstaan dat

God in totale beheer is van sy skepping en daarom ook van elke gebeurtenis in die lewe van die individu.

As deel van hierdie stap is dit verder belangrik dat die berader aan die beradene die onderskeid van, enersyds, fundamentalisme – in meeste gevalle wat godsdiensstige perspektief betref is dit gekoppel aan ‘n kreationistiese oortuiging van die skepping – en andersyds, liberalisme – in talle gevalle ‘n mitologisering van God en die Bybel met betrekking tot die skepping en ‘n vervanging van geloof in God met geloof in die natuur en evolusie – sal verduidelik as uiterste toksiese polariteit. Tydens hierdie stap maak die beradene die besluit om God ten volle as Skepper van sy skepping te erken en om sy/haar lewe en eie wil aan God toe te vertrou en Hom in gees en waarheid aan te roep en te aanbid.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie vierde motief geneem te word:

FISIES	Evalueer tersaaklike Skrifgefundeerde feite, hulpmiddels en bronne.
PSIGIES	Erken die bestaan van God as Skepper en de-aktiveer fundamentalistiese beskouings, mitologiserings en alle wanvoorstellings van God en ook alle ontkennings van tersaaklike normatiewe feite.
GEESTELIK	Hier word gefokus op die theologiese motief van die doksologie wat verband hou met aspekte van Godsbegrip, Goddelike uitverkiesing, Goddelike genade, Goddelike liefde en omgee en aanbidding van God.

5.5.5 Christelike getuienis

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie vyfde stap om die bedieningsmodus van getuienislewering (*marturía*) en of anders gestel ‘n openbare geloofsbelidens. Met getuienislewering (vgl. Louw & Nida, 1988:418-419) en ‘n openbare belydenis van geloof word bedoel dat die beradene sal kan getuig en dit ook in die openbaar sal kan doen, naamlik dat hy/sy Jesus Christus ken en aanvaar as die Seun van God en sy/haar persoonlike Verlosser en Middelaar is. Kernagtig impliseer die woord

'getuienis' om goed te praat van 'n ander persoon se reputasie en integriteit, in hierdie geval van Jesus Christus, en ook sodanig van die beradene as Christen.

Tydens hierdie stap val die klem op die besondere identiteit van die Verlosser Jesus Christus, die weg van verlossing en ook die belangrikheid van kommunikasie van die Evangelie van Jesus Christus deur middel van pastorale berading en mediasie. Die berader se persoonlike getuienis aangaande Christus as die Seun van God, wat gekom het om te soek en te red wat verlore is, sal ook hier prominent figureer. Die korrektief van die suiwer en korrekte leer aangaande Jesus Christus as Verlosser asook die volledige heilsweg word ook beklemtoon teenoor alle dwaalweë, dwaalleraars en dwaalleringe. Binne die konteks van toksies-godsdiestige kerklike en godsdiestige groeperinge is 'n aspek soos hierdie uiteraard besonder belangrik rakende die heling en restourering van slagoffers van toksiese godsdiens. Met hierdie stap word daar as't ware ook afskeid geneem van alle toksiese omgewings en persone terwyl daar 'n openheid is ten opsigte van die nuwe seisoen wat aangebreek het. Die beradene is dan ook bereid en ontvanklik ten opsigte van 'n geestelike herposisionering en die visualisering van 'n nuwe geestelike fase in Christus Jesus.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie vyfde motief geneem te word:

FISIES	Hier val die fokus op die openbare getuienis van die beradene ten einde die plek en waarde daarvan in die lewe van die beradene vas te stel.
PSIGIES	Identifiseer belangrike persone en verhoudings – veral rakende geestelike leiers – wat die beradene se verhouding met Christus en ook sy/haar verhouding met godsdiens insluit en bepalend beïnvloed het. Op hierdie wyse kan die geestelike aard van die godsdiestige verwonding bepaal word.
GEESTELIK	Die normatiewe aspek van die Christologie word hier hanteer. Die klem is veral op die beradene se oorgawe aan Christus ter bevestiging van 'n lewende verhouding met Hom. In terme van

die heilsweg word by hierdie motief gefokus op die aspekte van vrysspraak, regverdigmaking en lofprysing.

5.5.6 Geestelikheid

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie sesde stap om die bedienings modus van die pastoraat of geestelike gesprek (*paráklēsis*). Met geestelike gesprek (vgl. Louw & Nida, 1988:408) word geïmpliseer ook geestelike byeenkomste met die klem op die geestelike volwasse lewe; verder ook geestelike gesprekke met ander persone met die oog op die eie asook andere se geestelike welstand, gesondheid, versorging en groei.

Tydens hierdie sesde stap verskuif die klem na die karakter, inhoud en waarde van 'n nuwe geestelike volwasse lewe met die fokus op geestelike volwassenheid en geestelike groei. Daar kan vervolgens klem gelê word op die vervulling met die Heilige Gees tesame met die vrug van die Gees asook die gawes van die Gees – in gebed word God gevra om die beradene in elk van hierdie opsigte toe te rus. Met hierdie stap word die basis gelê vir nuwe verhoudings en ervarings terwyl die basiese struktuur van 'n gesonde selfbeeld as geestelike volwasse mens ook gevestig word.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie sesde motief geneem te word:

FISIES	Tydens hierdie stap word die beradene begelei met betrekking tot die posisionering/herposisionering rakende sy/haar geestelike volwassenheid en leierskap. Grense word ook geïdentifiseer met betrekking tot geestelike en kerklike betrokkenheid.
PSIGIES	Hier is die fokus op tersaaklike stappe wat geneem moet word met die oog op bevordering van geestelike groei.
GEESTELIK	Die Pneumatologie as teologiese motief word hier hanteer, met die klem op vervulling met die Heilige Gees, die gawes van die Gees en die volharding van die heiliges (vgl. Die Dordtse Leerreëls).

5.5.7 Moraliteitsvorming

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie sewende stap om die bedienings modus van die verkondiging van God se koninkryk (*kérugma*) of verkondiging van ‘n goeie boodskap (*eúangélion*). Met verkondiging van God se koninkryk as die goeie boodskap (vgl. Louw & Nida, 1988:417) word bedoel dat die beradene die inhoud van die Bybelse boodskap sal hoor en verstaan en daardeur moreel gevorm word. Die fokus by hierdie sewende motief is vervolgens veral op die insig en verstaan van die beradene ten opsigte van hul eie morele en geestelike vorming deur die ontvangs en aanname van die verkondigde Evangelie. Dit impliseer onder andere die vermoë om te kan onderskei tussen goed en kwaad en ook die goeie te kan definieer aan die hand van algemene Skriftuurlike morele beginsels. Tydens hierdie stap word die beradene ook gehelp om sy/haar eie rol en verantwoordelikhede te kan identifiseer ten opsigte van reg en verkeerd rakende die trauma waardeur hy/sy geaan het, en wat hy/sy goed en reg gedoen het.

Tydens hierdie proses is dit uiteraard belangrik dat die berader se eie morele waardes en gedrag ten alle tye die toets van die suiwere verkondiging van die Woord sal kan slaag en sodanig ook geprojekteer word teenoor die beradene. Met hierdie stap identifiseer en onderskei die beradene dus die goeie en die slechte met betrekking tot die roete wat verby is; hy/sy word ook aangemoedig om te rou oor dit waarvan afskeid geneem moet word – dit sou ook sekere vorme van verslawing kan insluit soos byvoorbeeld godsdiensverslawing. ‘n Belangrike komponent van die probleem met betrekking tot toksiese godsdiens word dus tydens hierdie stap geïdentifiseer en gekonfronteer.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese geestelikgesonde volwasse menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie sewende motief geneem te word:

FISIES	Daar word gefokus op alle Skriftuurlike beginsels van morele gedrag en goeie werke.
PSIGIES	Assessering en aanprysing van alle moreel aanvaarbare en regverdige en gesonde gedrag volgens die Skrif word gedoen.

GEESTELIK

In die Skrif word die oordrag van 'n Goddelike boodskap, ongeag goed of kwaad, dikwels deur 'n engel en/of profeet oorgedra en word as theologiese motief identifiseer as die engelelogie. Die beradene word gevvolglik begelei om die goeie boodskap van God se koninkryk en God se wil te verbaliseer in terme van 'n goeie boodskap deur geloof en geloofsbelofte en ook daarvolgens te leef.

5.5.8 Leierskap, regsaspekte en geregtigheid

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie agste stap om die bedieningsmodus van alleregsaspekte en bestuur van administratiewe geregtigheid deur leierskap (*kubérnesis*). Met betrekking totregsaspekte en administratiewe geregtigheid deur leierskap (vgl. Louw & Nida, 1988:466), word in effek bedoel die krities-verantwoordelike bestuur van die kerklike sisteem aan die hand van Skriftuurlike beginsels, kerkorde en owerheidswetgewing.

Tydens hierdie stap is dit vir die beradene van belang om insig te verkry ten opsigte van die onderskeid tussen, enersyds aan die een kant, morele gedrag en verantwoordelike optrede en, andersyds aan die ander kant, immorele en toksiese onverantwoordelike en roekeloos-nalatige gedrag van die leierskap. Met ander woorde hier gaan dit, enersyds, oor die intieme verhouding met Jesus Christus en die erkenning dat Jesus Christus die Koning en bestuurder en/of Leier van die kerk is en, andersyds, of hierdie aspek ontbreek by die leierskap van die kerk.

Tydens hierdie stap moet daar dus erkenning en belydenis plaasvind ten opsigte van alle immorele en toksiese gedrag en dade (sonde) en moet dit beoordeel word in die lig van God se Woord (oordeel). Die beradene word vervolgens begelei om teenoor homself/haarself, God en teenoor 'n derde persoon te erken die presiese aard van elke oortreding en sonde in sy/haar eie lewe en ook 'n eie beoordeling te maak oor regverdigheid en eiegeregtigheid in sy/haar eie lewe en die kerk.

Tydens hierdie stap sal die berader hier help om alle moontlike gevolge van verkeerde gedrag en dade te identifiseer en te evalueer met betrekking tot die verwonde. Die noodsaaklikheid van berou oor verkeerde optredes en gesindhede teen mense en teenoor God sal hier beklemtoon word.

Tydens hierdie stap word alle juridiese en kerkregtelike aspekte dus geïdentifiseer en word vasgestel, enersyds, in watter mate die beradene geheel die slagoffer (verwondene) was, en andersyds, in watter mate hy/sy self ook die pleger was van immorele en/of toksiese gedrag teenoor andere. Indien verkeerde gedrag enige juridiese implikasies sou hê dan sal dit ook op 'n professionele wyse hanteer moet word met behulp van die nodige juridiese persone en prosesse. Die verkeerde gedrag en dade van die werklike pleger van die verwonding sal gevvolglik korrigeer word en/of aanbevelings gemaak en verwysings gedoen word na regspersone wat die sake regsaanspreeklik en verantwoordelik sal hanteer.

Met hierdie stap word daar dus beheer verkry oor die verkeerde en immorele gedrag en patronen terwyl die aggressor(s) wat verantwoordelik was vir die trauma en verwonding ook gekonfronteer word indien enigsins prakties moontlik, terwyl daar in die proses gestreef word na billike en regverdige uitkomste vir almal.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie agste motief geneem te word:

FISIES	Vestig en bevestig juridiese en administratiewe geregtigheid.
PSIGIES	Alle sterk emosies van skuldbesef, vrees, angs, woede, depressie, haat, verwerping, ensovoorts, word hier hanteer.
GEESTELIK	Theologies word die aspek van God se geregtigheid en oordeel oor sonde, Satan en sy volgelinge hanteer as die theologiese motief van die Satanologie. Sonde-erkennung en belydenis maar ook God se genade, vergifnis en vrysspraak word hier hanteer terwyl die kritiese onderskeidingsvermoë tussen goed en kwaad ook hier getoets word.

5.5.9 Verlossing en Bevryding

Theologies-strategies benader gaan dit in hierdie negende stap om die bedienings modus van bevryding/verlossing (*sotérion*). Met bevryding/verlossing (*sotérion*) (vgl. Louw & Nida, 1988:241-242) gaan dit hoofsaaklik oor geestelike genesing. Die fokus is in besonder op die wyse waarop die beradene verlossing vir hulself kan toeeien (*déomai*, *eúchomai*, *proseúchomai*). Met bevryding/verlossing (vgl. Louw & Nida, 1988:408-409) word in effek bedoel die spesifieke handeling wat die beradene neem

om dit wat hom deur God in Christus aangebied word aan te neem deur persoonlike gebed met besondere klem op die gebedselement van smeking voor die aangesig van God.

Indien die beradene nog nie vantevore reeds 'n geloofskeuse vir Jesus Christus gemaak het nie sal die berader hom/haar in hierdie verband begelei. Die beradene neem vervolgens die besluit om Jesus Christus aan te neem as Verlosser en Saligmaker en vra in gebed om vergifnis van sonde. Alle persoonlike onverwerkte emosionele pyn en herinneringe wat ook reeds tydens die voorafgaande stappe na vore gekom het word hier hanteer en God se heling op 'n diep innerlike genesingsvlak word bemiddel.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie negende motief geneem te word:

FISIES	Hier gaan dit by uitstek oor persoonlike geloof, innerlike genesing, geestelike selfverantwoordelikheid en selfversorging.
PSIGIES	Hier gaan dit oor die beradene se persoonlike verhouding met Jesus Christus en hoe Christus nou deur Sy Woord die verhouding van die beradene met medegelowiges en ander mense bepaal.
GEESTELIK	Die fokus is op die teologiese motief van die soteriologie wat aspekte raak soos vergifnis en sekerheid van verlossing met besondere klem op persoonlike oorgawe en smeking voor God deur gebed.

5.5.10 Kerklike byeenkomste

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie tiende stap om die bedieningsmodus van die kerklike openbare byeenkoms (*leitourgía*). Met kerklike byeenkoms (vgl. Louw & Nida, 1988:461) word bedoel die Bybels-Christelike openbare en formele gereelde byeenkoms waartydens die Woord van God bedien word onder leiding van die ampte. Dit gaan egter baie wyer en impliseer in effek alle amptelike byeenkomste en ook die amptelike gesprekke tussen enige kerklike amptenaar en individu of groepe.

Met hierdie stap word Skriftuurlike beginsels rakende die kerk, die gesin as basiese boublok van menslike bestaan en as verbondsgesin ook as boublok van die kerklike bedieningsmodi en ook lidmaatskap van die liggaam van Christus (God se ‘volk’) met die beradene hanteer. Dit mag wees dat die beradene aangemoedig moet word om ’n alternatiewe geloofsgemeenskap te kies, veral indien die huidige gemeenskap juis die oorsaak van godsdienstige verwonding was. Dit sal dan impliseer om in ’n verhouding te tree met ’n nuwe en gesonde kerklike sisteem en sy leierskap. Simboliese en rituele aspekte soos byvoorbeeld die bediening van die sakramente met besondere klem op die finale afskeid van die emosionele pyn en toksiese kerklike organisasie van die verlede kan ook hier aan die orde wees.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie tiende motief geneem te word:

FISIES	Met hierdie stap word alle fisiese ondersteuning en bronne wat van die kerk se kant af tot die beskikking van die beradene is, geïdentifiseer, geëvalueer, bevestig en ook uitgebrei waar moontlik.
PSIGIES	Die kritiese faktor hier is dat die beradene binne die geloofsgemeenskap waar hulle tans is, liefde en empatie sal beleef en ervaar, veilig sal voel en dit self sal uitleef en oordra aan ander.
GEESTELIK	Alle kerklike aktiwiteite kom tot sy reg binne die theologiese motief van die Ekklesiologie. Die balans tussen die antropologiese en pneumatologiese dimensie van kerkwees moet ook deeglik verstaan en gehandhaaf word.

5.5.11 Diensbaarheid

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie elfde stap om die bedieningsmodus van diensbaarheid (*diakonía*). Met diensbaarheid (vgl. Louw & Nida, 1988:460) word bedoel om as dienaar van Christus diensbaar te wees in die kerk deur ander te dien. Hierdie voorlaaste stap is gerig op die diensbaarstelling in liefde van die beradene aan hul gesin, die kerk, medemense en die gemeenskap.

Verskillende dimensies van die basiese Christelike geloof en dienswerk met betrekking tot alle sosiale verhoudings en onverwerkte emosionele trauma in verband met ander mense sou byvoorbeeld tydens hierdie stap deur die berader aan die beradene voorgehou kan word. Die konsep van 'n sisteem van basiese diens gekoppel aan rentmeesterskap en verslagdoening word op hierdie wyse gevestig met besondere klem op uitreiking na ander en die betoning van empatie. Met hierdie stap word 'n vaste verbintenis en ooreenkoms aangegaan om God, sy kerk en medegelowiges onvoorwaardelik te dien.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie elfde motief geneem te word:

FISIES	Die fokus is hier op die verkryging van kennis en insig rakende kerklike dienswerk en kerklike programme met die oog op 'n voorgenome betrokkenheid en deelname.
PSIGIES	Hier gaan dit hoofsaaklik oor die gevoelvolle en empatiese uitreik na persone binne die geloofsgemeenskap, maar ook na die noodlydendes daarbuite.
GEESTELIK	Die teologiese motief hier is dié van die Diakonologie met die klem op dienslewering en barmhartigheid. Hier gaan dit by uitstek oor die doen van goeie werke uit dankbaarheid.

5.5.12 Toekomstige lewe

Teologies-strategies benader gaan dit in hierdie twaalfde stap om die bedienings modus van die toekomstige lewe (*koinonia*). Met toekomstige lewe (vgl. Louw & Nida, 1988:446-447) word enersyds bedoel om hier en nou en elke dag te lewe in teenwoordigheid van God en lede van God se kinders, sy kerk; andersyds gaan dit om die sekerheid wat nou reeds ervaar kan word ten opsigte van 'n ewige lewe in teenwoordigheid van God en geliefdes in die hiernamaals.

Die laaste van die twaalf stappe impliseer 'n punt van geestelike en emosionele volwassenheid by die beradene om tesame met die Heilige Gees nou volle verantwoordelikheid te aanvaar vir hul totale lewe en ook hul toekoms. As gevolg van die begeleiding en gesprekke tot op hierdie punt sal daar nou ook die nodige geestelike onderskeidingsvermoë wees – dit sal impliseer dat daar onderskei kan

word tussen die ware aanbidding van God in Gees en in waarheid teenoor toksiese en valse godsdiens. Op hierdie wyse sal die beradene ook beter bemagtig wees om in die toekoms oor die algemeen krisisse en trauma te kan hanteer. Dit sal onder ander ook impliseer dat daar nie weer deur middel van ondeurdagte besluite verstrengel geraak sal word in traumabande en ongesonde grensoorskrydings nie aangesien dit 'n hernude kwesbaarheid tot gevolg sal hê.

Die berader sou verder ook tydens hierdie laaste stap die beradene kan aanmoedig tot visualisering van 'n toekomstige oorwinningslewe wat uiteindelik sal kulmineer in die ewige hiernamaals saam met God. Op hierdie punt word daar ook 'n instand houdingsprogram geformuleer en ooreengekom waarvolgens daar ook opvolg gesprekke sal plaasvind wat as verdere anker en kompas vir die beradene sal kan dien.

Met betrekking tot die onderskeie dimensies van basiese menswees behoort die volgende aksies rakende hierdie twaalfde motief geneem te word:

FISIES	Op hierdie punt word die beradene begelei om hul toekomstige lewe met mylpale en moontlike verandering wat noodwendig mag intree, te beplan en daarvoor voor te berei. Dit gaan onder ander ook oor finansiële beplanning vir aftrede en die opstel van 'n testament. Die beradene word ook begelei om afskeid te neem van die berader en die beradingsproses.
PSIGIES	Die aspek van emosionele en geestelike genesing en herstel word hier geëvalueer teen die agtergrond van die beradene se aanvanklike trauma en verwonding en dan ook die terapeutiese proses wat sedertdien plaasgevind het.
GEESTELIKE	Hier gaan dit by uitstek oor die theologiese motief van die Eskatologie. Hierdie laaste aksie wat geneem word, sou kon impliseer 'n gebed van aanbidding en lofbetuiging teenoor God deur die beradene vir 'n Goddelike ingrype en aanraking wat plaasgevind het.

5.6 SKEMATIESE VOORSTELLING VAN 'N EIE PASTORAATMODEL

Die aanvanklike doelwit van hierdie studie is in 1.5.2 soos volg geformuleer: *Om deur 'n kritiese sintese van die voorafgaande navorsing in interaksie met mekaar as die strategies-teoretiese moment 'n pastorale teoretiese raamwerk te formuleer vir die begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van toksiese godsdiens.* Met behulp van die voorafgaande twaalf stappe model is hierdie doelwit bereik en kan die resultaat skematisies en kernagtig soos volg weergegee word:

BESKRYWENDE TAAK	INTERPRETERENDE TAAK	NORMATIEWE TAAK	STRATEGIESE TAAK
TAAK 1: DIE KRISIS	TAAK 2: DIE VERWONDING	TAAK 3: DIE HELING	TAAK 4: DIE HERSTEL
FASE 1: KRISIS			
1. DIE PROSES	BELANG VAN PRAAT EN LUISTER	MISSIOLOGIE	LEWENSVERHAAL (Apostolé)
2. FISIESE- HERSTEL	ONVERWERKTE LIGGAAMLIKE TRAUMA	ANTROPOLOGIE	OPVOEDING EN ONDERRIG (Didaché)
3. SKEPPINGS- EN GEBOORTE- HERSTEL	ABNORMALE ANGS	ASTRONOMIE KOSMOLOGIE EKOLOGIE	GENEALOGIE (Génésis)
FASE 2: VERWONDING			
4. GOD EN GODSDIENS- HERSTEL	ABNORMALE VRESE	DOKSOLOGIE	GOD EN GODSDIENS (Proskunéo)

5. HERSTEL VAN PERSOONLIKE-VERHOUDINGS	VERONTREGTING: ONVERGEWENS-GESINDHEID EN BITTERHEID	CHRISTOLOGIE	CHRISTELIKE GETUIENIS EN VERGIFNIS <i>(Marturía)</i>
6. GEESTELIKE EN PERSOON-LIKE GELOOFS-HERSTEL	GEESTELIKE VERWONDING	PNEUMATOLOGIE	GEESTELIKHEID <i>(Paráklisis)</i>
FASE 3: HELING			
7. HERSTEL VAN MORALITET	DIE WET: MORELE GEDRAG	ENGELELOGIE	MORALITEITS-VORMING <i>(Kérugma)</i>
8. HANTERING VAN JURIDISE KWESSIES	GEREGTIGHEID	SATANOLOGIE	LEIERSKAP, REGSASPEKTE EN GEREQTIGHEID <i>(Kubérnesis)</i>
9. EMOSIONEEL-KOGNITIEWE-HERSTEL	EMOSIONELE PYN	SOTERIOLOGIE	VERLOSSING EN BEVRYDING <i>(Déomai en eucharistía)</i>
FASE 4: HERSTEL			
10. KERKHERSTEL	GROEPSTRAUMA: DIEPGEWORTELDE LEUENS, MISBRUIKE EN SKAAMTE GEBASEERDE GEDRAG	EKKLESILOGIE	KERKLIKE BYEENKOMSTE <i>(Leitourgía)</i>
11. HERSTEL TEN OPSIGTE	ONVERWERKTE EMOSIONELE	DIAKONOLOGIE	DIENSBAARHEID

VAN SOSIALE VERHOUDINGS	TRAUMA: BEROU, VERGIFNIS, VERSOENING, RESTITUSIE		(<i>Diakonía</i>)
12. TOEKOMS HERSTEL	ONGESONDE EMOSIONELE BANDE EN INTERGENERATIEWE TRAUMA- BANDE	ESKATOLOGIE	TOEKOMSTIGE LEWE (<i>Koinonía</i>)

5.7 SAMEVATTING

In hierdie hoofstuk is inleidend aandag gegee aan die vierde navorsingstaak soos voorgestel deur Osmer (2008) en waardeur 'n strategies-teoretiese handelingswyse geformuleer is vir die begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens. Dit het dan uiteindelik tot gevolg gehad die formulering van 'n gespreksraamwerk en model vir die pastorale begeleiding van sodanige slagoffers.

Eerstens is die pastoraat gedefinieer as hulpverlening wat Skrifgefundeerd moet wees. Die Skrif is dus die strategiese norm terwyl die pastoraat geskied binne die verband van 'n kerklike gemeente as bedieningsmodus van die praktiese teologie en as funksie van die kerk. Verder het geblyk dat die Skrif as primêre openbarings- en kenbron van God nie in die pastoraat vvreem en/of vervang kan word deur allerlei alternatiewe tegnieke, metodieke en modelle nie. 'n Skrifgefundeerde model dien vervolgens as teenvoeter vir verkeerde en onverantwoordelike Skrifgebruik en beklemtoon verantwoordelike theologiese uitgangspunte en benaderings.

Naas die Skrif het tweedens geblyk dat gebed ook as modus van die praktiese teologie 'n krities belangrike en deurslaggewende rol vervul. Net soos die Skrif kan gebed verkeerd en onverantwoordelik gebruik word met dan skadelike gevolge. Teen hierdie agtergrond is die elemente van die 'Onse Vader' gebed van Jesus uitgelig as belangrike komponente van die voorgestelde pastorale model.

Derdens is daar wat betref die voorgestelde strategies-teoretiese model 'n keuse gemaak ten gunste van 'n kombinasie van enersyds die narratiewe en andersyds die

gespreksmodel benaderings. 'n Eie toepaslike model is vervolgens geformuleer waarin onder ander die berader die beradene se narratief vertolk in terme van God se narratief, en omgekeerd. Hiervolgens word die lewensverhaal van die verwonde persoon aan die orde gestel – dit sluit in alle traumatische gebeurtenisse en veral godsdiensverwondings wat dan hanteer word in die lig van die Skrif. Die oogmerk met so 'n benadering is dat God se narratief en die betrokke persoon se narratief uiteindelik geïntegreer sal word.

Met betrekking tot die struktuur van die gespreksmodel is vierdens bevind dat verskeie navorsers hul voorgestelde pastorale model struktureer in 'n skema volgens fases wat grootliks korreleer met Osmer (2008) se voorgestelde vier take. Verskeie navorsers het ook gebruik gemaak van 'n aantal aksiestappe in die toepassing van hul onderskeie modelle – tussen hierdie onderskeie aksiestappe het geblyk ook groot ooreenkoms tussen die verskillende navorsers se benaderings te wees. Teen hierdie agtergrond is daar vervolgens 'n eie model saamgestel aan die hand van vier fases en twaalf stappe. Die twaalf stappe kan ook beskryf word as strategiese merkers of prakties-teologiese bedieningsmodi.

Die prakties-teologiese bedieningsmodi is vervolgens as stappe skematis geïntegreer met die vier fases wat ooreenstem met vier prakties-teologiese take van Osmer (2008). By elk van die twaalf stappe word ook drie spesifieke aksies voorgestel wat geneem kan word met betrekking tot die drie dimensies van die mens, naamlik die fisiese, psigiese en geestelike areas – hierdie aksies kan as take uitgevoer word tydens die beradingsproses en dan ook as toekomstige doelwitte vir die beradene. Die voorgestelde gespreksmodel kan gebruik word om slagoffers van toksiese godsdiens te begelei tot emosionele en geestelike herstel waar hulle voortaan sonder vrees by 'n nuwe en gesonde geloofsgemeenskap sal kan inskakel en met 'n gebalanseerde lewe as volwasse Christene sal kan funksioneer.

HOOFSTUK 6

SAMEVATTING: GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

6.1 INLEIDING

Die geformuleerde navorsingsdoel van hierdie studie is om die pastorale begeleiding van geestelik verwonde persone as gevolg van die effek van toksiese godsdiens normatief te hanteer deur middel van 'n pastorale gespreksmodel. In die voorafgaande hoofstukke het hierdie doel stelselmatig gerealiseer en in hierdie hoofstuk is die fokus ten slotte op 'n samevattende oorsig van hierdie proses. Dit impliseer dan ook die geïntegreerde weergawe van die bevindinge van die vier take van die prakties-teologiese model van Osmer (2008:11) wat die basiese benadering van hierdie studie geïmpliseer het.

In die praktyk van die pastoraat behoort al vier hierdie take toegepas te word ten einde by 'n effektiewe resultaat uit te kom. Van die berader word vervolgens ook verwag om die praktiese implikasies van hierdie vier take toe te pas tydens die pastorale interaksie met en begeleiding van beradenes. Daar is volgens Osmer (2008:15) voortdurend interaksie tussen die vier take terwyl die primêre doel is om op hierdie wyse pastorale beraders as geestelike leiers toe te rus. Hierdie uitgangspunt is in besonder dan ook van toepassing op die voorgestelde model binne die onderhawige studie met die oog op die begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens.

6.2 GEVOLGTREKKINGS

6.2.1 Hoofstuk 1 – Inleiding, probleemstelling en motivering

In hoofstuk een is inleidend met betrekking tot die motivering en probleemstelling van hierdie studie aangetoon dat 'n toenemende aantal persone geestelik en emosioneel verwond raak deur disfunksionele families, godsdiensinstansies, geestelike leiers sowel as kultusse en kultiese leiers. Vanuit 'n uitgebreide bibliografiese ondersoek waar daar deur heelwat tersaaklike literatuur gewerk is, het geblyk dat daar inderdaad 'n behoefte is aan verdere navorsing op hierdie terrein

asook 'n vraag na die formulering van konkrete riglyne vir beraders en geestelike leiers in die begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens.

Dit het verder geblyk dat die slagoffers lidmate sowel as ampsdraers van die kerk sou kon wees wat geestelik en emosioneel verwond is deur ander persone, ongeag binne of buite die kerk of deur die kerk self as instansie. Die persoon wat verwond is as gevolg van toksiese godsdiens se ervaring is dikwels dat die godsdiensinstansie die werklike pleger is van die verwonding. Die verwonde voel dus dat persone in die kerk en ook die kerk as instansie nie verder vertrou kan word nie en ook nie onbevoorioordeeld as geestelike begeleiers sou kon optree nie.

Binne hierdie hoofstuk is daar verder gefokus op 'n kort historiese oorsig met betrekking tot navorsing en literêre bydraes met betrekking tot die terrein van toksiese godsdiens. Die sentrale teoretiese argument van hierdie studie is soos volg geformuleer:

Pastorale begeleiding wat spesifiek gefokus is op die trauma en emosionele verwonding van slagoffers as gevolg van toksiese godsdiens, kan bydra tot beter lewenskwaliteit op emosionele, fisiese en geestelike vlakke.

6.2.2 Hoofstuk 2 – Die beskrywende taak

Die doel van hierdie hoofstuk was om oorkoepelend die situasie te beskryf van diegene wat geestelik verwond geraak het as gevolg van die effek van toksiese godsdiens. Die fokus was dan ook om aan die hand van Osmer (2008) se eerste taak – die beskrywende taak – genoegsame informasie te versamel ten einde toksiese godsdiens te kan definieer en te beskryf. Eerstens is toksiese godsdiens in hierdie hoofstuk gedefinieer deur kortlik te let op 'n aantal definisies van enkele navorsers. Ná dié bestudering van definisies van toksiese godsdiens is oorgegaan tot die prakties-teologiese beskrywing daarvan. Geestelik afknouende groeperinge en faktore wat aanleiding gee tot aangetrokkenheid tot 'n spesifieke tipe kerk is vervolgens beskryf. Dit is opgevolg met 'n beskrywing van die proses van geestelike misbruik asook geestelike verslawing. Daarna is bydraende faktore tot kwesbaarheid vir toksiese godsdiens onder die loep geneem en ook die tipiese profiel van die slagoffer van toksiese godsdiens. Die twee laaste aspekte waaraan aandag gegee

is, is die identifisering van moontlike riglyne met die oog op die proses van wegbrek en die pastorale gesprek. Laastens is 'n konseptualisering aan die orde gestel van 'n moontlike beradingsmodel met die oog op die pastorale begeleiding van beradenes nadat hulle weggebreek het vanuit 'n sisteem van toksies-godsdiestige denke.

Die basiese merkers van 'n voorlopige model is in hierdie stadium geïdentifiseer as die volgende:

Die proses
Fisiese herstel
God en Godsdiens herstel
Herstel van persoonlike verhoudings
Geestelike- en persoonlike geloofsherstel
Emosioneel-kognitiewe herstel
Kerk herstel
Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings
Toekoms herstel

6.2.3 Hoofstuk 3 – Die interpreterende taak

In hierdie hoofstuk is daar gepoog om perspektiewe te bied vanuit die aanverwante wetenskappe rakende emosionele en geestelike verwonding as gevolg van toksiese godsdiens.

Eerstens was die fokus om binne die prakties-teologiese vak van die pastoraat aan die hand van Osmer (2008) se tweede taak – *die interpreterende taak* – die tersaaklike situasie met betrekking tot toksiese godsdiens te interpreteer. Om hierdie taak te kon uitvoer was dit nodig om spesifieke teorieë vanuit ander vakdissiplines en vakwetenskappe te oorweeg met betrekking tot geestelike en emosionele trauma en verwonding in die algemeen. Daar is vervolgens gepoog om 'n aantal parallelle te identifiseer met betrekking tot die tipiese situasie van verwonding binne toksies-

godsdiensgroep en op grond daarvan is 'n aantal merkers geïdentifiseer aanvullend tot die voorlopige model soos reeds aan die orde gekom het binne die vorige hoofstuk.

Tweedens is perspektiewe vanuit die aanverwante wetenskappe rakende geestelike verwonding aan die orde gestel. Belangrike tersaaklike perspektiewe is vervolgens geïdentifiseer vanuit die literatuurwetenskap, die mediese veld, die psigologie, die sosiologie, die opvoedkunde en ook die teologie as sosiale wetenskap. Daar is toe bevind dat die teologiese dissipline wat in besonder gefokus is op die onderhawige tema hoofsaaklik die Ekklesiologie is wat aspekte soos kerklike beleid, sisteme, leierskap en spesifieke groepes sosiologies bestudeer, veral in terme van funksionaliteit teenoor disfunksionaliteit en ook volwassenheid teenoor onvolwassenheid met betrekking tot leierskap en leidinggewing.

Derdens is daar gefokus op tipiese karakteristieke van volwasse leierskap teenoor onvolwasse leierskap. Hier is veral gesteun op bydraes vanuit die psigologie en sosiologie. Die bevindinge is geïntegreer binne 'n meta-teoretiese benadering wat dan ook van toepassing gemaak kan word op die pastoraat. Daar is bevind dat die karakteristieke van gesonde en toksiese leierskap veelvoudig en kompleks van aard is. In hierdie verband het dit byvoorbeeld geblyk dat verwonding deur toksiese leiers, wat eerstens ouers as geestelike opvoeders en leiers insluit, se toksiese gedrag ernstige trauma met gedragsprobleme tot gevolg kan hê.

Vierdens is karakteristieke van funksionele sisteme teenoor disfunksionele sisteme onder die loep geneem en naasmekaar gestel. Die bevinding was dat disfunksionele sisteme en toksiese leierskap met betrekking tot geestesgesondheid en geestelike volwassenheid vernietigend kan wees.

Vyfdens is die aandag gefokus op karakteristieke van verslawing en godsdienstige misbruik teenoor karakteristieke van geestesgesondheid en geestelike volwassenheid. Die bevinding was dat geestelike volwassenheid en geestes gesondheid in direkte verband met mekaar staan en toksiese godsdienst en persoonlikheidsversteurings 'n paradoksale teenstrydigheid is.

Sesdens is klem gelê op 'n verdere aantal merkers vanuit hierdie hoofstuk wat ook geïnkorporeer kan word binne die voorgestelde pastorale beradingsmodel ter begeleiding van slagoffers van toksiese godsdiens.

Die volgende aantal merkers het uit hierdie hoofstuk geblyk belangrik en ter sake te wees en in die volgende tabel word dit aangedui aanvullend tot die voorgestelde merkers van hoofstuk 2:

DIE BESKRYWENDE TAAK	DIE INTERPRETERENDE TAAK
Die proses	Die belang van praat en luister
Fisieseherstel	Onverwerkte liggaamlike trauma
God en Godsdiensherstel	Abnormale angs en vrese
Herstel van persoonlike verhoudings	Onvergewensgesindheid en bitterheid
Geestelike herstel	Geestelike verwonding
Emosionele-kognitiewe herstel	Emosionele pyń
Kerkherstel	Diepgewortelde leuens, misbruiken en skaamtegebaseerde gedrag
Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings	Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie
Herstel met die oog op die toekoms	Ongesonde emosionele bande en intergeneratiewe traumabande

6.2.4 Hoofstuk 4 – Die normatiewe taak

Die twaalf-stap eksegetiese werkswyse wat in hierdie hoofstuk gevolg is, is stap vir stap verduidelik en toegepas op elke tersaaklike passasie. 'n Literêr-histories-kritiese metode van teksontleding is toegepas volgens 'n Reformatories-eksegetiese benadering. Vier relevante Skrifgedeeltes is vervolgens geïdentifiseer wat in direkte verband staan met die onderwerp van hierdie studie. Met betrekking tot elke Skrifgedeelte is 'n spesifieke taak van die praktiese teologie hanteer en toegepas met spesifieke uitkomste wat dan ook as merkers dien waarvolgens 'n gespreksraamwerk uiteindelik gestructureer kan word.

Eerstens is Matteus 5:17-32 hanteer en toksiese godsdiens is as die krisis binne die betrokke konteks geïdentifiseer en tematies beskryf. Dit het geblyk dat die boodskap en kontekstualisering van die betrokke passasie impliseer dat die volle betekenis van die geboorie van God geldig is en getrou nagekom behoort te word. In die lig van die boodskap van die teks word vervolgens aanbeveel dat verskeie belangrike theologiese motiewe hanteer behoort te word in 'n beradingsgesprek waar die toksiese motiewe van toksiese godsdiens gekorrigeer en vervang moet word.

Tweedens is 1 Johannes 1:8-2:11 hanteer – hier is sonde as die oorsaak van verwonding geïdentifiseer terwyl die noodsaak van erkenning en belydenis van sonde ook beklemtoon is. Die vergifnis van sonde en die gevoglike hernude nakoming van God se nuutgegewe gebod herstel ons verhouding en versoen ons met God en ons broers en susters.

Derdens is die gedeelte in Openbaring 19:10 hanteer wat duidelik 'n Trinitariese teks is. Hier is die fokus op die normatiewe en imperatiewe vereiste van die aanbidding van God nadat ons weer met God versoen is en ons wonder genees is. Hierdie nuwe wyse van aanbidding dien nou as kontrole teen die gevare van verdraaide toksiese interpretasies wat gewoonlik verband hou met oor- of onderbeklemtoning van een of ander uiterste oortuiging.

Vierdens is die gedeelte van Daniël 6:26-28 hanteer. Hier is die fokus in besonder op die geloofsbelidens dat die God van Daniël gevrees en geëer moet word. Die teks is verhalend gelees deur die lens van trauma en is tematies aangebied met die klem op die lewendige God wat bestaan vir ewig en wie se koninkryk nie vernietig word nie.

en wie se heerskappy nooit sal eindig nie. Die uitkoms van hierdie betrokke passasie is dat God na krisis en trauma die mens ook herstel en ons met Hom en ons naaste versoen en ook toksiese sisteme kan herstel en/of vervang.

Laastens is aan die hand van die bovermelde vier Skriftuurlike passasies 12 teologiese motiewe geïdentifiseer wat verder aanvullend kan wees tot die voorlopige pastorale model. Hierdie 12 teologiese motiewe word in die volgende tabel aan die orde gestel, aanvullend tot die merkers soos reeds geïdentifiseer in die voorafgaande twee hoofstukke:

BESKRYWENDE	INTERPRETERENDE	NORMATIEWE
Die Proses	Die belang van praat en luister	Missiologie
Fisieseherstel	Onverwerkte liggaamlike trauma	Antropologie
Omgewingsherstel	Abnormale angs	Astronomie; kosmologie; ekologie
God en Godsdiensherstel	Abnormale vrees	Doksologie
Herstel van persoonlike verhoudings	Verontregting: Onvergewensgesindheid en bitterheid	Christologie
Geestelike en persoonlikegeloofsherstel	Geestelike verwonding	Pneumatologie
Moraliteitsherstel	Morele gedrag	Engelelogie
Regsaspekte	Geregtigheid	Satanologie
Emosioneel-kognitieweherstel	Emosionele pyn	Soteriologie
Kerkherstel	Identifisering van groepstrauma: Diepgewortelde leuens en skaamtegebaseerde	Ekklesiologie

	gedrag	
Herstel ten opsigte van sosiale verhoudings	Onverwerkte emosionele trauma: Berou, vergewensgesindheid, versoening en restitusie	Diakonologie
Toekomsherstel	Identifisering van ongesonde emosionele- en intergeneratiewe traumabande	Eskatologie

6.2.5 Hoofstuk 5 – Die pragmatiese taak

Eerstens is die pastoraat binne hierdie hoofstuk gedefinieer as hulpverlening wat Skrifgefundeerd moet wees. Die Skrif is dus die strategiese norm terwyl die pastoraat geskied binne die verband van 'n kerklike gemeente as bedieningsmodus van die praktiese teologie en as funksie van die kerk.

Naas die Skrif het *tweedens* geblyk dat gebed ook as modus van die praktiese teologie 'n krities belangrike en deurslaggewende rol vervul. Net soos die Skrif kan gebed verkeerd en onverantwoordelik gebruik word met dan skadelike gevolge. Teen hierdie agtergrond is die elemente van die 'Onse Vader' gebed van Jesus uitgelig as belangrike komponente van die voorgestelde pastorale model en gestruktureerde gebed tydens die pastoraat.

Derdens is daar wat betref die voorgestelde strategies-teoretiese model 'n keuse gemaak ten gunste van 'n kombinasie van enersyds die narratiewe, en andersyds, die gespreksmodel benaderings. 'n Eie toepaslike model is vervolgens geformuleer waarin onder andere die berader die beradene se narratief vertolk in terme van God se narratief, en omgekeerd. Die oogmerk met so 'n benadering is dat God se narratief en die betrokke persoon se narratief uiteindelik geïntegreer sal word.

Vierdens is daar met betrekking tot die struktuur van die gespreksmodel bevind dat verskeie navorsers hul voorgestelde pastorale model struktureer in 'n skema volgens fases wat grootliks korreleer met Osmer (2008) se voorgestelde vier take. Verskeie navorsers het ook gebruik gemaak van 'n aantal aksie-stappe in die toepassing van hul onderskeie modelle. Teen hierdie agtergrond is daar vervolgens 'n eie model

saamgestel aan die hand van vier fases en twaalf stappe. Die twaalf stappe kan ook beskryf word as strategiese merkers of prakties-teologiese bedieningsmodi.

Die prakties-teologiese modi is vervolgens as stappe skematis geïntegreer met die vier fases wat ooreenstem met vier prakties-teologiese take van Osmer (2008). By elk van die twaalf stappe word ook drie spesifieke aksies voorgestel wat geneem kan word met betrekking tot die drie dimensies van die mens, naamlik die fisiese, psigiese en geestelike areas – hierdie aksies kan as take uitgevoer word tydens die beradingsproses en dan ook as toekomstige doelwitte vir die beradene. Die finale weergawe van die onderskeie fases en stappe in tabelvorm is soos volg:

BESKRYWENDE TAAK	INTERPRETERENDE TAAK	NORMATIEWE TAAK	STRATEGIESE TAAK
TAAK 1: DIE KRISIS	TAAK 2: DIE VERWONDING	TAAK 3: DIE HELING	TAAK 4: DIE HERSTEL
FASE 1: KRISIS			
1. DIE PROSES	BELANG VAN PRAAT EN LUISTER	MISSIOLOGIE	LEWENSVERHAAL (<i>Apostolé</i>)
2. FISIESE- HERSTEL	ONVERWERKTE LIGGAAMLIKE TRAUMA	ANTROPOLOGIE	OPVOEDING EN ONDERRIG (<i>Didaché</i>)
3. OMGEWINGS- HERSTEL	ABNORMALE ANGS	ASTRONOMIE KOSMOLOGIE EKOLOGIE	GENEALOGIE (<i>Génésis</i>)
FASE 2: VERWONDING			
4. GOD EN GODSDIENS-	ABNORMALE VRESE	DOKSOLOGIE	GOD EN

HERSTEL			GODSDIENS (<i>Proskunéo</i>)
5. HERSTEL VAN PERSOONLIKE-VERHOUDINGS	VERONTREGTING: ONVERGEWENS-GESINDHEID EN BITTERHEID	CHRISTOLOGIE	CHRISTELIKE GETUIENIS EN VERGIFNIS (<i>Marturia</i>)
6. GEESTELIKE EN PERSOON-LIKE GELOOFS-HERSTEL	GEESTELIKE VERWONDING	PNEUMATOLOGIE	GEESTELIKHEID (<i>Paráklisis</i>)
FASE 3: HELING			
7. HERSTEL VAN MORALITET	DIE WET: MORELE GEDRAG	ENGELELOGIE	MORALITEITS-VORMING (<i>Kérguma</i>)
8. HANTERING VAN JURIDISE KWESSIES	GEREGTIGHEID	SATANOLOGIE	LEIERSKAP, REGSASPEKTE EN GEREQTIGHEID (<i>Kubérnesis</i>)
9. EMOSIONEEL-KOGNITIEWE-HERSTEL	EMOSIONELE PYN	SOTERIOLOGIE	VERLOSSING EN BEVRYDING (<i>Déomai en eucharistía</i>)
FASE 4: HERSTEL			
10. KERKHERSTEL	GROEPSTRAUMA: DIEPGEWORTELDE LEUENS, MISBRUIKE EN SKAAMTE GEBASEERDE	EKKLESILOGIE	KERKLIKE BYEENKOMSTE (<i>Leitourgía</i>)

	GEDRAG		
11. HERSTEL TEN OPSIGTE VAN SOSIALE VERHOUDINGS	ONVERWERKTE EMOSIONELE TRAUMA: BEROU, VERGIFNIS, VERSOENING, RESTITUSIE	DIAKONOLOGIE	DIENSBAARHEID <i>(Diakonía)</i>
12. TOEKOMS- HERSTEL	ONGESONDE EMOSIONELE BANDE EN INTERGENERATIEWE TRAUMABANDE	ESKATOLOGIE	TOEKOMSTIGE LEWE <i>(Koinonía)</i>

6.3 AANBEVELINGS

6.3.1 Die voorgestelde pastorale gespreksmodel kan gebruik word deur die pastor en ook die berader ten einde die godsdiensdig verwonde persoon stap vir stap deur die onderskeie fases en take van krisis en trauma te begelei tot heling en restourasie ten einde weer normaal te kan funksioneer binne die kerk en samelewing.

6.3.2 Hierdie pastorale gespreksmodel kan ook gebruik word as deel van opleiding en toerusting binne die vak van praktiese teologie ten einde voornemende beraders en geestelike leiers toe te rus om berading te kan verleen aan slagoffers van toksiese godsdiens.

6.4 SLOT

Ten slotte meld ek as die navorser graag dat die passie met betrekking tot die tema van die onderhawige studie gebore is in die praktyk deur eie ervaring van ernstige verwonding deur 'n kerklike instansie asook deur toksiese leiers. My eie persoonlike verhouding met God en vertroue in Hom dat Hy my deur die krisis en trauma sal dra (soos wat Hy inderdaad gedoen het), was die deurslaggewende faktor en dit het uiteindelik dan ook die aanpak van die onderhawige studie tot gevolg gehad. Ook my kennis van die teologie en die bestudering en deurwerking van al twaalf die theologiese motiewe was die kern van my herstel ná die veelvuldige krisisse en

oorweldigende trauma. Die kritiese belang van berading, en in my geval ook betrokkenheid deur 'n span van gespesialiseerde en professionele medewerkers se hulp, raad en bystand tydens die situasie van verwonding was van deurslaggewende aard.

Die inhoud van die volgende twee Skrifgedeeltes bevestig die onontbeerlike belang van pastorale berading tydens sodanige trauma, en soveel te meer wanneer dit verband hou met godsdiens en die familie:

Psalm 50:15: "Roep my aan in die dag van benoudheid: Ek sal jou uithelp en jy sal My eer."

Spreuke 17:17: "Op 'n vriend se liefde kan jy altyd reken; jou broer is daar met die oog op jou nood."

BYLAES

BYLAAG A

**DIE TWAALF ELEMENTE VAN DIE ONSE VADER GEBED IN
MATTEUS 6:9-15 EN LUKAS 11:1-12
(Conradie, 1981)**

BEDE	ELEMENT
Ons Vader	Aanroeping
Wat woon in die hemel	Aanbidding
Laat u naam geheilig word	Belydenis
Laat u Koninkryk kom	Voorbidding
Laat u wil geskied	Intersessie
Op aarde	Viering
In die hemel	Stil wees
Gee ons vandag ons daaglikske brood	Danksegging
Vergeef ons ons sonde	Sondebelydenis
Ons vergewe ons sondaars	Oorgawe
Laat ons nie in die versoeking kom nie	Smeking
Verlos ons van Die Bose	Lofprysing

BYLAAG B

DIE TWAALF TEOLOGIESE MOTIEWE

(Louw, 2015:544-545)

NUWE TESTAMENT	OU TESTAMENT
Missiologie	Volk, familie, taal, nasie en owerheid
Antropologie	Menslike wysheid
Astronomie	Skepping
Doksologie	Skepper
Christologie	Priester/Messias/Gesalfde
Pneumatologie	Profeet
Engelelogie	Verbond/Ark
Satanologie	Wet/Sonde/straf
Soteriologie	Uittog en Landsinname
Ekklesiologie	Volk en tempel byeenkomste
Diakonologie	Tempel, priesters, offers en feeste
Eskatologie	Profete en die toekoms

BYLAAG C

SKEMA VAN DIE HEILSASPEKTE

(König, 1983 en Louw, 1999)

KÖNIG	LOUW
Roeping	Vertroosting
Wedergeboorte Versoening	Lerend
Genade	Vermaning
Uitverkiesing	Vergifnis
Regverdigmaking/Vryspraak	Proklamerend
Heiligmaking	Transformerend
Goeie werke	Versterking
Sonde	Vryheid
Bekering	Heling
Geloof	Versoening
Volharding	Vrede
Verheerliking – Ewige lewe	Offerend

BYLAAG D

DIE TWAALF MODI VAN DIE PRAKTISE TEOLOGIE

(Nel, 1994:96 en Louw, 2015:550-551)

NEL	LOUW	CALLAHAN	SUZEK	INGRAM
Sending	<i>Apostolé</i>	Mission	Leadership	Kingdom
Onderrig	<i>Didaché</i>	Landscaping	Dissipline	Intentionality
Geskiedenis	<i>Génesis</i>	Facilities	Causes	Design
Aanbidding	<i>Proskunéo</i>	Worship	Winds	Purpose
Getuienis	<i>Marturía</i>	Leadership	Christ	Dependency
Pastoraat	<i>Paráklesis</i>	Process	Spirituality	Inspiration
Verkondiging	<i>Kérugma</i>	Accessibility	Leaders	Structure
Administrasie	<i>Kubernésis</i>	Program	Fires & Satan	Liberation
Gebed	<i>Déomai en Eucharistía</i>	Giving	Sparks	Focus
Erediens	<i>Leitourgía</i>	Visibility	Assessing	Community
Diens	<i>Diakonía</i>	Shepherding	Care	Love
Gemeenskap	<i>Koinonía</i>	Relational	Interim Pastor	Expectation

BYLAAG E

POST-TRAUMATIESE STRESINDEKS

(Carnes, 1997:37)

Die volgende lys van stellings tipeer die reaksies waarmee traumaslagoffers dikwels, as gevolg van een of ander vorm van mishandeling of misbruik gedurende die kinderjare, worstel. Soos wat jy deur hierdie lys lees, moet jy 'n aanduiding gee van watter moontlik op jou van toepassing mag wees (plaas telkens 'n x aan die linkerkant van die syfer). Alhoewel die stellings op gebeure in die teenwoordige tyd dui moet jy nogtans aandui of dit *ooit* in die verlede op jou van toepassing was. Stellings word as nie van toepassing beskou indien die inhoud daarvan *nooit* ten opsigte van jou lewe gegeld het nie. Indien jy twyfel moet jy jou deur jou eerste reaksie laat lei. Die uitkoms van hierdie oefening sal onder andere 'n aanduiding van die mate gee waarin jy kwesbaar was of vir **traumabande** is.

1. Ek ervaar herhalende herinneringe aan pynlike ervarings.
2. Ek is nie in staat om 'n skadelike patroon te termineer wat aan my kinderjare gekoppel is.
3. Ek ervaar somtyds 'n obsessie ten opsigte van persone wat my leed aangedoen het en wie sedertdien oorlede is of met wie ek geen kontak meer het nie.
4. By tye voel ek sleg oor myself as gevolg van skandelike ervarings (*shameful*) wat ek van mening is, my skuld was.
5. Ek is iemand wat maklik risiko's neem.
6. By tye is dit vir my moeilik om wakker te bly.
7. Soms voel dit asof ek nie deel van my liggaam is nie as gevolg van 'n terugflits (*flashback*) of sekere herinneringe.
8. Sekere tye ontsê ek myself sekere basiese behoeftes, soos kruideniersware, skoene, boeke, mediese sorg, betaling van huishuur, die aankoop van krag vir verkoeling of verhitting, ens.
9. Ek het ontstellende drome ten opsigte van sekere ervarings.
10. Ek herhaal pynlike ervarings oor en oor.
11. Ek probeer my bes om my situasie verstaanbaar te maak by diegene wat nie

vir my omgee nie en ook nie in staat daar toe is nie.

12. Ek ervaar van tyd tot tyd selfdood gedagtes.
13. Ek raak soms in hoë risiko gedrag betrokke.
14. Ek is geneig om oormatig te eet ten einde probleme te vermy.
15. Ek vermy gedagtes of gevoelens wat met my trauma-ervarings geassosieer mag wees.
16. Ek gaan nie met vakansie nie as gevolg van 'n gebrek aan geld of tyd.
17. Ek ervaar fases van slaaploosheid.
18. Ek het al probeer om 'n vroeëre trauma-ervaring te herskep / dupliseer.
19. Ek bewaar geheime ten opsigte van persone wat my leed aangedoen het.
20. Ek het al selfdood(moord) probeer pleeg.
21. Wanneer ek vrees ervaar, word ek tegelykertyd seksueel gestimuleer.
22. Ek raak uitermatig aan die drink wanneer die lewe te hard raak.
23. Ek vermy verhale, dele van films, of herinneringe aan vroeëre pynlike ervarings.
24. Ek vermy seksuele plesier.
25. Dit voel soms vir my asof 'n vroeëre pynlike ervaring tans herhaal word.
26. Daar is 'n aftakelende gebeure (*something destructive*) wat ek sedert my vroegste jare gereeld op een of ander wyse herhaal.
27. Ek het in konflik met iemand gebly toe ek eintlik bloot vanaf die situasie kon wegstap.
28. Ek worstel intens met selfdood gedagtes.
29. Ek voel dikwels seksueel gestimuleer wanneer ek alleen is.
30. Ek gebruik verskeie vorme van medikasie om emosioneel te oorleef.
31. Ek is nie in staat om belangrike detail ten opsigte van pynlike ervarings te onthou nie.
32. Ek vermy dit om sekere 'normale' aktiwiteite te verrig as gevolg van vrese waarmee ek worstel.
33. Ek ervaar soms skielike, baie helder en ontwrigtende herinneringe aan pynlike ervarings.
34. Ek probeer om aktiwiteite te termineer wat ek weet nie voordelig is nie.
35. Ek gaan oorboord in my pogings om mense te help wat in die verlede aftakelend (*abusive*) en destruktief was.
36. Ek voel dikwels alleen en vervreem van ander as gevolg van die pynlike

ervarings wat ek gehad het.

37. Ek voel intens seksueel gestimuleer wanneer geweld voorkom.
38. My gewoonte om dinge te wil uitstel maak inbreuk op lewensaktiwiteite.
39. Ek onttrek myself soms of ervaar geen belang in belangrike aktiwiteite as gevolg van my kinderjare ervaringe.
40. Ek is geneig om heelwat geld te spaar – ek sien egter gewoonlik nie kans om dit op belangrike behoeftes te spandeer nie.
41. Ek raak ontsteld wanneer daar herinneringe aangaande afbrekende (*abusive*) ervarings is wat aan herdenkings, plekke of simbole gekoppel is.
42. Ek doen kompulsief dieselfde dinge aan ander wat aan my as ‘n jong persoon gedoen was.
43. Ek verleen soms hulp aan diegene wat voortgaan om my leed aan te doen.
44. Dit voel vir my onmoontlik om sekere emosies, soos byvoorbeeld liefde, vreugde, hartseer, ens. te beleef.
45. Wanneer mense my misbruik of afkraak ervaar ek seksuele stimulasie.
46. Slaap is vir my ‘n metode om die lewe se probleme te vermy.
47. Ek ervaar probleme om te konsentreer.
48. Ek het al herhaaldelik verskillende diëte in die verlede probeer.
49. Ek ervaar probleme om te slaap.
50. Dieselfde gebeure herhaal oor en oor wat my verhoudings betref.
51. Ek voel lojaal teenoor persone, al het hulle my verraai of in die rug gesteek.
52. Die toekoms lyk vir my maar baie mistroostig.
53. Ek raak seksueel gestimuleer wanneer iemand ‘gaaf’ teenoor my is.
54. By tye raak ek behep met kos en eet.
55. Ek ervaar dikwels verwarring.
56. Ek weier om dinge te koop selfs al sou ek dit benodig, en ook die geld daarvoor hê.
57. Ek ervaar probleme om seksueel te kan raak (*feeling sexual*).
58. Ek weet dat iets baie afbrekend en wat ek gereeld doen, ‘n herhaling is van gebeure uit my kinderjare.
59. Ek bly ‘n ‘spanlid’ al sou dit baie duidelik wees dat dinge afbrekend en sleg begin raak het.
60. Dit voel vir my dat ek dit moet vermy om op mense staat te maak.

61. Ek voel soms sleg omdat ek ervaringe geniet het waar ek eintlik uitgebuit was.
62. Ek misbruik alkohol dikwels.
63. Ek neig om 'n ongeluksvoël te wees (*accident prone*).
64. Ek spandeer baie tyd in die uitvoer van take waar my potensiaal nie tot sy reg kom nie (*underachieving jobs*).
65. Soms het ek uitbarstings van woede en geïrriteerdheid.
66. Dinge wat in my gesin van oorsprong aan my gedoen is, doen ek weer aan ander.
67. Ek probeer gewoonlik herhaaldelik om persone te oortuig wat destruktief teenoor my was en eintlik nie bereid is om te luister nie.
68. Ek is in selfvernietigende gedrag betrokke.
69. Ek bereik gewoonlik 'n emosionele toppunt ('*high*') tydens aktiwiteite wat gevaaarlik vir my is.
70. Ek gebruik TV, lees en stokperdjies as metodes om myself emosioneel af te stomp (*numbing out*).
71. Ek ontvlug gewoonlik na 'n fantasiewêreld wanneer dinge moeilik raak.
72. Die betrekking wat ek beklee laat nie reg geskied aan my kwalifikasies en ervaring nie (*underemployed*).
73. Ek is gewoonlik tot die uiterste toe waaksam wat my omgewing betref.
74. Ek het herhalende gedagtes en gedrag wat nie vir my goed voel nie.
75. Ek probeer gewoonlik om die guns van persone te wen wat my baie duidelik uitbuit.
76. Ek is in self-mutilerende gedrag betrokke (soos byvoorbeeld om myself te sny, te brand of met voorwerpe seer te maak, ens.).
77. Ek maak van dwelms soos kokaïne of amfetamine gebruik om die nodige resultate te kan bereik (*to speed things up*).
78. Ek skuif sekere take maklik uit.
79. Ek gebruik 'romanse' as 'n wyse om probleme te ontduik.
80. Ek ervaar baie skuldgevoelens ten opsigte van enige seksuele aktiwiteite.
81. Ek het dikwels die gevoel dat mense net daarop uit is om my uit te buit en voordeel uit my te wil trek.
82. Ek val dikwels terug na die doen van dinge wat ek as 'n kind gedoen het.
83. Ek beleef 'n aangetrokkenheid na onbetroubare persone.

84. Ek sien gewoonlik vir emosionele en fisiese pyn in verhoudings kans waar meeste ander persone 'n streep sou getrek het.
85. Ek geniet dit om op die snykant (*living on the edge*) van gevaar of opwinding te leef.
86. Wanneer dinge vir my moeilik raak sal ek myself soms oormatig (*binge*) aan kos of drank vergryp.
87. Ek is geneig om oor betrokke by iets anders te raak as wat eintlik my aandag moet kry.
88. Ek het min belangstelling in seksuele aktiwiteit.
89. Ek het 'n gebrek aan vertroue in ander.
90. Sommige van my herhalende gedragspatrone hou met vroeë negatiewe lewenservarings verband.
91. Ek is geneig om persone te vertrou wat reeds deur die praktyk as onbetroubaar bewys is.
92. Ek probeer om perfek te wees.
93. Ek neig om orgasmies te raak wanneer ek seergemaak of geslaan word.
94. Ek gebruik dwelms as 'n ontvlugting.
95. Ek gebruik dagga of psigodeliese middele (veral LSD) om te hallusineer.
96. Soms saboteer ek suksesgeleenthede.
97. Ek skrik (raak onsteld, *startled*) baie makliker as ander.
98. Ek isoorbehep met kinders van 'n sekere ouderdom.
99. Ek is geneig om op mense te fokus wat gewoonlik aan my pyn besorg.
100. Ek vermy foute ten alle koste.
101. Ek hou daarvan om risiko's te neem.
102. Ek oorwerk myself ten einde emosies en gevoelens te onderdruk.
103. Ek sal dikwels myself in fantasieë verloor eerder as om realiteite te konfronteer.
104. Ek sal basiese benodighede van myself vir periodes van tyd ontnem.
105. Ek ervaar soms fisiese reaksies in reaksie op snellers ten opsigte van afbrekende ervarings (*abuse*) – soos byvoorbeeld om in koue sweat uit te slaan of asemnood te ervaar, ens.
106. Ek raak herhaaldelik in afbrekende (*abusive*) verhoudings betrokke.
107. Ek ervaar probleme om myself vanaf ongesonde verhoudings te distansieer.

108. Ek het soms die behoefté om myself fisies leed aan te doen.
109. Ek benodig in die algemeen baie stimulasie ten einde nie verveeld te raak nie.
110. Ek raak soms in my werk ‘verlore’.
111. Ek lewe ‘n ‘dubbele lewe’.
112. Ek is geneig om kos te braak (*purgung*) en urineermiddels (*diuretics*) te gebruik om gewigstoename te voorkom.
113. Ek beleef angs wanneer ek seksueel gestimuleer raak.
114. Daar is ‘n sekere ouderdom van kinders of adolesente ten opsigte van wie ek seksueel aangetrokke voel.
115. Ek gaan voort om kontak met ‘n persoon te behou wat my misbruik het (*abused*).
116. Ek voel dikwels onwaardig, nie werd om lief gehê te word nie, immoreel of sondig as gevolg van ervarings uit die verlede.
117. Ek hou van seks wanneer die omstandighede gevaarlik is.
118. Ek probeer soms om my denke ‘in ‘n laer rat te kry’ (*slowing down*).
119. Ek hou van sekere areas in my lewe (*compartments*) waarvan ander niks weet nie.
120. Ek ervaar sekere tye wanneer ek geensins geïnteresseerd in kos is nie.
121. Ek ervaar vrees rondom seks.
122. Daar is sekere aktiwiteite wat ek moeilik kan termineer ondanks die feit dat dit waardeloos en afbrekend is.
123. Ek is in emosionele gevegte (bv. egskeiding of hofsake) betrokke wat eindeloos blyk te wees.
124. Ek het dikwels die gevoel dat ek straf verdien vir gedrag in die verlede.
125. Ek raak in seksuele gedrag betrokke wat riskant is.
126. Wanneer ek angs ervaar sal ek gewoonlik sekere dinge doen ten einde my gevoelens te blok.
127. Ek het ‘n fantasielewe waarheen ek gewoonlik onvlug wanneer omstandighede baie moeilik raak.
128. Dit is vir my moeilik om speels te wees of speletjies te speel.
129. Ek word soms met ontstellende drome wakker.
130. My verhoudings blyk almal dieselfde disfunksiionale patroon te hê.
131. Daar is sekere persone wat ek altyd toelaat om my uit te buit en voordeel uit

my te trek.

132. Dit voel vir my dat ander altyd beter af as ek is.
133. Ek gebruik kokaïne of amfetamine om die opwinding rondom hoë risiko aktiwiteite nog verder te verhoog.
134. Ek is nie in staat om ongemaklike gevoelens te hanteer nie.
135. Ek is 'n dagdromer.
136. By tye is ek geneig om gemak, luukshede en speelse aktiwiteite as sinneloos en waardeloos te beskou.
137. Ek haat dit wanneer iemand seksuele toenadering tot my soek.
138. Soms vind ek kinders meer aantreklik as ander persone.
139. Daar is sommige persone in my lewe van wie ek moeilik afstand doen, alhoewel hulle my geweldig benadeel en misbruik het.
140. Ek ervaar negatiewe emosies wanneer goeie dinge gebeur.
141. Ek raak opgewonde en/of seksueel gestimuleer wanneer ek met gevaelike situasies gekonfronteer word.
142. Ek gebruik enigiets om van my probleme te onvlug.
143. Soms lewe ek in 'n wêreld van 'onwerklikheid'.
144. Daar is lang tye waartydens ek in geen seksuele aktiwiteit betrokke is nie.

Sleutel vir interpretering van traumatiese stresindeks

Plaas 'n X langs elk van die stellings wat op jou van toepassing is. Tel dan al die X'e in elke kolom bymekaar en dui die totaal aan in die spasie onderaan elke kolom.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.
33.	34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.
41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.
49.	50.	51.	52.	53.	54.	55.	56.

57.	58.	59.	60.	61.	62.	63.	64.
65.	66.	67.	68.	69.	70.	71.	72.
73.	74.	75.	76.	77.	78.	79.	80.
81.	82.	83.	84.	85.	86.	87.	88.
89.	90.	91.	92.	93.	94.	95.	96.
97.	98.	99.	100.	101.	102.	103.	104.
105.	106.	107.	108.	109.	110.	111.	112.
113.	114.	115.	116.	117.	118.	119.	120.
121.	122.	123.	124.	125.	126.	127.	128.
129.	130.	131.	132.	133.	134.	135.	136.
137.	138.	139.	140.	141.	142.	143.	144.
TRT:	TR:	TBD:	TS:	TP:	TB:	TF:	TW:

Die afkortings wat in die laaste ry hierbo in ‘bold’ aangedui word, word vervolgens in die tabel wat hier onder volg, verduidelik. Hierdie gegewens moet ook aan die hand van die bespreking van die algemene wyses geëvalueer word waarop trauma die lewens van mense beïnvloed (hoofstuk 3). Daar is toe op agt verskillende gevole gewys wat by name die volgende is:

- Traumareaksie (**TRT**)
- Traumarepetisie (**TR**)
- Traumabande (**TBD**)
- Traumaskaamte (*shame*) (**TS**)
- Traumaplesier / -stimulering (*arouse*) (**TP**)
- Traumablokkering (**TB**)
- Traumafragmentering (*splitting*) (**TF**)
- Traumaweerhouding (*abstinence*) (**TW**)

In die tabel hier onder word ook aanbevelings ten opsigte van gepaste aksies (terapeutiese strategieë) gemaak wat betreffende elke kategorie geneem kan word.

Interpreting van finale puntetelling:

- Indien jou telling laag sou wees (0 – 3), dan behoort jy nie bekommerd te wees nie.
- Indien jou telling matig is (3 – 6), sou dit sinvol wees om dit met 'n vriend / in of 'n terapeut / berader te bespreek ten opsigte van moontlike stappe om te neem.
- Indien jou telling hoër as 6 is behoort jy in besonder op die betrokke area te fokus. Dit sou sinvol wees om met 'n terapeut / berader spesifieke gefokusde aksies te bespreek wat jou met betrekking tot die besondere traumapatrone sou kon help.

Telling	Karakteristieke	Terapeutiese strategieë
TRT:	TRAUMAREAKSIES Die ervaring van huidige reaksies as gevolg van trauma in die verlede.	Fokus op die wyses waarop jy steeds reageer. Skryf brieve aan die oortreders in jou lewe en lig hulle ten opsigte van die langtermyn impak wat jy ervaar in. Skryf ook brieve van verskoning aan diegene wat jy weet jy te na gekom het. Besluit saam met jou berader watter brieve gepas is om te pos.
TR:	TRAUMAREPETISIE Die herhaling van gedrag of situasies soortgelyk aan vroeë trauma-ervarings.	Jy moet insig verkry ten opsigte van die wyse waarop die geskiedenis sigself in jou daagliksle lewe herhaal. Ontwikkel gewoontes wat jou kan help om balans te herwin (bv. korrekte asemhaling,

		joernaal skryf, ens.) sodat jy dit kan begin doen wat jy graag wil en nie bloot die sikkusse van die verlede bly herhaal nie. Fokus ook op grense. Mislukking betreffende grenstoepassing is die groot oorsaak van repetisie kompulsie.
TBD:	TRAUMABANDE Om lojaal, hulpvaardig, ondersteunend aan mense verbind te wees wat gevaelik, aftakelend en uitbuitend is.	Leer om traumabande in jou eie lewe te identifiseer. Kyk uit vir herhalende patronen. Gebruik ' <i>detachment</i> ' strategieë met betrekking tot moeilike persone. Probeer om aanvanklik net eers die eerste tree te gee.
TS:	TRAUMASKAAMTE Gevoelens van onwaardigheid en selfhaat as gevolg van trauma.	Probeer insig verkry betreffende die ' <i>shame</i> ' dinamiek van jou gesin / familie. Wat het aanleiding tot jou gevoel van skaamte gegee? Begin met 'n proses van herprogrammering met behulp van positiewe stellings (wat byvoorbeeld jou identiteit in Christus beklemtoon).
TP:	TRAUMAPLESIER Ervaar plesier en / of seksuele	Probeer om die proses te identifiseer van hoe opwinding, plesier en skaamte in jou

	<p>stimulering in die teenwoordigheid van ekstreme gevaar, geweld, risiko of vernedering.</p>	<p>trauma van die verlede vervleg was. Let op die koste asook die gevaar oor tyd heen. Kry maatreëls in plek wat kan verhoed dat jy weer terugval.</p>
TB:	<p>TRAUMABLOKKERING</p> <p>Daar bestaan 'n patroon om gevoelens wat vanuit die trauma in jou lewe voortspruit af te stomp (<i>numb</i>), uit te blokkeer of te onderdruk.</p>	<p>Probeer om ervaringe te identifiseer wat telkens pyn en vernederings geïmpliseer het. Met begeleiding moet jy die oorspronklike emosies weer beleef en hulle impak en oorsprong verstaan. Tesame met gebed kan hierdie proses die krag van sulke snellers reduseer.</p>
TSF:	<p>TRAUMAFRAGMENTERING</p> <p>Traumatiese realiteite word geïgnoreer deur te dissosieer of te fragmenteer.</p>	<p>Leer dat om te dissosieer eintlik 'n 'normale' reaksie op trauma is. Verkry egter insig met betrekking tot die wyses waarop jy telkens in die verlede gedissosieer (en moontlik selfs gefragmenteer) het en dit uiteindelik 'n wyse van ontvlugting geword het – identifiseer ook die snellers wat dit telkens geaktiveer het.</p> <p>Probeer om met sorg na jouself om te sien (<i>cultivate a caring</i></p>

		<i>adult)</i> sodat jy heel kan bly. Let veral op enige gevoelens van magteloosheid in die toekoms.
TW:	<p>TRAUMAWEERHOUDING</p> <p>Om as gevolg van trauma jouself dinge te ontneem wat jy nodig het of verdien.</p>	Kry insig in die feit dat om jouself van noodsaaklikehede te ontneem, eintlik 'n voortsetting van diensbaarheid aan jou misbruikers is. Skryf 'n brief aan jouself as die slagoffer met riglyne oor hoe om in die toekoms na jouself om te sien en ook jou " <i>inner child</i> " (binnekind) te versorg.

BYLAAG F

DIE HOLMES-RAHE SKAAL **(Holmes & Rahe, 1967)**

Gous (2017:17-19) verduidelik met betrekking tot die interpretasie van die Holmes-Rahe skaal dat naas die algemene faktore wat in ag geneem moet word wanneer gepoog word om die algemene stresgewig te bepaal, is daar ook individuele faktore wat die intensiteit van die impak vir daardie persoon opwaarts of afwaarts beïnvloed. Hierdie kwalitatiewe verskille kan slegs met persoonlike nadenke of berading die regte gewig verkry.

Kultuurverskille en die tydsgewrig waarbinne die gebeurtenis plaasgevind het, kan ook die intensiteit beïnvloed. Persone van verskillende ouderdomme en lewensfases beleef ook dieselfde gebeurtenisse verskillend en dit moet ook verreken word. 'n Gebeurtenisse met dieselfde benaming maar wat tydens verskillende fases en verskillende ouderdom van dieselfde persoon se lewe plaasvind, kan ook verskil wat impak betref.

Daar is ook 'n aantal belangrike gebeure wat nie op die skaal aangetoon word nie maar wat wel verband hou met die belewenis van trauma, byvoorbeeld:

- Die belewenis van ernstige krisis wat trauma tot gevolg het soos geweld, misdaad en self slagoffer as toeskouer
- Die effek van samelewings- en/of groepstrauma deur oorlog, misdaad, rampe ensovoorts.

GEBEURTENIS	TELLING
Dood van lewensmaat	100
Egskeiding	73
Huweliksverlating	65

Tronkstraf	63
Dood van nabye familielid	63
Persoonlike besering of siekte	53
Huweliksluiting	50
Afdanking by werk	47
Huweliksversoening	45
Aftrede	45
Verandering in gesondheid van familielid	44
Swangerskap	40
Seksuele probleme	39
Toevoeging van nuwe familielid	39
Besigheidsaanpassing	39
Verandering in finansiële omstandighede	38
Dood van nabye vriend	37
Verandering na ander soort werk	36
Verandering in hoeveelheid argumente	35
Groot verbandlening	32
Beëindiging van verband of lening	30
Verandering van werksverantwoordelikhede	29
Kind wat huis verlaat	29
Probleme met skoonfamilie	29
Besondere persoonlike prestasie	28
Lewensmaat begin of beëindig werk	26
Begin of einde van skool	26
Verandering in lewensomstandighede	25

Verandering van persoonlike gewoontes	24
Moeilikheid met jou baas	23
Verandering in werksure of werksomstandighede	20
Verandering van woonplek	20
Verandering van skool	20
Verandering van ontspanning	19
Verandering van kerklike aktiwiteite	19
Verandering in sosiale aktiwiteite	18
Klein verband of lening	17
Verandering in slaapgewoontes	16
Verandering van getal familiebyeenkomste	15
Verandering in eetgewoontes	15
Vakansie	13
Klein wetsoortreding	11

Interpreting van die skaal:

Telling van:	300+	Hoë stres risiko
	150-299	Gemiddelde stres risiko
	150 minder	Lae stres risiko

BYLAAG G

DIE INVLOED VAN GODSDIENSTIGE SKAAMTE (*RELIGIOUS SHAME*) (Henslin, 1995:93-112)

Op elkeen van die volgende vrae moet 'ja' of 'nee' geantwoord word:

1. Is dit vir jou moeilik om 'n gevoel van vryheid te beleef wanneer jy jou sonde teenoor God of teenoor iemand anders bely het? Met ander woorde, het jy sluimerende gevoelens van skuld wat jy nog nooit heeltemal kon aflaai nie?
Ja Nee

2. Laat dit jou ongemaklik voel wanneer ander persone plesierig is en die lewe geniet?
Ja Nee

3. Wanneer jy seergemaak voel of kwaad is, ervaar jy dan outomatis skuldgevoelens omdat jy so voel?
Ja Nee

4. Is dit vir jou moeilik om aan iemand anders te vertel hoe jy regtig voel omdat jy bang is dat hy/sy moontlik mag dink dat jy 'n swak Christen is?
Ja Nee

5. Ervaar jy gevoelens van verleentheid wanneer jy sukses behaal?
Ja Nee

6. Is dit vir jou moeilik om ten volle te kan ontspan en jouself te geniet?
Ja Nee

7. Is jy geneig om jouself vanaf gesinslede en vriende te onttrek wanneer jy seergemaak voel of wanneer jy iets verkeerd gedoen het?

Ja Nee

8. Is God vir jou die streng en ongevoelige Regter wat jy nooit tevrede gestel sal kan kry nie?

Ja Nee

9. Voel jy ongemaklik met en/of ervaar jy probleme om jou seksualiteit te geniet?

Ja Nee

10. Voel dit deurgaans vir jou asof jy nooit 'n "goed genoeg Christen" sal wees nie?

Ja Nee

11. Is jy te gou om andere te kritiseer en/of te oordeel?

Ja Nee

12. Is jy vinnig op die verdediging wanneer iemand aan jou 'n vraag vra en/of aan jou opbouende terugvoering te gee?

Ja Nee

13. Voel jy nou depressief en/of kwaad nadat jy deur hierdie lys vrae gelees het?

Ja Nee

Interpreting van resultate:

Tel al jou ‘ja’ antwoorde bymekaar en gebruik dan die volgende riglyn as aanduiding van waar jy jouself mag bevind betreffende godsdienstige skaamte (*religious shame*):

0 – 2 ‘ja’ antwoorde: Jy was besonder gelukkig tot dusver in jou lewe om nie veel blootgestel te gewees het aan godsdienstige skaamte nie.

3 – 5 ‘ja’ antwoorde: Daar is waarskynlik redelike vlakke van godsdienstige skaamte

in jou denke en emosies. Dit sal goed wees indien jy op hoogte kom betreffende ‘n tema soos hierdie ten einde in staat te wees om meer duidelike grense te trek.

6 – 13 ‘ja’ antwoorde: Dit is noodsaaklik dat jy onmiddellik betrokke raak by ‘n ondersteuningsgroep

BYLAAG H

REMUDA RANCH SE GEESTELIKE INVENTARIS

(Darden, 2005:17-20)

Dit is belangrik om daarop te let dat hierdie inventaris bedoel is vir persone wat tans 'n persoonlike verhouding met Jesus Christus het of in die verlede gehad het. Vervolgens word 'n aantal groepe van stellings aan die orde gestel. Ten opsigte van elke groep, omkring die nommer wat jou oortuigings en gevoelens die beste beskryf. SLEGS EEN stelling per groep mag omkring word. Indien meer as een stelling van toepassing is, omkring dan slegs die een wat *jou die beste beskryf of van toepassing op jou is*. Lees asseblief al die stellings sorgvuldig voor jy 'n antwoord kies.

1. 0. Ek glo persoonlik in God en het 'n persoonlike verhouding met Hom.
 - 1a. Ek glo in 'n persoonlike God, en ek **het** 'n persoonlike verhouding met Hom gehad.
 - 1b. Ek glo persoonlik in God maar het nooit 'n intieme, persoonlike verhouding met Hom gehad nie.
2. Ek het begin twyfel aan die bestaan van 'n persoonlike God.
3. Ek glo nie meer in God nie.

2. 0. Ek weet God is liefde, en ek voel gereeld Sy liefde vir my in my hart.
 1. Ek weet God is liefde, en ek weet Hy het my lief, maar ek ervaar daardie liefde bitter min.
 2. Ek weet God is liefde, maar ek vind dit moeilik om te glo dat Hy my liefhet.
 3. As daar werklik 'n God was, is Hy nie baie liefdevol nie.

3. 0. Ek is geleer dat Jesus my liefhet net soos ek is, en ek glo met my hele hart dat Hy my liefhet net soos ek is.
 1. Ek is geleer dat Jesus my slegs liefhet solank ek optree soos wat Hy van my verwag, maar ek het begin glo dat Hy my liefhet soos ek is.
 2. Ek is deur woorde geleer dat Jesus my liefhet net soos ek is, maar die onderliggende boodskap wat ek ontvang het en aanvaar het, is dat ek eers aan sekere standarde moet voldoen om sodoende werklik deur Hom liefgehou te word.
 3. Selfs al was Jesus daar, is daar geen manier dat Hy my kan liefhou nie.
 4. In die algemeen was die Christene wat ek in my kinder- en tienerjare geken het:
 0. Liefdevolle mense wat God se liefde en genade gedemonstreer het.
 1. Net soos alle ander mense.
 2. Wetties en veroordelend.
 3. Beledigend and selfregverdigend.
 5. My herinneringe aan die kerk toe ek jonger was, is wonderlike herinneringe van warmte en liefde:
 1. Ek onthou dat ek as kind kerk toe gegaan het maar nie baie daarvan gehou het nie.
 2. Ek het nie kerk bygewoon tydens my grootwordjare nie.
 3. Gedurende my grootwordjare, was ek geforseer om 'n streng wettiese kerk by te woon waar ek meesal skaam gevoel het oor myself.
 6. Gedurende tye van pyn en nood:
 0. Is ek bygestaan en het die liefde van mense ontvang wat openlik hulle geloof in Jesus Christus bely en geleef het.

1. Ek is bygestaan en het die liefde ervaar van ten minste een persoon wat openlik sy geloof in Christus uitgeleef het.
 2. Ek is nooit bygestaan deur enigiemand wat beweer het dat hulle geloof in Jesus Christus het nie.
 3. Christene is die mense wat die minste geneig is om te help wanneer iemand in nood is.
7. 0. Ek ervaar die liefde en teenwoordigheid van Jesus Christus in my lewe.
1. Ek het die liefde van Jesus Christus eens op 'n tyd in my lewe ervaar, maar tans voel Hy baie ver van my af.
 2. Tot op hierdie stadium in my lewe, het ek nog nooit die liefde van Jesus Christus persoonlik ervaar nie.
 3. Jesus is nie deel van my lewe nie en ek twyfel of Hy ooit sal wees.
8. 0. Ten minste was een van my ouers 'n liefdevolle Christen wat my deur woord en voorbeeld geleer het van die liefde en genade van Jesus Christus.
1. Minstens een van my ouers was 'n Christen en het my goed behandel, maar het min oor Jesus gepraat.
 2. Geen een van my ouers was Christene nie.
 3. Minstens een van my ouers was 'n Christen, maar tog kon ek nooit voel dat ek aan hulle standaarde of verwagtinge kon voldoen nie.
9. 0. Ek bid gereeld elke dag. Gebed is 'n belangrike deel van my lewe.
1. Ek bid gereeld elke dag, en soms help dit.
 2. Ek bid gereeld elke dag, maar ek kan nie sê dat dit iets vir my doen nie.
 3. Ek glo dat gebed net 'n mors van tyd is.

10. 0. Ek het ten minste een liefdevolle omgee-persoon in my lewe met wie ek identifiseer op 'n geestelike vlak (byvoorbeeld – ek het die wat saam met my bid, saam met my Bybelstudie doen of praat oor wat my geestelike toestand is).
1. Ek het iemand met wie ek soms oor geestelike dinge praat.
 2. Ek het **geen** mense in my lewe met wie ek gereeld identifiseer op 'n geestelike vlak nie, maar ek is seker dat dit baie sou help indien daar so iemand was.
 3. Ek het geen begeerte om met enigiemand te praat oor geestelike sake nie.
11. 0. Ek woon gereeld kerk by (of byeenkomste met ander Christene) ten opsigte van Bybelstudie, gebed, en/of lofprysing en ek baat baie deur hierdie byeenkomste.
1. Ek woon soms kerk by (of byeenkomste met ander Christene) ten opsigte van Bybelstudie, gebed en/of lofprysing.
 2. Ek woon nie gereeld kerk of byeenkomste met ander Christene by nie.
 3. Ek het geen behoefte om kerk of enige ander godsdiensstige byeenkomste by te woon nie.
12. 0. 'n Kerk is ...
1. 'n Plek waar ek troos en gemeenskap met ander Christene vind.
 2. Aanvaarbaar.
 3. 'n Plek vol van skynheiliges.
13. 0. Ek lees byna elke dag Bybel omdat ek daarvan hou om van God te leer, om Bybel te lees help my baie in my alledaagse lewe.
1. Al lees ek nie elke dag Bybel nie, wanneer ek dit wel doen voel ek gewoonlik geseënd.
 2. Ek lees nooit, of byna nooit, Bybel nie.

3. Ek voel dat ek Bybel behoort te lees en voel skaam en skuldig wanneer ek dit nie doen nie.

14.
 0. Ek hou van samekomste met ander Christene.
 1. Ek sou graag samekomste met ander Christene wou bywoon maar tans kry ek nie 'n plek waar ek voel ek inpas nie.
 2. Ek het dit nog altyd moeilik gevind om met mense wat hulself Christene noem, te identifiseer.
 3. Ek het geen behoefté om saam met Christene te wees nie.

15.
 0. Selfs al gaan dit soms moeilik, was God nog altyd getrou – Hy het my nog nooit teleurgestel of in die steek gelaat nie.
 1. Soms voel ek God het my in die steek gelaat en dan is ek kwaad vir Hom, maar binne in my *weet* ek Hy het my nie regtig in die steek gelaat nie.
 2. Ek kan nie sê dat God my ooit in die steek gelaat het nie want ek het Hom nog nooit regtig vir iets vertrou nie.
 3. Op die oomblik glo ek dat God, al was Hy regtig daar, my regtig in die steek gelaat het.

16. Ek sou myself beskryf as:
 0. 'n Wedergebore Christen.
 - 1a. 'n Christen.
 - 1b. Nuuskierig oor Jesus Christus.
 2. Ek was eens 'n Christen, maar het opgegee daarmee.
 3. Ek het absoluut geen belang in Jesus Christus nie.

17. As Christus skielik voor my sou verskyn, sou ek die volgende voel:
 0. Ekstaties.
 1. Geskok.
 2. Beskaamd.

3. Gevries

18. Ek was:

1. Nog nooit mishandel deur iemand wat sê hy/sy is 'n Christen nie.
2. In geringe mate mishandel (fisies, seksueel of emosioneel) deur iemand wat homself as Christen voorgedoen het.
3. Ernstig en herhaaldelik mishandel (fisies, seksueel en emosioneel) deur iemand wat hom voorgedoen het as 'n Christen.

19. Christene wat emosionele probleme ervaar, is:

1. Soms net so geestelik gelowig as enige ander Christen.
2. Swakker as ander Christene maar net so geliefd by God.
3. Gewoonlik besig om te oes wat hulle gesaai het.

20. Wanneer ek dink aan my eie en die sondes van ander mense:

1. Voel ek gewoonlik God se vergifnis en ek kan daarom ook vergifnis aan andere bied.
2. Ek weet dat God vergewe, maar ek voel nie altyd vergewe nie en vind dit moeilik om ander mense te vergewe.
3. Ek voel gereeld die oordeel en verwerping van God oor myself en andere.

21. Wanneer mense praat oor die liefde van Jesus Christus, voel ek...

1. Vol blydskap.
2. Niks.
3. Skaamte.

22. Die laaste tyd...

1. Het ek 'n sterk begeerte gevoel om nader aan God te kom en meer tyd te spandeer met mense wat Hom liefhet.
2. Ondervind ek min verandering in my geestelike belangstellings.
3. Ondervind ek dat ek wil wegbeweeg (of wegblý) van enigiets wat met God te doen het.

23. Ek voel.....

1. Geestelik sterk.
2. Onseker oor my geloofslewe.
3. Beskaamd oor wie ek is.

24. Watter stelling beskryf jou Christelike lewe die beste:

1. Wonderlik.
 - 1.1. Wonderlik
 - 1.2. Goed.
 - 1.3. Bevredigend.
2. Dit bestaan nie.
3. Beskaamd.

25. Deur te luister na musiek wat God vereer...

1. Bemoedig my.
2. Is vervelig.
3. Wil my laat weghardloop.

26. Die kerk wat ek bywoon, demonstreer die genade en liefde van Jesus Christus.

1. Die kerk wat ek bywoon is vriendelik maar mense leer ken mekaar nie **werklik** nie.

2. Ek woon selde of ooit kerkdienste by.
3. Ek gaan na 'n kerk waar daar baie druk is om op 'n sekere manier op te tree om aanvaar of liefgehê te word.

27. Geestelik...

1. Wil ek werklik groei en meer soos Jesus word.
2. Als is omtrent dieselfde as wat dit altyd was.
3. Ek voel beskaamd, skuldig en onwaardig.

28. Wanneer versoekings ervaar het...

1. Het ek ondervind dat God altyd 'n uitweg gehad het, of ek dit nou aanvaar het of nie.
2. Soms het ek alleen gevoel met geen uitweg nie.
3. Ek het omtrent altyd alleen en oorweldig gevoel, en ek glo nie dat God 'n weg vir my voorsien het nie.

HIERONDER VOLG ENKELE STELLINGS. OMKRING ASSEBLIEF DIE NOMMER AAN DIE REGTERKANT VAN DIE STELLING WAT AANDUI OF IETS BAIE WAAR, SOMS WAAR OF ONWAAR TEN OPSIGTE VAN JOUSELF IS.

Baie waar Soms waar Onwaar

29. Emosioneel voel ek dat, maak nie saak hoe hard ek probeer nie, ek kry niks reg nie.	2	1	0
30. Ek glo dat ek minder probleme sou hê as my saak met God reg was.	2	1	0

31. Mense wie belangrik vir my is, het gesê dat my huidige probleme die gevolg is van my sondes en/of gebrek aan geloof.	2	1	0
32. Ek voel dat ek 'n teleurstelling vir God is.	2	1	0
33. Ek glo dat ek al my probleme te bowe sou kon kom as ek net meer geloof gehad het.	2	1	0
34. Ek glo dat dit God behaag om probleme aan my toe te vertrou.	2	1	0
35. Ek het God herhaaldelik belowe dat ek sal ophou met sekere gedrag wat ek weet Hom nie behaag nie. Tog hou ek aan om dieselfde ding oor en oor te doen. As gevolg hiervan, kan ek nie glo dat ek aanvaarbaar is	2	1	0
36. Ek voel God se geduld is op met my.	2	1	0
37. Ek glo dat as ek net harder werk om 'n Christen te wees, ek nie so depressief sal wees nie.	2	1	0
38. Dit is God en ek het nie regtig iemand anders nodig nie	2	1	0
39. Ek het God so baie gefaal, dat dit moeilik vir my is om te bid of tyd Met Hom te spandeer	2	1	0

40. Ek weet God help almal, maar ek **voel** so ver van hom dat ek sonder hoop voel. 2 1 0
41. Ek glo dat Christene nie ander mense moet vertel as hulle probleme het nie, want dis 'n swak getuienis aangaande Die krag van God 2 1 0
42. Ek was al so seergemaak in die lewe dat dit moeilik is vir my om te glo dat daar 'n liefdevolle God is wat vir my omgee. 2 1 0
43. Wanneer ek tussen mense is wat lyk lyk of hulle goeie Christene is, voel ek skaam vir my self of selfs jaloers. 2 1 0
44. Ek voel meestal beskaamd. 2 1 0
45. Om my gees te ontwikkel is nie vir my so belangrik as om my liggaam of intellek te ontwikkel nie. 2 1 0
46. Ek wy nie aandag aan of beplan om aandag te gee aan my geestelike groei nie. 2 1 0
47. Omkring asb. Die nommer op die onderstaande lyn wat aandui hoe naby of ver jy van God gevoel het die afgelope week asook vandag.

0	1-2	3	4-5	6
	Baie naby	Naby	Ver	Baie ver

INTERPRETASIE VAN VRAEYLES

Die resultaat kan verkry word deur al die antwoorde wat omkring is bymekaar te tel om sodende 'n enkele totaal vir elke beradene te verkry. Hierdie totale kan dan aan die hand van die onderhawige sleutel evalueer word.

Geen ongemak	00 – 23
Geringe ongemak	24 – 33
Matige ongemak	34 – 42
Erge ongemak	43 – 51
Ekstreme ongemak	52 – 115

BYLAAG I

TIPIESE PROFIEL VAN DIE EMOSIONEEL VERWONDE PERSOON AS GEVOLG VAN GODSDIENSVERSLAWING (Booth, L. 1998)

- Jy voel nie gemaklik met God, jouself, jou verhoudings of die wêreld om jou nie.
- Jy gebruik God, 'n kerk, 'n prediker, sekere Skrifgedeeltes, 'n TV evangelis, 'n geloofsisteem of 'n visioen om by tye te ontsnap uit jou ongemak.
- In hierdie disfunksionele gebruik van godsdienst ontdek jy dat iets anders jou gewoonlik goed laat voel, aanvaarbaar of in beheer.
- Jy raak vasgevang met 'n spesifieke interpretasie van die Bybel terwyl daar by jou 'n gebrek is aan verdraagsaamheid, vrygewigheid en aanvaarding van diegene wat nie jou standpunte deel nie.
- Jy trek jouself terug in jou eie fantasie-wêreld en vermy realiteit.
- "*God has become your drug of choice – you crave a belief in heaven that will take you away from a living hell.*"
- Jy ontwikkel 'n onbereikbare hoë standaard van persoonlike reinheid ten einde verlossing te probeer waarborg.
- Jou behoeft om spesiaal te wees lei daartoe dat jy van mening is dat jou aanneming van Jesus jou in 'n superieure posisie plaas teenoor ander.
- Moontlik het jy, soos met talle persone wat godsdienstige verslaafdes geword het of wat geestelik verwond is, opgegroei binne 'n disfunksionele gesinsmilieu; jy sou verwaarloos kon wees, verlaat of misbruik op fisiese, intellektuele, emosionele of seksuele gebied; dit het tweede natuur geword om alkoholisme en byvoorbeeld seksuele misbruik geheim te hou; jy het geleer om jou gevoelens te onderdruk ten einde nie misbruik te word nie.
- Om op te groei binne die chaos en pyn van so 'n huis sou natuurlikerwys die behoeft skep om te onvlug – heelparty persone het gevvolglik in godsdienst probeer onvlug. Jy het onvlug na 'n God wat jou uit hierdie pynlike wêreld sou neem. Jy het onvlug na 'n God wat saggeard, goed en nie-fisies is nie. "*Like other addicts, you did not set out to become addicted – you only wanted to feel better.*"

BYLAAG J

DIE VYF FASES VAN DIE ROUPROSES VAN ELISABETH KÜBLER-ROSS MET LATERE UITBREIDINGS (Elisabeth Kübler-Ross, 1969)

<i>Shock or Disbelief</i>	<i>Skok</i>
1. Denial	Ontkenning
2. Anger	Opstand
3. Bargaining	Onderhandeling
<i>Guilt</i>	<i>Erkenning van skuld</i>
4. Depression	Depressie
5. Acceptance/hope	Aanvaarding
<i>Meaning</i>	<i>Singewing</i>

BYLAAG K

DIE TWAALF STAPPE VAN ALKOHOLISTE ANONIEM

AANGEPAS VIR SEKSUEEL VERSLAAFDES

(Carnes, 2001 & Laaser, 2001)

EN

AANGEPAS VIR GODSDIENS VERSLAAFDES

(Louw, D. 2021)

1. Doen 'n deurtastende, vreeslose en eerlike inventaris van jouself.
2. Erken eerlik dat jy magteloos was ten opsigte van jou verslawing en dat jou lewe buite beheer geraak het.
3. Hou boek van oortredinge waar jy verkeerd opgetree het en hou vol met hierdie proses – erken dit onmiddellik en stel reg waar moontlik.
4. Glo volkome dat die krag van God wat groter is as jyself, vir jou genesing kan bewerkstellig
5. Besluit om jou eie wil en lewe opnuut aan God se sorg toe te vertrou
6. Bely teenoor jouself, teenoor 'n ander persoon en teenoor God die presiese aard van jou oortredinge
7. Gee in geheel oor aan God in berou en smeek dat Hy jou oortredinge sal vergewe.
8. Wy jou toe aan God deur gebed en vertrou Hom om alle ongeregtigheid in jou karakter te verwijder.
9. Getuig en verkondig die goeie boodskap aangaande jou oorwinningslewe onder leiding van die Heilige Gees ook aan andere.
10. Stel 'n lys op van alle persone wat jy moontlik skade berokken het en bepaal in watter mate jou optredes tot hul nadeel of die nadeel van andere kon gewees het.
11. Stel sake reg teenoor almal waar dit prakties moontlik is en waar daar ook 'n bereidwilligheid van hulle kant is tot interaksie in hierdie verband.
12. Streef deur gebed daarna om bewustelik deurlopend in kontak met God te leef.

BRONNELYS

- Ackermann, T. 2016. *'n Narratiewe alternatief op die konsep van afhanglikheids identiteit*. Pretoria: UP (Proefskerif – PhD).
- Adams, J.E. 1983. *Shepherding God's flock – A preachers handbook on pastoral ministry, counselling, and leadership*. Phillipsburg, New Jersey: Presbyterian and Reformed Publishing CO.
- Alexander, J.C. 2012. *Trauma and social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Algemene Kommissie vir die Diens van Barmhartigheid van die Ned. Geref. Kerk. 1983. *Handleiding van die Christelike Alkoholiste Diens (CAD) van die Nederduitse Gereformeerde Kerk*. Pretoria: Algemene Sinodale Drukkers.
- Amen, D.G. 2019. SPECT gallery; healthy vs unhealthy brain. <https://www.amenclinics.com/healthy-vs-unhealthy/> Datum van gebruik: 31 Julie 2019.
- Amen, D.G. 2015. *Change your brain change your life*. New York, NY: Three Rivers Press.
- Amen, D.G. 2010. *Change your brain change your body*. New York, NY: Three Rivers Press.
- American Psychiatric Association (APA). 2013. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 5th ed. Washington, DC.
- Anonieme Alkoholiste. 2012. *Twaalf stappe en twaalf tradisies*. Alkoholiste Anonieme Wêrelddienste: 77ste Drukwerk.
- Anthony, R. 2004. The ultimate success of total confidence. [Dr. Robert Anthony.pdf] Datum van gebruik: 5 Augustus 2019.
- Armstrong, R.S. 1987. *Faithful Witnesses*. Philadelphia, Pennsylvania: Geneva Press.
- Armstrong, R.S. 1979. *Service Evangelism*. Philadelphia, Pennsylvania: Westminster Press.
- Arterburn, S. 2005. *Healing is a choice*. Nashville, Tennessee: Thomas Nelson.

- Arterburn, S. & Felton, J. 2001. *Toxic faith. Experiencing healing from painful spiritual abuse*. Springs, Colorado: Shaw Books
- Arterburn, S. & Stoop, D. 2016. *Take your life back, how to stop letting the past and other control you*. Carol Stream, IL: Tyndale Momentum.
- Avna, J. & Waltz, D. 1994. *Celibate Wives*. Lowell House, Los Angeles: Contemporary Books Chicago.
- Awerbuck, L. & Swart, L. 2014. *Wie is ek*. Tygervallei, Kaap: Naledi
- Babbie, E. 2014. *The Basics of Social Research*. 6th International Edition. Wadsworth, Canada: Cengage Learning
- Babbie, E. 2011. *Introduction to social research*. 5th edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Babbie, E. 2010. *The practice of social research*. 12th edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Baldwin, J.G. 1978. *Daniel*. Leicester, England: INTERVARSITY PRESS.
- Barna, G. 2006. *Revolution*. Vereeniging: Christian Art Publishers.
- Barnard, A. 1986. *Sober – deur God se krag*. Wellington: Bybelkor.
- Barnard, A.C. (red.). 1982. *Die diens van barmhartigheid in Skrif en praktyk*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.
- Barnard, A.C. 1971. *In gesprek met sektes*. Kaapstad – Pretoria: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Barnard, J.S. 1975. *Psigologie vir onderwys student*. Kaapstad/Pretoria: Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij.
- Barnard, R. 2000. *Dis tyd dat Christene anders dink en praat oor seks*. Wellington: Hugenote-Uitgewers.
- Baron, R.A. & Byrne, D. 1997. *Social Psychology: An integrated view*. Boston: Allyn and Bacon.
- Barr, D. L. 2013. *Tales of the end*. Santa Rosa, California: Polebridge Press.
- Barrett, C.K. 1996. *The Gospel according to St. John*. Cambridge, London: University Press.

- Baston, G.A. 2005. *Rediscovering pastoral identity: the influence of church, role expectations in undermining a pastor's personal ministry identity*. Pretoria: UP (Dissertation – MTh).
- Bauckham, R. 1995. *The Theology of Jürgen Moltmann*. Edinburgh: T&T Clark
- Beale, G.K. 1999. *The book of Revelation*. Grand Rapids: Wim. B. Eerdmans Publishing Company.
- Beasley-Murray, G.R. 1991. *Gospel of life: Theology in the Fourth Gospel*. Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers.
- Becker, E.; Dochhorn, J.; Holt, E. K. (eds). 2014. *Trauma and Traumatization in individual and collective dimensions: Insights from Biblical studies and beyond*. Studia Aarhusiana Neotestamentica Volume 2 Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Becker, P.E. 1999. *Congregations in conflict: Cultural models of local religious life*. New York: Cambridge University Press.
- Bent-Goodley, T.B. & Fowler, D.N. 2006. Spiritual and religious abuse. *Journal of women & social work*. Vol. 21(3): 282-295.
- Benner, D.G. 1992. *Strategic pastoral counselling: A short-term structured model*. Grand Rapids: Baker Books.
- Bennett, N. 2012. *The root: the poison acid of bitterness*. Santa Clara, CA: Stone Publishing
- Bester, A. 2017. *Corporate chaplaincy, spirituality and wellness: a post-foundational practical theological exploration*. Pretoria: UP (Proefschrift – PhD).
- Beverley, J. 2020. *Nebuchadnezzar and the animal mind (Daniel 4)*. Journal for the study of the Old Testament 2020. Vol. 45(2): 145-157.
- Birnbaum, A. 2008. Collective trauma and post-traumatic symptoms in the biblical narrative of ancient Israel. In *Mental health, religion and culture*. July 2008. Vol. 11(5): 533-546.
- Blackaby, H. & Blackaby, R. 2001. *Spiritual Leadership*. Nashville, Tennessee: Broadman & Holman Publishers.

- Blackaby, H. & Blackaby, R. 2001. *Geroep as God se leier*. Kaapstad; Struik Christelike Boeke.
- Blackaby, R. 2006. *Leef 'n betekenisvolle lewe*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Blue, K. 1993. *Healing Spiritual abuse. How to break free from bad church experiences*. Downers Grove, Illinois: Intervarsity Press.
- Booth, L. 1998. *When God becomes a drug: breaking the chains of religious abuse*. Dalkeith, UK: SCP Publishers.
- Boshoff, W.S. 2012. Gemeentes as begeleiers van kollektiewe rouprosesse. *Verbum et Ecclesia*. Vol. 33(1) Art.
- Botha, A. 2012. *'n Transformatiewe pastoraat vir die huwelik en kerk in krisis*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Botha, J. (red). 2001. *Ja vir Jesus, nee vir die kerk*. Pretoria: LAPA Uitgewers.
- Bothma, J.D. 1996. *Die Teodisee-probleem in die boek Job*. Pretoria: UNISA (Proefskrif – DTh).
- Bothé-Smith, M.S. 2014. *Rousmart en ritueel: 'n pastorale perspektief*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Bowen, M. 1994. *Family therapy in clinical practice*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Bradshaw, J. 2005. *Healing the shame that binds you*. Deerfiled Beach, Florida: Health Communications, Inc.
- Bradshaw, J. 2000. *Homecoming. Reclaiming and championing your inner child*. Londen: Piatkus.
- Brady, D. 2016. *The limbic system & emotional trauma*. <https://www.google.com/search?q=brain+images+emotional+and+traumatic&tbo=isch&source=univ&sas=X&ved=2ahUKEwjExYG0qMLoAhUTCWMBHbKgDHcQ420oCnoECAkQMQ&biw=1366&bih=625#imgrc=9wv63D9eRQp2gM>. Datum van gebruik: 30 Maart 2020.
- Brawand, A. 2011. Helping the helpers: Dysfunctional families in “the ministry”. In: Carder, M.A. Henslin, E. Townsend, J. Cloud, H. *Unlocking your family patterns. Finding freedom from a hurtful past*. Chicago: Moody Publishers, pp. 215-221.

- Breed, G. 2013. Metateoretiese unieke verwysingsraamwerk ten opsigte van wetenskaplike navorsing in die pastorale wetenskap. *In die Skriflig/In Luce Verbi*. 47(1), Art. #96, 8 bladsye. <http://dx.doi.org/10.4102/ids.v47i1.96>
- Breed, G. & Semenza, K., 2015, Ubuntu, koinonia and diakonia, a way to reconciliation in South Africa? *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(2), Art. #2979, 9 pages.
- Brooker, D. 1994. *Saam op die pad na soberheid*. Wellington: Bybelkor.
- Brown, R.E. 1982 Vol.1. *The Gospel according to John*. London: Geoffrey Chapman.
- Brown, R.E. 1982 Vol.2. *The Gospel according to John*. London: Geoffrey Chapman.
- Brown, R.E. 1982. *The epistles of John*. London: Geoffrey Chapman.
- Brown , C. 1980. *The New International Dictionary of New Testament Theology*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan Publishing House.
- Brueggemann, W. 2016. Not in God's name: Confronting religious violence. *The Christian century*. Vol. 133(2): 36-37.
- Buchan, A. 2012. *Die mighty men verhaal*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Burger, C.W. 1995. Die kerk as familie van God: 'n Verwaarloosde metafoor. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. Vol. 10(2): 1-12.
- Burger, C.W. 1991. *Die Dinamika van 'n Christelike geloofsgemeenskap. Nuut gedenk oor Gemeentes*. Kaapstad: Lux Verbi.
- Byssy, D. M. 2013. How does woundedness – of patients and clinicians – impact spiritual care. *Journal of Christian nursing*. Vol. 30(4): 249-249.
- Callahan, K.L. 2010. *Twelve keys to an effective church: strong, healthy congregations living in the grace of God*. San Francisco, California: Jossey-Bass Publishers.
- Callahan, K.L. 1997. *Twelve keys to an effective church – The Leaders' Guide*. San Francisco, California: Jossey-Bass Publishers
- Capps, D. 1979. *Pastoral Care: a thematic approach*. Philadelphia: Fortress.

- Caponigro, J.M. & Johnson S.L. 2012. *Bipolar Disorder. A guide for the newly diagnosed*. Oakland, CA: New Harbinger Publications, Inc.
- Carbonell, M. 2006. *The Personalization Profile*. Blue Ridge, GA: Global Focus.
- Carder, D. 1995. Local church “family patterns”, In: Carder, M.A. Henslin, E. Townsend, J. Cloud, H. & Brawand, A. *Secrets of your family tree. Healing for adult children of dysfunctional families*. Chicago: Moody Press, pp. 131-146.
- Carnes, P. 2001. *Out of the shadows. Understanding sexual addiction*. Center City, Minnesota: Hazelden.
- Carnes, P. 1997. *The betrayed bond breaking free of explosive relationships*. Deerfield Beach, FL: Health Communications, Inc.
- Cashwell, C.S; Swindle, P.J. 2018. When religion hurts: supervising cases of religious abuse. *The clinical supervisor*. Vol. 37(1): 182-203.
- Clarke, J. 2019. What is Narrative therapy? [Online] Available from: <https://www.verywellmind.com/narrative-therapy> Date of access: 6th September 2019.
- Clinebell, H.J. 2011. *Basic types of pastoral care and counselling: resources for the ministry of healing and growth*. Nashville: Abingdon Press
- Clinebell, H.J. 1966. *Basic types of pastoral counselling*. Nashville: Abingdon Press
- Christenson, L. 1989. *Die Christengesin*. Epping, Kaap: Sunday School Centre-Publikasies.
- Cilliers, A. 2001. *Wat is die storie met die kerk?* Wellington: Lux Verbi.BM.
- Clinton, T. Hart, A. & Ohlschlager, G. 2005. *Caring for people God’s way*. Nashville, TN: Thomas Nelson Inc.
- Clinton, T. & Ohlschlager, G. 2002. *Competent Christian Counselling, Volume one: Foundations & practice of compassionate soul care*. Penguin Random House LLC, New York: Waterbrook Press.
- Cloud, H & Townsend, J. 2002. *Boundaries*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Cloud, H & Townsend, J. 1996. *Our mothers ourselves*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan.

- Cloud, H; Townsend, J; Carder, D; Henslin, E. 2011. *Unlocking your family patterns. Finding freedom from a hurtful past*. Chicago: Moody Publishers.
- Coertzen, P. 2007. Regsverteenvoordiging en kerklike ondersoeke. *NGTT*. Vol. 48(1&2): 60-66.
- Coertzen, P. 2003. "Om reg te doen" – prosesse, procedures en verskuldigde reg in die kerk. *NGTT*. Vol. 44(1&2): 38-46.
- Coertzen, P. 2003. Kerkorde of arbeidswet: die posisie van predikante en ander persone wat in die kerk werk. *NGTT*. Vol. 44(3&4): 248-257.
- Coertzen, P. 2003. Kerkorde of arbeidswet: die posisie van predikante en ander persone wat in die kerk werk. *NGTT*. Vol. 44(3&4): 248-257.
- Coertzen, P. 1998. Regsbeskerming in die kerk. *NGTT*. Vol. 39(1&2): 29-39.
- Coertzen, P. 1991. *Gepas en ordelik*. Pretoria: RGN-Uitgewers.
- Coetsee, H. 1983:205-216. Opvoeding tot selfstandige besluitneming. In *Venster op die gesin*. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
- Coetzee, J.C. 1990:253-314. Die prediking (teologie) van die Openbaring aan Johannes. In Du Toit, A.B. (red). 1990. *Handleiding by die Nuwe Testament VI*. Pretoria: N.G. Boekhandel Transvaal.
- Coetzee, J.C. 1990:194-218. Die Johannesbriewe. In Du Toit, A.B. (red). 1990. *Handleiding by die Nuwe Testament VI*. Pretoria: N.G. Boekhandel Transvaal.
- Coetzee, J.C. 1990:15-30. Die Skrif en die wetenskap: hermeneutiese reëls. In Floor, L. & Coetzee, J.C. *Die Skrif en wetenskap*. Potchefstroom: PU vir CHO.
- Coetzer, W.C. 2021. *'n Sesde fase van die rouproses*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2021. *Seksuele verslawing*. Pretoria: Bindworx.
- Coetzer, W.C. 2021. *Heling na verkragting, molestering & bloedskande*. Pretoria: Bindworx.
- Coetzer, W.C. 2020a. *Trauma – Die meedoënlose vyand*. Potchefstroom: PTP.
- Coetzer, W.C. 2020b. *Die angel van toksiese godsdiens*. Pretoria: Bindworx.

- Coetzer, W.C. 2017. *Traumabande*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2016. *Die Moederwond*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2015a. *Toksiese godsdiens*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2015b. *Pa-Wonde en Pa-Honger*. Ongepubliseerde handleiding. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2015c. *Generasiebagasie [Intergeneratiewe trauma]: Die onverwerkte pyn wat van geslag na geslag oorgedra word*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2014. *Die noue verband tussen liggaam, gees en emosies*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2012a. *Belangrike riglyne vir die beradingsproses*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2012b. *Jan Frank se Tien-fase genesingsmodel*. Ongepubliseerde bundel. Potchefstroom.
- Coetzer, W.C. 2010a. Godsdiens: Middel tot verslawing of tot heling. *Acta Theologica*. Vol. 30(1): 19-83.
- Coetzer, W.C. 2010b. Pastorale begeleiding van die geestelik verwonde persoon. *Verbum et Ecclesia*. Vol. 31(1), 7pp.
- Coetzer, W.C. 2004a. Pastorale begeleiding van die seksueel verslaafde. *In die Skriflig*. Vol. 39 (4): 753-772.
- Coetzer, W.C. 2004b. ‘*Medelyemoegheid*’ – die hantering van sekondêre traumatische stres. *Koers*. Vol. 69 (2): 199-219.
- Coetzer, W.C. & Snell, L. 2012. Belangrike meta-teoretiese riglyne betreffende die emosioneel verwonde persoon. *Verbum et Ecclesia*. Vol. 33:1-10.
- Coetzer, W.C. & Snell, L.E. 2013. ‘n Voorgestelde matriks vir die pastorale berading van die verwonde geloofsvervreemde. *In die Skriflig*, 47:1-11.
- Collins, G.R. 2005. *Die A tot Z van berading*. Kaapstad: Struik Uitgewers.
- Collins, J.J. & Flint, P.W. (eds). 2001. *The Book of Daniel. Composition and Reception*. Vol. 1. Leiden-Boston-Köln: Brill.

- Collins, J.J. & Flint, P.W. (eds). 2001. *The Book of Daniel. Composition and Reception*. Vol. 2. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Collins, J.J. 1999. *Daniel with an Introduction to Apocalyptic Literature*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company.
- Collins, J.J. 1984. *Daniel*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company.
- Ditommaso, L. 2005. *The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Combrink, H.J.B. 1991. Dissipelskap as die doen van God se wil. In Roberts, J.H., Vorster, W.S., Vorster, J.N., Van der Watt, J.G. 1991. *Teologie in konteks*. Pretoria: Orion.
- Combrink, H.J.B. 1980. Die Evangelie volgens Matteus: Inleiding en Teologie. In Du Toit, A.B. (red.). 1980. *Handleiding by die Nuwe Testament IV*. Pretoria; N.G. Boekhandel Transvaal.
- Cook, F.T. 2007. *Die gebruik van die pastor pastorum in die pastorale versorging van die predikante van die Nederduitse Gereformeerde Kerk*. Pretoria: UP (Proefskrif – DD).
- Conradie, E. M. 2006. *Waar op dees aarde vind mens God? Op soek na 'n aardse spirritualiteit*. Wellington: Lux.Verbi.BM
- Conradie, H. 1981. *'n ABC vir die gebed*. Wellington: Bybelkor
- Cumbey, C. E. 1986. *The hidden dangers of the rainbow – The New Age movement and the coming age of barbarism*. Innesdale, Pretoria: Bet-EI Publishers.
- Darden, R.A. 2005. Spiritual assessment and treatment strategies, *The Remuda Review* 4(2): 17-20.
- Davies, P.J. 2014. Domestic violence and pastoral counselling. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- De Bruyn, P.J. 1991. *Kindermolestering: Teologies-eties beoordeel*. Potchefstroom: Instituut vir Reformatoriese Studie.
- Degenaar, J.J. 1982. Filosofiese besinning oor pyn. *S A Tydskrif vir Wysbegeerte* ½, 47-55.

- Deist, F.E. & Burden, J.J. 1980. 'n ABC van Bybeluitleg. J.L. van Schaik.
- De Jongh van Arkel, J.T. 1988. Die Pastoraat: Noodsaaklike onderskeidings. In Smuts, A.J. (red). 1988:1-13. *Perspektiewe op pastoraat*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- De Klerk, B. J. & De Wet, F. W. (eds) 2013. *Met die oog op God: Voorveronderstellings van die reformatoriiese invalshoek op Praktiese Teologie*. Potchefstroomse Teologiese Publikasies Monumentpark: V&R Drukkery.
- De Klerk, B.J. & J Van Rensburg, F. W. 2011. *Preek geboorte*. Potchefstroom: PTP.
- De Klerk, J.J. 1978. *Herderkunde*. Goodwood, Kaap: N.G. Kerkboekhandel.
- De Klerk, R. & Le Roux, R. 2003. *Emosionele intelligensie vir kinders en tieners*. Kaapstad-Pretoria-Johannesburg: Human & Rousseau.
- De Klerk, W.J. 1975. *Pastorale Sensiwiteit*. Doornfontein, Johannesburg: Perskor-Uitgewery.
- De Klerk, W.J. 1966. *Die pastorale gespreksontmoeting – 'n prinsipiële studie*. Potchefstroom: PU vir CHO (Skripsie – Th.M).
- De Macedo, J.A. 2018. '*Redemptive counselling' revisited: a pastoral study*'. Potchefstroom: NWU (Proefskrif – PHD).
- Denton, R. 2016. 'Die helende krag van regverdige vergifnis, sonder kondonering van onreg', HTS Teologiese Studies/Theological Studies 72(4), a3265. <http://dx.doi.org/10.1402/hts.v72i4.3265> Datum van gebruik 13 September 2019.
- De Villiers, F. 1977. *Sterwensbegeleiding*. Johannesburg: Perskor-uitgewery.
- De Villiers, I.L. 1977. *Wat dra my deur 'n krisis?* Kaapstad: N.G. Uitgewers.
- De Vos, A.S, Strydom, H, Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2011. *Research at grass roots*. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Diddy, W. 2020. *Healing your emotional timeline* [Kindle edition]. Available from Amazon.com.
- Ditomaso, L. 2005. *The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature*. Leiden-Boston: Brill.

- Dobson, J. 2001. *Fokus op meer as 400 vroeë gesinne wat mense die meeste pla – 'n verwysingsgids vir elke huis*. Wellington: Lux Verbi. BM.
- Dowhower, R.L. 1995:251-262. Guidelines for clergy. In M.D. Langone (ed.), *Recovery from cults. Help for victims of psychological and spiritual abuse*. New York: W.W. Norton & Company.
- Draper, P.L. 1996. *Haunted memories: Healing the pain of childhood abuse*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House.
- Dreyer, T.F.J. 1981. *Poimeniek: 'n Pastorale oriëntasie*. Pretoria-Kaapstad: HAUM Uitgewery.
- Dreyer, Y. 2014. Geestelike veerkragtigheid as reaksie op kerkskeuring. *HTS teologiese studies* 70(1) Art. #2808, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Dreyer, Y, 2011. Women's spirituality and feminist theology: a hermeneutic suspicion applied to 'patriarchal marriage'. *HTS teologiese studies* 67(3), Art. #1104, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Dreyer, Y. 2005. Vergewe en vergeet: 'n Pastorale perspektief. *Verbum et Ecclesia*. Vol. 26(1): 16-34.
- Du Plessis, P.J. 1978. *Die Briefe van Johannes*. Kaapstad: NG Kerk-Uitgewers.
- DuPont, M.A. 2004. *Toxic churches. Restoration from spiritual abuse*. Grand Rapids. Michigan: Zondervan Publishing House.
- Du Preez, J. 2018. *Pastorale begeleiding van getraumatiseerde Koevoet veterane in hul geestelike herstel*. Potchefstroom: NWU (Proefskrif – PhD).
- Du Rand, J.A. 2013. *Die Einde*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Du Rand, J.A. 2007. *Die A-Z van Openbaring*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Du Rand, J.A. 1990:219-252. Die Openbaring aan Johannes. In Du Toit, A.B. (red). 1990. *Handleiding by die Nuwe Testament VI*. Pretoria; N.G. Boekhandel Transvaal.
- Du Rand, J.A. 1990. *Johannese perspektiewe: Inleiding tot die Johannese geskrifte*. Halfway House: Orion.
- Du Rand, J.A. 1986. *Want die einde is naby*. Wellington: Bybelkor.

- Du Rand, J.A. 1982. The structure and meaning of Matthew 14-28. *Neotestamentica* 16. Bloemfontein: NTWSA.
- Du Rand, J.A. 1983. *Beleef julle sekerheid: 'n Verkenning van die brieve van Johannes*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.
- Du Rand, J.A. 1982. *Oorwinning in Christus: Bybelstudie-kantaantekening by gekose gedeeltes uit die Johannese geskrifte*. Kaapstad: NG Kerk-Uitgewers.
- Du Rand, J.A. 1979. Studies in the Johannine letters. *Neotestamentica 13 Second Edition*. Bloemfontein: NTWSA.
- Du Toit, A.B. (ed). 2009. *Focusing on the message*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Du Toit, A.B. (red). 1990. *Handleiding by die Nuwe Testament VI*. Pretoria; N.G. Boekhandel Transvaal.
- Du Toit, A.B. 1977. Analysis of Matthew 4:23-5:48. *Neotestamentica Second Edition*. Vol. 11:32-47. Bloemfontein: NTWSA.
- Du Toit, B. 2000. *God? Geloof in 'n postmoderne tyd*. Bloemfontein: CLF Uitgewers
- Du Toit, E. 2011. *Skoppelmaaijare: 'n Lang reis met bipolêre depressie*. Tygervallei, Kaap: Naledi.
- Du Toit, H. 2010. *Sáám na 'n nuwe toekoms. Perspektief op die eenwordingsverhale van vyf gemeentes*. Wellington: Bybel-Media.
- Du Toit, H.D.A. 1955. *Olie op die wonde: Die Diakonaat in teorie en praktyk*. Kaapstad – Pretoria: N.G. Kerk Uitgewers.
- Du Toit, S.I. 1978. *Die helende verhouding*. Brookllyn, Pretoria: Beta Drukkers en Uitgewers.
- Egan, G. 1982. *The skilled helper: Model, skills and methods for effective helping*. Monterey, California: Brooks/Cole Publishing.
- Enroth, R.M. 1993. *Churches that abuse*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan Publishing House.
- Erikson, T. 2020. *Surrounded by psychopaths*. London: Novus Print

- Esterhuizen, E. 2016. *A Study of the tension between despair and hope in Isaiah 7 and 8 from a perspective of trauma and post traumatic growth*. Pretoria: Unpublished DTh Thesis University of South-Africa (UNISA).
- Eybers, J. 2022. *Gemeentes kwaad vir Maties se tokkelokke*. Aucklandpark: News 24, Rapport.
- Eybers, J. 2020. *Die NG kerk het geskeur*. Aucklandpark: News 24, Rapport.
- Eybers, I.H; König, A; Stoop, J.A. 1982. *Inleiding in die Teologie Derde Uitgawe*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.
- Eyerman, R. 2013. Social Theory and trauma. *Acta Sociologica*. Vol. 1(56): 41-53.
- Eyerman, R. 2004. The past in the Present: Culture and the transmission of memory. *Acta Sociologica*. Vol. 2(47): 159-169.
- Feldhahn, S. 2009. *The male factor*. Colorado Springs, Colorado: Multnomah Books.
- Firet, J. 1982. *Het Agogish moment in het pastorale optrede*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J. H. KOK – KAMPEN.
- France, R.T. 2007. *The Gospel according to Matthew*. Leicester, England: Inter-Varsity Press.
- Frechette, C.G. 2015. The Old Testament as controlled substance: How insights from trauma studies reveal healing capacities in potentially harmful texts. *A Journal of Bible and Theology*. Vol. 69(1): 20-34.
- Freedman, J. & Combs, G. 2002. *Narrative therapy with couples ... and a whole collection of papers, essays and exercises*. Adelaida, South Australia: Dulwich Centre Publications.
- Friedman, M.J. 2013. *Trauma and Stress-Related Disorders in DSM-5*. Geisel School of Medicine, Dartmouth: National Centre for PTSD.
- Friedman, M. 1998. *Ontlonting van getraumatiseerde persone*. Seminaar aangebied in Mei 1998 in Pretoria-Wes vir Maatskaplike werkers, leraars en beraders.
- Friel, J. & L. 2000. *Die sewe grootste foute wat (goeie) ouers maak*. Wellington: Lux Verbi.BM.
- Gadamer, H.G. 1975. *Wahrheit und methode*. 4. Auflage, Tübingen: J.C.B. Mohr.

- Garber, Jr. D.G. 2015. Trauma Theory and Biblical Studies. *Currents in Biblical Research* 14(1): 24-44.
- Garber, Jr. D.G. 2014. 'I went in bitterness': theological implications of a trauma theory reading of Ezekiel. *Reviews & Expositor*, 111(4):346-357.
- Gardiner, J. 1991. *Die Nuwe Era-kultus in Suid-Afrika*. Kaapstad: Struikhof.
- Gardiner, J. & Gardiner, H. 1990. *Satanisme – Suid-Afrika se jeug in versoeking*. Kaapstad: Struikhof.
- Geldenhuys, B.P. & Du Toit, S.I. 1975. *Psigopatologie*. Pretoria-Kaapstad: Academia.
- GenoPro. 2014. *How to create a Genogram*. <https://www.genopro.com> Date of access: 17 September 2021.
- Gergin, C.V. 1997. *An introduction to pastoral care*. Nashville: Abingdon Press.
- Gibson, L. 2009. 'What is spiritual abuse?' <http://www.spiritualabuse.org/introduction.html>. Datum van gebruik: 9 Okt. 2020.
- Giddens, A. 2000. *Runaway World. How globalization is reshaping our lives*. New York: Routledge.
- Goetz, W. R. 2008. *The Emergent church. Warning! A dangerous Trojan Horse is creeping into the evangelical church*. Regina, Saskatchewan: Canadian Revival Fellowship.
- Goldingay, J.E. 1989. *Daniel*. Dallas, Texas WBC: Word Books Publisher.
- Gous, H. 2017. *Breekpunt*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Gove, P.B. 1966. *Webster's third new international dictionary*. Printed in United States of America: G. & C. Merriam Co.
- Greco, D. 2014. *Toxic leaders in our ranks*. Artikel: Dorothygreco.com, 1 bladsy. http://www.christianitytoday.com/women/2014/february/toxic-leaders-in-our-ranks.html&utm_medium=newsletter&utm_term=9455645&utm_content=246902640&utm_campaign=2013&start=1. Date of access: 10th June 2021.
- Gregston, M. 2012. *Tough guys and drama queens. How not to get blindsided by your child's teen years*. Nashville, Tennessee: Thomas Nelson.

- Greijdanus, S. 1978. Vierde druk. *De drie brieven van de apostel Johannes*. Kampen: Uitgeversmij Kok.
- Groenewald, E.P. 1986. *Die Openbaring van Johannes*. Kaapstad: N.G. Kerk Uitgewers.
- Groenewald, E.P. 1980. *Die Evangelie van Johannes*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Guthrie, D. 1976. *New Testament Introduction*. Leicester: Inter-Varsity Press.
- Guzik, D. 2012. *Daniel*. Enduring Word Media. Available from: Amazon Kindle.
- Hagee, J. 2006. *Jerusalem Countdown – a warning to the world*. Lake Mary, Florida: Frontline.
- Hamman, J.J. 2005. *When steeples cry: Leading congregations through loss and change*. Cleveland: The Pilgrim Press.
- Hammond, P. 2015. *Character Assassins. Help and hope for wounded ministers and missionaries*. Howard Place, Cape Town: Christian Liberty Books.
- Hanekom, J. 1984. *Christen wees vandag*. Wellington: Bybelkor.
- Harmse, Y. 2018. *Persoonlikheidskomponente en unieke verwysingsraamwerk wat bevorderlik is vir 'n gesonde huweliksverhouding: 'n Pastorale studie*. Potchefstroom – NWU. (Verhandeling – MA).
- Heitink, G. 1984. *Pastoraat als hulpverlening. Inleiding in de pastorale theologie en psychologie*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Henslin, E. 1995. Guilt-ridden baggage: The role of religious shame. In: Carder, M.A.
- Henslin, E. Townsend, J. Cloud, H. & Brawand, A. 1995. *Secrets of your family tree. Healing for adult children of dysfunctional families*. Chicago: Moody Press. Pp. 93-112.
- Hendriksen, W. 1977. *Meer as oorwinnaars*. Kaapstad: Verenigde Protestantse Uitgewers.
- Hendriksen, W. 1976. *John*. Edinburgh: Billing & Sons Limited.
- Hendriksen, W. 1976. *The Gospel of Matthew*. Edinburgh: Banner of Truth Trust.

- Hergenhahn, B.R. 2009. *'n Inleiding tot die sielkundegeschiedenis*. Belmont, CA; Wadsworth.
- Heyns, J.A. & Jonker, W.D. 1977. *Op weg met die Teologie*. Pretoria: N.G. Kerk Boekhandel.
- Heyns, J.A. 1976. *Die nuwe mens onderweg – oor die tien Gebooie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Heyns, J.A. 1975. *Teologie van die Rewolusie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Hicks, R. 1996. *Trauma. The pain that stays*. Grand Rapids, MI: Fleming H. Revell.
- Higgins, R. 1990. *The Leopard Kingdom of Daniel 7:6. South Africa's Future in Bible Prophecy*. Helderkruin Suid-Afrika: Shammah Enterprises.
- Hiltner, S. 1959. *Pastoral counseling*. Nashville: Abingdon.
- Hiltner, S. 1959. *The Christian shepherd. Some aspects of pastoral care*. Nashville: Abingdon.
- Hiltner, S. 1958. *Preface to pastoral theology*. Nashville: Abingdon.
- Holladay, W.L. (ed). 1980. *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Holmes, T.H. & Rahe, R.H. 1967. The social readjustment rating scale. *Journal of Psychosomatic Research*. Vol. 11: 213-218
- Houlden, J.L. 1994 Second Edition. *The Johannine epistles*. London: A&C Black.
- Hudson, M. 2019. *The common denominator is unforgiveness including a process to forgiveness*. Columbus, OH: Gatekeeper Press.
- Huisamen, E. Van N. 1982. *Demoniese Besetenheid*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Human, H. 2015. *A narrative practical theological perspective on the spirituality of female adult survivors of childhood sexual abuse*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Ingram, C. 2010. *How to grow a high impact church*. Rooseveltpark, Johannesburg: Walk Thru the Bible.
- Ingram, C. 2006. *Die onsigbare oorlog. Wat elke gelowige van Satan, demone en geestelike oorlogvoering moet weet*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.

Instituut vir Reformatoriese Studies. 1983. *Venster op die gesin – openhartige gesprekke met ouers, kinders en familie*. Potchefstroom: Departement Sentrale Publikasies PU vir CHO.

Janson, 1990. *Liefde en trou vir altyd*. Wellington: Bybelkor.

Janson, M. 1989. *Die kuns om werklik te lewe*. Hatfield, Pretoria: J.L. van Schaik.

Jantz, G.L. 2013. *Turning your down into up: A realistic plan for healing from depression*. Colorado Springs, Colorado: Waterbrook Press.

Johnson, D. & VanVonderen, J. 1991. *The subtle power of spiritual abuse*. Cape Town: Struik Christian Books.

Jones, S.L. & Butman, R.E. 2011 (Second Edition). *Modern Psychotherapies*. Downers Grove, Illinois: IVP Academic.

Jeremias, J. 1971. *New Testament Theology*. London: SCM Press.

Jonker, W.D. 1983. *Die Gees van Christus*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.

Joubert, S; Van der Watt, J; Sweet, L; Easum, B; Niemand, N, & andere. 2007. *Die Perfekte storm*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.

Joubert, S. 1994. *Matteus vandag*. Halfway House: Orion Uitgewers.

Keech, R. 1985. *Education for living: A programme for development self-knowledge and personal relationships*. Johannesburg: Divaris Stein Publishers.

Kennedy, J. 1983. *Dissipelskap opleidingsprogram vir persoonlike evangelisasie*. Pretoria: Sigma-Pers.

Kessler, D. 2020. *Finding meaning*. London: Rider.

Kittel, G. & Friederich, G. (reds.). 1983. *Theological Dictionary of the New Testament*. Grand Rapids, Michigan: WM. B . Eerdmans Publishing Company.

Klaasing, H & Mouton, H. 2010. *Die Trojaanse perd in die kerk – die kanker van evolusie en liberalisme*. Kaapstad: Shumani Printers.

Knouwds, F. 2000. *Bou 'n tiptop huwelik*. Goodwood, Wes-Kaap: Lux Verbi Bybelmedia.

Kok, J. 2008. *Siekte en gebrokenheid teenoor genesing en restourasie*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).

- König, A. 2009. *Die Evangelie is op die spel*. Wellington: Lux Verbi.BM.
- König, A. 2009. ‘n Perspektief op Openbaring. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- König, A. 1998. *Vernuwe of Verdwyn*. Kaapstad: Lux Verbi.
- König, A. 1995. *Versoening: Goedkoop? Duur? Verniet?* Kaapstad: Lux Verbi.
- König, A. 1983. *Heil en heilsweg*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.
- König, A. 1982. *Hy kan weer en meer*. Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal.
- König, A. 1978. In gesprek met prof. Van Huyssteen. *Koers* 43. Nr. 4.
- Kostenberger, A.J. 1998. *The Missions of Jesus & the disciples*. Grand Rapids, Michigan: Wim. B. Eerdmans Publishing Co.
- Kotzé, D.J. & Dill, J. 1997. Verkenning van ‘n postmoderne epistemologiese konteks vir die praktiese teologie. *ACTA THEOLOGICA*, 17(1): 1-26.
- Kotzé, D.J. & Kotzé, E. 1997. Social construction as a postmodern discourse: an epistemology for conversational therapeutic practice. *ACTA THEOLOGICA*, 17(1): 27-50.
- Kotzé, D.J. & Roux, J.P. 1997. Die koinoniale konstruksie van ‘n toerustingsprogram vir narratiewe pastorale sorg. *ACTA THEOLOGICA*, 17(1): 51-80.
- Kotzé, D.J. & Van Heerden, P.R. 1997. Die pastorale gesprek binne ‘n narratiewe diakonale pastoraat. *ACTA THEOLOGICA*, 17(1): 81-98.
- Kotzé, D.J. & Crafford, J.D. 1997. ‘n Narratiewe pastorale terapie met depressiewe persone. *ACTA THEOLOGICA*, 17(1): 99-119.
- Kotzé, D.J. & Kotzé, E. 1993. Die predikant se storie: ‘n Narratiewe benadering tot die ontwikkeling van die persoon van die predikant. *NGTT*, 34(3): 363-370.
- Kotzé, D.J. 1991. “Van geslag tot geslag”: Die geneagram en die ontwikkeling van ‘n narratiewe pastoraat. *NGTT*, 32(4): 644-651.
- Kotzé, G.J. 1971. *Die antropologiese onderbou van die Gereformeerde pastoraat met spesiale verwysing na die ‘client-centered’ Amerikaanse pastoraat*. Epping, Kaap: Gothic-drukkersmaatskappy.
- Kübler-Ross, E. 1969. *On death and dying*. New York, NY: Scribner.

- Kübler-Ross, E. & Kessler, D. 2005. *On grief and grieving: finding the meaning of grief through the five stages of loss*. New York, NY: Scribner.
- Kümmel, W.G. 1975. *Introduction to the New Testament*. London: SCM Press.
- Küng, H. 1981. *The Chruch*. London: Search Press.
- Laaser, M. 2001. Cybersex addiction. *Christian Counselling Today*. Vol. 9(2): 13-14.
- Laaser, M. 1996. *Faithful and true*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Lacocque, A. 2018. *The book of Daniel. Second Edition*. Eugene, Oregon: Cascade Books. Available from: Amazon Kindle.
- Ladd, G.E. 1974. *A Theology of the New Testament*. London: Eerdmans Publishing Company.
- LaHaye, T. 1984. *Why you act the way you do*. Wheaton, Illinois: Living Books Tyndale House Publishers.
- LaHaye, T. & B. 1979. *Die Geesbeheerde gesinslewe*. Brakpan: Verenigde Gereformeerde Uitgewers.
- Langberg, D. M. 1999. *On the threshold of hope: Opening the door to healing for survivors of sexual abuse*. Carol Stream, Illinois: Tyndale House Publishers.
- Lanius, R. A., Vermetten, E., Pain, C. 2010. *The impact of early life trauma on health and disease. The hidden epidemic*. Cambridge University Press.
- Lawman, M. E. D. 2013. *Reading the book of Daniel in an African context: The issue of leadership*. Pretoria: UNISA (Proefschrift – Phd).
- Leaf, C. 2009. *Who switched off my brain? Controlling toxic thoughts and emotions*. Southdale, TX: Inprov. Ltd.
- Le Roux, A. 2017. *Narsiste, Psigopate, Stalkers en Sadiste*. Kaapstad: Tafelberg
- Le Roux, C. 1995. *Daniel: Profeet en Politiek*. Halfway House: ORION
- Levine, P.A. 2015. *Trauma and memory: brain and body in search for the living past. A practical guide for understanding and working with traumatic memory*. [Kindle uitg.] Beskikbaar: <http://www.amazon.com>
- Levine, P.A. 2008. *Healing trauma a pioneering program for restoring the wisdom of your body*. Boulder, CO: Sounds True.

- Liddell & Scott. 1978. *Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Linde, H. 1983. *Die ja-woord is uit*. Wellington: Bybelkor.
- Linde, H. 1981. *Ons twee is een, die geheim van 'n gelukkige huwelik*. Wellington: Bybelkor.
- Lindeque, R.C. Die pastorale berading van persone met geklompliseerde trauma. Potchefstroom: NWU (Proefskrif – PhD).
- Lindsay, H. 197. Die bevryding van planeet aarde. Roodepoort: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Lindsay, H. 1971. Die groot planeet aarde – Wat is sy toekoms? Roodepoort: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Littauer, F. 1996. *Touched by the Master – Discover the healing power of an encounter with the Lord*. San Marcos, CA: Creation House.
- Littauer, F. 1994. *The promise of healing your hurts and your feelings*. Nashville: Thomas Nelson Publishers.
- Littauer, F & F. 1988. *Freeing your mind from memories that bind – How to heal the hurts of the past*. Maitland, South-Africa: Word Publishing.
- Lohse, E. 1983. *The New Testament Environment*. London: SCM Press.
- Louw, D. 2015. *Sending in Openbaring*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Louw, D. 2000. *NG Kerk Sabie – Die eerste eeu 1900–2000*. Sabie: NG Kerk Sabie.
- Louw, D.A. 1998. *Menslike ontwikkeling 2de uitgawe*. Pretoria: HAUM-Tersiêr.
- Louw, D.J. 2014. *Cura animarum as cura vitae: an existential hermeneutical approach to wholeness in pastoral caregiving within the theological framework of the compassion of God*. Voordrag gelewer by die Teologiese fakulteit van die NWU op 17 Oktober 2014.
- Louw, D.J. 2006. *Hoekom? Hoekom nie? Waar is God wanneer ek ly? En waarom ly ek?* Wellington: Lux Verbi.
- Louw, D.J. 2005. *Ratwerke van die menslike siel: oor volwassenheid en lewensvaardigheid*. Stellenbosch: Sun Press.

- Louw, D.J. 2002. Die dinamika tussen teologiese paradigmas en die verskynsel van uitbranding in die bediening. *NGTT*. 43 (3&4): 513-522.
- Louw, D.J. 2001. 'n Teologie van gebed: kommunikasie as *communio* en dank. *ACTA THEOLOGICA*, 21(2): 65-84.
- Louw, D.J. 2000. *A pastoral hermeneutics of care and encounter*. Wellington: Lux Verbi.
- Louw, D.J. 1999. *Pastoraat as vertolking en ontmoeting*. Stellenbosch: US Drukkery.
- Louw, D.J. 1993. Diagnostiese kriteria vir die evaluering van satanisme in die pastorale bediening. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. Vol. 8(2): 83-94.
- Louw, D.J. 1993. *Liefde is vir altyd*. Kaapstad: Lux.Verbi.
- Louw, D.J. 1988. *Waarom Daarom. Gedagtes oor lyding*. Kaapstad: Lux Verbi.
- Louw, D.J. 1988. Gesinspastoraat as 'n sisteembediening aan die verbondsgesin. In Smuts, A.J. (red.). 1988:39-65. *Perspektiewe op pastoraat*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Louw, D.J. 1986. *Geen mens mag skei nie*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Louw, D.J. 1985. *Sin in lyding: 'n Teologiese besinning rondom kruis en opstanding*. Kaapstad: Lux Verbi.
- Louw, D.J. 1984. *Pastoraat in eskatologiese perspektief*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Louw, D.J. 1983. *Die volwasse huwelik*. Durban/Pretoria: Butterworth Uitgewers.
- Louw, D.J. 1982. *Pastoraat en lyding*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Louw, J.P. & Nida, E.U. 1988. *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic domains*. Kaapstad: Bible Society of South-Africa.
- Maartens, M. (red.). 2002. *Moeilike mense*. Pretoria: LAPA Uitgewers.
- Maartens, P.J. 1977. The cola structure of Matthew 6. *Neotestamentica Second Edition*. Vol. 11:48-76. Bloemfontein: NTWSA.
- MacAll, K. 1990. *Healing the family tree*. London:Sheldon Press.
- MacArthur, J. 2007. *The MacArthur New Testament Commentary 1-3 John*. Chicago: Moody Publishers.

- MacArthur, J.F. 2002. *Sleutels tot geestelike groei. Ontsluit die skatkamers van God.* Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Madigan, S. 2019 (Second Edition). *Narrative therapy. Theories of Psychotherapy Series.* Washington, DC: American Psychological Association. Electronic edition available from Amazon Kindle.
- Magama, C.H. 2016. *Divorce in Post-apartheid South-Africa: a pastoral challenge.* Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Malan, J. 2005. *NG kan skeur.* Aucklandpark: News 24 Rapport.
- March, F. 2007. How to counter religion's toxic effects. *Humanist*, 67(3): 35-37.
- Marais, F. 2004. Moontlike normatiewe Bybels-teologiese vertrekpunte rondom die familie. In *Familiefokus – Familiejaar 2004*. Bloemfontein: CLF Drukkers.
- Marshall, C. & Rossman, G.B. 1995. *Designing qualitative research.* 2nd ed. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Marshall, I.H. (ed). 1991. *New Testament interpretation – Essays on principles and Methods.* Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Masango, M.J. 2018. Religion, violence and abuse. *Hervormde teologiese studies*, 74(3): 1-6.
- Maxwell, J.C. 2011. *The 5 levels of leadership.* Thomas Nelson, Inc., Nashville, Tennessee: Center Street.
- Maxwell, J.C. 2008. *Leadership Gold.* Thomas Nelson, Inc., Nashville, Tennessee: Center Street.
- Maxwell, J.C. 2008. *Beproefde beginsels van spanwerk.* Thomas Nelson, Inc., Nashville, Tennessee: Center Street en Kaapstad: Struik Christelike Boeke.
- Maxwell, J.C. 2004. *Die 4 pilare van leierskap.* Thomas Nelson, Inc., Nashville, Tennessee: Center Street en Kaapstad: Struik Christelike Boeke.
- Maxwell, J.C. 2001. *Word die leier wat jy kán wees.* Thomas Nelson, Inc., Nashville, Tennessee: Center Street en Kaapstad: Struik Christelike Boeke.
- McGlasson, E.T. 2013. *The father you always wanted – how God heals your father wounds.* Grand Rapids, MI.: Baker Books.

Meier, P.D. 2020. *About Meierclinics*. <https://www.meierclinics.com/about/> Datum van gebruik 18 April 2021.

Meier, P.D. & Wise, R.L. 2003. *Crazy makers. Getting along with the difficult people in your life*. Nashville, TN: Thomas Nelson.

Meylahn, J.A. 2014. Imitatio Christi and the holy folly of divine violence: the church as ultimate criminal. *Acta theologica*, 34(2): 44-59.

Milbank, J. 2006. (Second Edition). *Theology and Social Theory*. Oxford: Blackwell Publishing.

Miller-McLemore, B. (ed.). 2012. The Wiley-Blackwell companion to Practical theology. Chichester: Wiley-Blackwell. [Kindle uitg.] <http://www.amazon.com> Datum van gebruik: 12 April 2019.

Minirth, F.B. & Meier, P. 2002. *Happiness is a choice*. Grand Rapids, Michigan: Fleming H. Revell.

Mkhatini, M.M. 2016. *A critical analysis of the chaplaincy in the South-African services after 1994*. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).

Moll, A. 1984. *Ouerskap is nie kinderspeletjies nie*. Pretoria: Femina Uitgewers.

Moltmann, J. 1993. *Theology of hope*. Minneapolis: Fortress Press.

Moltmann, J. 1972. *De gekruisigde God*. Merksem, België: Uitgeverij Westland.

Montgomery, A. 2013. *Neurobiology essentials for clinicians: what every therapist needs to know*. New York, NY: W.W. Norton & Company Inc.

Montgomery, J.A. 2018. *The book of Daniel*. Second Edition. Eugene, OR: Cascade Books.

Montgomery, J.A. 1979. *Daniel*. Edinburgh: T&T CLARK.

Moolman, P.L. 2017. Holistic, motivational life management in aging: a gerontological-pastoral perspective. Potchefstroom: NWU. (Thesis - PhD).

Morris, L. 2020. *The Gospel according to Matthew*. Leicester: Inter-Varsity Press.

Morris, L. 2004. *The book of Revelation*. Leicester: Inter-Varsity Press.

Morse, J.K. 2015. Toxic church leadership. *Priest*, 71(6) 37-39.

- Mounce, R. H. 1979. *The book of Revelation*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
- Müller, B.A. 1981. *Skrifgebruik in die pastoraat*. Kaapstad: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Müller, J.C. 2005. A Postfoundationalist, HIV-positive practical theology. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 20(2): 72-88.
- Müller, J.C. 2001. Armoede, armes, en arm mense: 'n Prakties-teologiese narratiewe perspektief. *Acta Theologica* 21(2): 85-97.
- Müller, J.C. & Maritz, B. 1998. Die waarde van metafore binne die hermeneuties-pastorale sisteem. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 13(1): 64-71.
- Müller, J.C. 1994. An eco-hermeneutical perspective on inter-cultural counseling. *Skrif en Kerk* 15(2): 345-357.
- Müller, J.C. 1993. Die gebruik van rituele in die pastoraat. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 8(1): 72-88.
- Müller, J.C. 1991. African Postfoundational Practical Theology. *Acta Theologica* 37(1): 86-96.
- Müller, J.C. 1991. Pastoral care in Post-apartheid South-Africa. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 6(2): 184-192.
- Müller, J.C. & De Jong van Arkel, J.T. 1990. From Diversity to healing. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 5(2): 1-28.
- Müller, J.J. 1935. *Die Christelike sektewese*. Kaapstad, Bloemfontein en Pretoria. Nasionale Pers, Beperk.
- Murphy, K.R. & Davidshofer, C.O. 2001. *Psychological testing: Principles and Applications*. New Jersey: Prentice Hall International.
- Neethling, K. 1996. *Is ek slim of is ek dom*. Clubview, Pretoria: Benedic Boeke.
- Nel, A. 2003. *Op soek na God ... buite die kerk?* Wellington: Lux Verbi.BM.
- Nel, M. 2010. Opstanding in die boek Daniël. *NGTT* 51(1&2): 121-130.
- Nel, M. 2007. Pentecostel's reading of the Old Testament. *Verbum et Ecclesia* 28(2): 524-541.

- Nel, M. 2006. Contribution of the Dead Sea Scrolls to textual Criticism and understanding of the Canonical Book of Daniel. *NGTT* 47(3&4): 609-619.
- Nel, M. 2004. Bevrydingshermeneutiek en postkoloniale kritiek: 'n evaluering. *NGTT*, 45(3&4): 631-641.
- Nel, M. 2000. *'n Teologies Hermeneutiese ondersoek na Daniël 1 en 2*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Nel, M. 2015. *Identity-driven churches. Who are we and where are we going*. Wellington: BM.
- Nel, M. 2001. *Ek is die verskil: Die invloed van persoonlikheid in die prediking*. Bloemfontein: CLF Uitgewers.
- Nel, M. 1999. *Om uit genade te leef. Perspektiewe op oorwinning*. Kaapstad: Struik Christelike Boeke.
- Nel, M. 1994. *Gemeentegebou*. Halfway House, Johannesburg: Orion Uitgewers.
- Nel, M. 1983. *Bekwaam om te leer*. Wellington: Bybelkor.
- Nessian, G.L. 2000. Surviving congregational leadership: a theology of family systems. *Word & World* Vol.20(4)390-399
- Nestle-Aland. 1995. *Novum Testamentum Graece*. 27.revidierte Auflage. Stuttgart, Germany: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Neuman, W.L. 2000. *Social research methods: qualitative and quantitative approaches*, 4th ed. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- N.G. KERK. 2011. *Die Kerkorde met Reglemente, Beleid, Funksionele Besluite en Riglyne*. Pretoria: ALGEMENE SINODE
- Nickols, L. 2019. *Equipping pastors to give pastoral counselling to emotionally wounded children aged between six and twelve*. Potchefstroom: NWU (Proefskrif – PhD).
- Nicholson, R.S. (ed.). 1998. *Temporary Shepherds: A Congregational Handbook for Interim Ministry*. The Alban Institute.
- Nielsen, J.T. 1978. *Het Evangelie naar Mattheüs*. Volume 1, Derde druk. Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V.

- Nielsen, J.T. 1980. *Het Evangelie naar Mattheüs*. Volume 2, Derde druk. Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V.
- Nielsen, J.T. 1980. *Het Evangelie naar Mattheüs*. Volume 3, Derde druk. Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V.
- Niemandt, N. 2007. *Nuwe drome vir nuwe werklikhede*. Wellington: Lux Verbi. BM.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2010. The Paradox of being a wounded healer: Henri J.M. Nouwen's contribution to pastoral theology. *HTS theological studies*, 66(2) Art. #861, 8 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2009. Pastors as gewonde genesers: outobiografiese pastoraat as heelmiddel vir emosionele verwonding en verlamming by pastors. *HTS teologiese studies* 65(1), Art. #158, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2009. Intrapersoonlike transformasie by pastors – die paradoks van emosionele verwonding as bron tot genesing. *HTS teologiese studies*, 65(1). Art. #146, 9 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts>.
- Nolte, S.P. & Dreyer, Y. 2008. Pastors as gewonde genesers: die emosionele uitwerking van kognitiewe dissonansie. *HTS teologiese studies*, 64(2): 1005-1020.
- Nolte, S.P. 2007. *Pastors as gewonde genesers: emosionele intelligensie en pastoraat*. Pretoria: UP (Proefskrif – PhD).
- Nouwen, J.M. 1979. *The wounded healer: Ministry in contemporary society*. New York: Image.
- Novsak, R; Mandelj, T; Simonic.B. 2012. Therapeutic implications of religious-related emotional abuse. *Journal of aggression, maltreatment & trauma*, 21(1):31-44.
- Nthali, M.M. 2016. *The ANC chaplaincy: a religio-political perspective*. Pretoria: UP (Verhandeling – MTh).
- Nürnberg, K. 2009. *Die Bybel – Verantwoordelik lees is krities lees*. Wellington: Lux Verbi. BM.
- Oates, W.E. 1986. *The presence of God in pastoral counseling*. Waco: Word.
- Oates, W.E. 1970. *When religion gets sick*. Philadelphia: The Westminster Press.

- Oates, W.E. 1962. *Protestant pastoral counseling*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Oates, W.E. 1953. *The Bible in Pastoral care*. Philadelphia: The Westminster Press.
- O'Connor, K. M. 2011:210-227. How trauma studies can contribute to Old Testament Studies. In Becker, E; Dochhorn, J; Holt, E. K. (eds). 2014. Trauma and Traumatization in individual and collective dimensions: Insights from Biblical studies and beyond. *Studia Aarhusiana Neotestamentica Volume 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Odendaal, F.F. & Gouws, R.H. (eds). 2003. *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*. Central Park, Midrand: Perskor Uitgewers.
- Oppenshaw, D.L; Nel, M; Louw, L. 2018. Conflict resolution and reconciliation within the congregation. *HTS Teologiese studies* 74(2).
- Osmer, R.R. 2008. *Practical Theology: an introduction*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co.
- Oswald, R.M.; Heath, J.M.; Heath, A.W. 2003. *Beginning ministry together – the Alban Handbook for clergy transitions*. The Alban Institute.
- Oxford. 2010. *South-African Concise Dictionary Second Edition*. Cape Town: Oxford University Press.
- Oxford. 2005. *South-African Latin Dictionary*. Cape Town: Oxford University Press.
- Pace, S. 2008. *Daniel*. Macon, Georgia: Smyth & Helwys Publishing.
- Peck, S.M. 1993. *A World waiting to be born: the search for civility*. London: Arrow books.
- Peck, S.M. 1983. *People of the lie*. London: Arrow books.
- Peck, S.M. 1978. *The Road less Travelled*. London: Arrow books.
- Pelser, P.J. 2005. *NG Kerk Reformeer of ... Disintegreer?* Stellenbosch: Bybeldenke Uitgewers.
- Pieterse, H.J.C. 1994. Metateorie as wetenskapsbenadering in die praktiese teologie. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 9(1): 93-100.

- Pieterse, H.J.C. 1993. Die probleem van normatiwiteit en rasionaliteit in die beoefening van die praktiese teologie. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 8(2): 197-203.
- Pillay, G.J. & Hofmeyer, J.W. (Editors). 1991. *Perspectives on Church history*. Pretoria: De Jager-HAUM Publishers.
- Porteous, N. 1979. *Daniel*. Old Testament Library London: SCM PRESS LTD.
- Powell, T. 1986. *Wie is dan volmaak?* Kaapstad: Lux Verbi.
- Pretorius, H.P. 2007a. Establishing mutual ground that enables counselling of religious cult victims. *Tydskrif vir Christelike wetenskap*, 43(4): 201-216.
- Pretorius, H.P. 2007b. Seemingly harmless new Christian religious movements in South Africa pose serious threats of spiritual abuse. *Hervormde teologiese studies*, 63(1): 261-281.
- Prins, R. 1983. *Liefde aan die werk*. Wellington: Bybelkor.
- Reesor, L. 2006. *The Personalization Process: Your journey of Discipleship and mission*. Acworth, Georgia: Global Focus Incorporated.
- Retief, Y. 2016. *Traumatic Incident Reduction workshop*. Ann Arbor, USA: AMI Press.
- Retief, Y. 2004. *Genesing vir trauma in die Suid-Afrikaanse konteks*. Kaapstad: Struik Christelike Boeke.
- Richards, L.O. 1987. *A Practical Theology of spirituality*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan Publishing House.
- Ricoeur, P. 1990. *Time and Narrative*, vol. 1. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ridderbos, H. 1975. *The coming of the Kingdom*. Philadelphia: The Presbyterian and Reformed Publishing Company.
- Roberts, J.H., Vorster, W.S., Vorster, J.N., Van der Watt, J.G. 1991. *Teologie in konteks*. Pretoria: Orion.
- Roberts, J.H. 1982. *Die brief aan die Efesiërs*. Kaapstad: NG Kerk-Uitgewers.

- Robertson, G. 1989. *Sexual abuse of children in South-Africa – Understanding and dealing with the problem*. Hammanskraal: Unibook Publishers.
- Rogers, C.R. 1951. *Client-centered therapy*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C.R. 1942. *Counseling and psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, B. & Rogers, T. 2009. *Becoming a family that heals – How to resolve past issues and free your future*. Carol Stream, Illinois: Tyndale House Publishers.
- Rothschild, B. 2003. *The body remembers casebook: unifying methods and models in the treatment of trauma and PTSD*. New York, NY: Norton & Company.
- Rowe, H.E. 1985. *New Age Globalism. Humanist agenda for building a new world without God*. Herndon, Virginia: Growth Publishing.
- Rubin, A. & Babbie, E. 2001. *Research methods for social work*. 4th ed. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Santrock, J.W. 2003. *Psychology 7*. University of Texas, Dallas TX: McGraw Hill Companies.
- Scazzero, P.L. 2010. *The emotionally healthy Church updated and expanded edition*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan. Ebook Edition 2013. Available from Amazon Kindle.
- Scazzero, P.L. 2006. *Emotionally healthy spirituality*. Nashville, TN: Thomas Nelson.
- Schiraldi, G.R. 2009. *The post-traumatic stress disorder sourcebook: A guide to healing recovery and growth*. New York: McGraw-Hill.
- Schnelle, U. 2009. *Theology of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Baker Academic.
- Schoeman, R.P.G. 2019. *Post-Apartheid veterane se soeke na afsluiting: 'n Outo-etnografiese pastorale benadering*. Pretoria: UP (Proefschrift – PhD).
- Schoeman, R.P.G. 2008. *Dreigende werksverlies: 'n Multi-dissiplinêre uitdaging vir die pastoraat*. Pretoria. UP (Verhandeling – MTh).
- Scholtz, A. 2001. Die kerk en die regbank – 'n nabetrating na aanleiding van die Screuder-saak. *NGTT*, 42(1&2): 184-191.

- Schreiter, R.J. 2016. Reading Biblical texts through the lens of resilience. *Semeia Studies*. 86:193-207.
- Schweizer, E. 1975. *The Good news according to Matthew*. Atlanta, Georgia: John Knox Press.
- Seamands, D.A. 2002. *Healing for damaged emotions*. Colorado Springs, David Cook.
- Seamands, D.A. 2001. *Healing of memories*. Wheaton, Illinois: Victor Books.
- Sheppard, R & Cleary, M.T. 2007. *That Bitch, protect yourself against women with malicious intent*. Bath, England: Centre Publishing.
- Sizoo, A. 1931. *Johannes Calvijn Institute*. Delft: W.D. Meinema B.V.
- Sloat, D.E. 1990. *Growing up holy and wholly. Understanding and hope for adult children of evangelicals*. Brentwood, TN: Wolgemuth & Hyatt Publishers Inc.
- Smit, D.1998. *Gesigte van die liefde: Om te leef soos God se mense. Meditasies oor die vrug van die Gees in Galasiërs 5:22*. Kaapstad: Lux Verbi.
- Smit, J.H. (red.). 1992. *Die Evangeliebediening aan demonies (okkult) gekweldes*. Bloemfontein: UV Teologiese Studies no. 6.
- Smith, E.M. 2000. *Genuine recovery*. Campbellsville, Kentucky: Alathia Publishing.
- Smith, K.G. 2010. Review of Richard Osmer, Practical theology: an introduction. *The journal of the South African Seminary*, 10(1): 99-113.
- Smuts, A.J. (red). 1989. Predikant en pastorale praktyk: teologiese en sielkundige perspektiewe. Pretoria – Kaapstad: Academica, ‘n afdeling van Human & Rousseau (Edms.) Bpk.
- Smuts, A.J. (red.). 1988. *Perspektiewe op pastoraat*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Smuts, A.J. 1969. *Die pastorale gespreksvoering*. Pretoria: UP (Proefskerif – DD).
- Snyman, A.H. 1977. Analysis of Matthew 3:1-4:22. *Neotestamentica, Second Edition*. Vol. 11, 1977:19-31. Bloemfontein: NTWSA.
- Spangenberg, I.J.J. 1999. Daniel. In *Bybellenium*. Vereeniging: CUM.

- Spong, J.S. 2001. A new Christianity for a new world. Why traditional faith is dying & how a new faith is being born. Morristown, NJ: Christianity for the Third Millennium, CMSCTM@AOL.com
- Stanley, C.F. 2007. Landmines in the path of the believer. Nashville, Tennessee: Thomas Nelson.
- Steyn, G.J. 2006. Die NG Kerk se identiteitskrisis Deel 2: Huidige bewegings, tendense of mutasies. NGTT, 47(3&4): 661-676.
- Stoker, H.G. 2011. Kultes. <http://www.antwoord.org.za/2011/02/kultes/> Datum van toegang: 8 Okt. 2020.
- Stoop, D. & Masteller, J. 2004. *Forgiving our parents, forgiving ourselves*. Ann Arbor, MI: Servant Publications.
- Stott, J.R.W. 1983. *The epistles of John: an introduction and commentary*. Leicester, England: Intervarsity-Press.
- Strydom, H. 1999. *Maatskaplikewerk navorsing*. Potchefstroom: NWU Ongepubliseerde handleiding.
- Swanepoel, Francois. 2009. *Boodskappe van bemoediging*. Pretoria: CB Powell-Bybelsentrum UNISA.
- Swete, H.B. 1980. Commentary on Revelation. Grand Rapids, MI: Kregel Publications.
- Susek, R. 1999. *Firestorm: Preventing and overcoming church conflicts*. Grand Rapids, MI: Baker Books.
- Tauke, B.H. 2004. *Healing your family tree*. Wheaton, IL: Saltriver Tyndale House Publishers, Inc.
- Titelman, P. (ed). 1998. *Clinical applications of Bowen family systems theory*. New York: The Haworth Press.
- Theron, J.P.J. 1994. 'n Kritiese bespreking van D. J. Louw se diagnostiese kriteria vir die evaluering van satanism in die pastorale bediening. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. Vol. 9(2): 201-216.
- Theron, J.P.J. 1970. *Gebed en genesing in pastorale sorg*. Pretoria: UP (Proefskrif DD).

Thesnaar, C.H. 2009. Heling en heil is nie moontlik sonder die waarheid nie. *NGTT*, 50(1&2): 242-253.

Thesnaar, C.H. 2001. *Die proses van heling en versoening: 'n pastoraal-hermeneutiese ondersoek van die dinamika tussen slagoffer en oortreder binne 'n post-WVK periode*. Stellenbosch: US (Proefschrift – DTh).

Thorpe, C. 2009. *The healing timeline: God's Shalom for the past, present and future*. Bellevue, WA: TimeLine Press.

Thurman, C. 1999. *The lies we believe*. Nashville, TN: Thomas Nelson.

Tolmay, B.J. 2020. Die Toekoms van die Afrikaanse gereformeerde kerke in Suid-Afrika: moontlike, waarskynlike en verkieslike opsies. In: Hofmeyer, J.W.; Plaatjies-Van Huffel, M.; Fick, P.H. (red.). *Vier Gereformeerde kerke in Suider-Afrika 1990-2020. Stellenbosch Teologiese Joernaal, Supplementum*. Vol. 6(3): 353-387.

Tolmie, F. 2005:152-157. Toevoegings tot Daniël: Bel en die Slang. In Van der Watt, J. & Tolmie, F. 2005. In *Apokriewe Ou en Nuwe Testament*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.

Traumatic Incident Reduction, 2016. *Training materials*. Ann Arbor, Michigan: IRM/AMI Press.

Traumatic Incident Reduction, 2008. *Research and Results 2nd Edition*. Ann Arbor, Michigan: Baker & Taylor, Ingram Book Group, New Leaf Distribution.

Trent, J., Osborne, R., Bruner, K. (red.). 2003. *Geestelike groei van kinders*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.

Vaino, O. 2011. Searching for non-toxic religion. *International Journal of public theology*, 5(4): 476-487.

Van den Bergh, J-A. 2007. *Narratiewe Terapie*. Bloemfontein: UV Studiegids DKN 714.

Van den Heever, J. 2017. *Wat sal ons met die kerk doen*. Tygervallei, Kaap: Naledi.

Van der Kolk, B. 2014. *The body keeps the score*. New York, NY: Penguin Books.

Van der Watt, J. 2007. *An Introduction to the Johannine Gospel and letters*. London: T&T Clark.

- Van der Watt, J. et.al. 2002. *Hoe lees mens die Bybel?* Vereeniging: CUM.
- Van Deusen-Husinger, D. 2015. *Bearing the unbearable trauma: gospel and trauma care.* Grand Rapids, MI: William B Eerdmans.
- Van Huffel, M.; Fick, P.H. (eds.). Vier Gereformeerde kerke in Suider-Afrika 1990-2020. *Stellenbosch Teologiese Joernaal, Supplementum.* Vol. 6(3).
- Van Huyssteen, J.W.V. 1986. *Teologie as kritiese geloofsverantwoording.* Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.
- Van Huyssteen, J.W.V. & Du Toit, B.J. 1982. *Geloof en Skrifgesag.* Pretoria: N.G. Kerkboekhandel.
- Van Huyssteen, J.W.V. 1981. Die sistematiese teologie en persoonlike geloofs betrokkenheid. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif* 36(4): 291-302.
- Van Niekerk, A. 2007. *Kerkwees en Moraliteitsvorming.* Skuilkrans, Pretoria: Sinode van Oos-Transvaal.
- Van Niekerk, R. 2008. *Verlies, pyn en die verwerking daarvan.* Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Van Niekerk, R. 1993. *Stel die vlinder vry – Selfbeeldontwikkeling.* Pretoria: Aktuapers.
- Van Niekerk, R. 1984. *Nie soos mense sonder hoop nie – hoe om sterwendes en treurendes by te staan.* Goodwood, Kaap: Lux Verbi, Nasionale Boekdrukkery.
- Van Niekerk, R. 1983. *Die Christen en angs.* Wellington: Bybelkor.
- Van Niekerk, R. 1970. *Tien stippellyne vir die pad.* Kaapstad – Pretoria: N.G. Kerk-Uitgewers.
- Van Rensburg, E. 2005. *Sprankel in jou familielewe.* Wellington: Lux Verbi.BM.
- Van Rensburg, E & Simpson, N. 2003. *Die kuns van familie wees.* Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- VanVonderen, J. 1989. *Tired of trying to measure up.* Minneapolis, Minnesota: Bethany House Publishers.
- Venter, C.J.H. 1988. Praktiese Riglyne uit die Nuwe Testament vir die pastorale gespreksvoering. In *Praktiese teologie*, 1988:29-38. Pretoria: NG Kerkboekhandel.

- Verkuyl, J. 1989. *De New Age beweging. Kernbegrippen Beoordeling Uitdaging*. Kampen: Uitgeverij Kok – Kampen.
- Wallace, R.C. & W.D. Wallace. 1985. *Sociology*. Boston: Allyn and Bacon Inc.
- Waltke, B.C. 2007. *An Old Testament Theology*. Grand Rapids, MI: Zondervan.
- Ward, D.J. 2011. The lived experience of spiritual abuse. *Mental health, religion, & culture*, 14(9): 899-915.
- Weaver, A.J., Flannelly, L.T. & Preston, J.D. 2003. *Counseling survivors of traumatic events – a handbook for pastors and other helping professionals*. Nashville. TN: Abington Press.
- White, M. & Epston, D. 1990. *Narrative means to therapeutic ends*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
- Wright, H.N. 2011. *The complete guide to crisis & trauma counselling*. Minneapolis, Minnesota: Bethany House Publishers.
- Wright, H.N., Woodley, M. & Woodley, J. 2011. *Oorwin die storms van die lewe vind meer hoop wanneer alles om jou skeefloop*. Vereeniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.
- Wright, J.H. 2010. *The Mission of God's People: A Biblical Theology of the Church's Mission*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Wright, J.H. 2001. *Religious abuse. A pastor explores the many ways religion can hurt as well as heal*. Kelowna, Canada: Northstone Publishing.
- Yancey, P. 1990. *Where is God when it hurts?* Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Young, E. 2021. *Sensoriese integrasie*. Eikenhof, Johannesburg-Suid: Brilliant Brainworx Academy.
- Ziegler, D. 2000. *Raising children who refuse to be raised*. Jasper, OR: SCAR/Jasper Mountain.
- Zimmerli, W. 1983. *Old Testament theology in outline*. Edinburgh: T. & T. Clark LTD.
- Zimmerman, B.J. & Schunk, D.H. (eds.). 2003. *Opvoedkundige sielkunde: 'n Eeu van bydraes*. Mahwah, NY: Erlbaum.